

ENERGIE VOOR LEEFBARE WIJKEN

Jacomijn Baart

ENERGIE VOOR LEEFBARE WIJKEN

Onderzoek naar de koppelkansen tussen de warmtetransitie en het verbeteren van de leefbaarheid in kwetsbare wijken

Masterthesis

Master City Developer, MCD14

Erasmus Universiteit Rotterdam en Technische Universiteit Delft

Begeleiders:

Prof. Dr. ir. Anke van Hal, Nyenrode Business Universiteit

Prof. Dr. Ellen van Bueren, Technische Universiteit Delft

Afbeelding op de voorkant: Ineke Damen, www.inekedamen.nl

Jacomijn Baart (470143)

Bilthoven, 07-10-2019

VOORWOORD

“Overvecht gasvrij? Dat gaat de bewoners een beetje te snel” (Volkskrant, 2018) en *“Leefbaarheid arme buurten met rasse schreden achteruit: ‘De problemen stapelen zich op’”* (Volkskrant, 2018). Zomaar twee koppen uit de Volkskrant in 2018 over een wijk in mijn stad Utrecht. Twee actuele opgaven waarover regelmatig berichten in de media verschijnen. En twee opgaven waarin de lokale overheid een rol speelt. Maar ook twee ogenschijnlijk heel verschillende opgaven waar meestal een aparte aanpak voor wordt ingezet. Terwijl het gaat over dezelfde mensen in dezelfde wijk. Zou er ook een mogelijkheid zijn om dit te combineren? Om tegelijk de wijk aardgasvrij te maken én de leefbaarheid in de wijk te vergroten? Juist in de wijken waar de leefbaarheid onder druk staat? Wat is hier dan voor nodig van de lokale overheid en van andere partijen?

In mijn werk bij Volksgezondheid van de Gemeente Utrecht kom ik vaak dit soort vraagstukken tegen en ben ik actief op zoek naar hoe je verbindingen kunt leggen, ‘Koppelkansen’ kunt benutten. Voor mij was de aanleiding om de MCD-opleiding te volgen de verwondering over de gescheiden werelden van de fysiek-ruimtelijke ontwikkelingen en die van het sociaal domein. En vooral ook de vraag hoe je dit binnen de gemeentelijke organisatie veel meer kunt samenbrengen en elkaar kunt helpen om te werken aan verschillende maatschappelijke opgaven tegelijk. Daarom ook dit onderwerp voor deze scriptie dat mij de mogelijkheid bood me hier nog verder in te verdiepen en een stukje van het antwoord te vinden.

In de zoektocht naar informatie stuitte ik op het experimentenprogramma van Nyenrode & Platform31 over verduurzaming van kwetsbare wijken. Anke van Hal wilde mij ook begeleiden. Anke, dank je wel voor het delen van je kennis uit de praktijk, het blijven vragen om verduidelijking zodat mijn verhaal voor de lezer te volgen blijft en je positief-kritische feedback. Ook Matthijs Uytterlinde wil ik bedanken voor het meedenken en meelesen. Ik hoop dat ik met mijn scriptie iets kan bijdragen aan het Experimentenprogramma. Ook nu ik klaar ben blijf ik graag hierbij betrokken.

Mijn andere begeleider, Ellen van Bueren, heb ik leren kennen in de opleiding. Ons beider interesse gaat uit naar de governance van de gebiedsontwikkeling. Dank je wel voor je enthousiasme over mijn onderwerp en je suggesties en artikelen vanuit deze invalshoek. Je hebt me op het spoor gezet van de policy entrepreneur.

Voor mijn onderzoek heb ik een aantal mensen mogen interviewen. Jullie ook allemaal bedankt voor het delen van je inzichten, verhalen en ideeën. Ik heb mijn best gedaan recht te doen aan alles wat jullie hebben verteld.

Het schrijven van een scriptie is wel een hele klus. Zeker in combinatie met werk. Gelukkig kreeg ik van mijn collega's alle ruimte en werd er erg met mij meegeleefd. Bedankt mensen! Een bijzonder bedankje voor Ineke Damen die speciaal voor mij op basis van mijn verhalen een schilderij heeft gemaakt voor de voorkant van mijn scriptie.

Ook wil ik de Gemeente Utrecht Volksgezondheid hartelijk bedanken dat zij mij de gelegenheid heeft gegeven om deze studie te doen. Het heeft mijn werk erg verrijkt. Ik heb geprobeerd zoveel mogelijk kennis en inzichten te delen met collega's.

Als laatste wil ik natuurlijk mijn gezin, familie en vrienden bedanken die mij deze twee en een half jaar hebben gesteund. Michel en Jael, jullie hebben het thuis niet altijd makkelijk gehad met mij. Bedankt dat ik dit toch kon doen, me af en toe kon terugtrekken als ik weer eens een essay moest schrijven,

en natuurlijk voor jullie steun tijdens de zware laatste loodjes van de scriptie. Luc, jij hebt van overzee kunnen meegenieten. Ik vond het erg leuk om tegelijk student te zijn. Dank je wel voor je interesse en het samen genieten van gebiedsontwikkelingen in Londen en andere steden. En dank aan mijn ouders die soms best bezorgd waren of ik het allemaal wel kon volhouden en mij vooral laten merken hoe trots ze zijn. Nu kan ik gelukkig weer wat vaker en meer ontspannen komen koffiedrinken.

Met deze scriptie sluit ik een hele mooie periode af. Ik heb veel geleerd, interessante sprekers gehoord, fijne gesprekken gehad met en steun ervaren van mijn medestudenten en leuke werkbezoeken gehad naar andere steden met natuurlijk als hoogtepunt de reis naar New York. Ik begrijp nu beter de dynamiek en ingewikkelde vraagstukken waar de collega's bij 'Ruimte' dagelijks mee te maken hebben. En ben er nog steeds van overtuigd dat we elkaar hierin moeten en kunnen helpen om te zorgen dat Utrecht een fijne stad is voor iedereen!

Jacomijn Baart
7 oktober 2019

SAMENVATTING

Het werken aan aardgasloze wijken en het verbeteren van de leefbaarheid in kwetsbare wijken zijn beide vraagstukken die in de samenleving veel in de belangstelling staan. De vraag is of het werken aan beide opgaven gecombineerd kan worden. Doel van dit onderzoek is gemeenten meer inzicht te geven in de mogelijkheden voor een wijkaanpak waarin de warmtetransitie gekoppeld wordt aan het verbeteren van de leefbaarheid in kwetsbare wijken en inzicht te krijgen in de rol van bewoners hierbij.

Uit literatuuronderzoek blijkt dat de warmtetransitie een ingewikkelde veranderopgave is, in een complex samenspel van stakeholders op verschillende schaalniveaus. De grootste uitdaging hierbij is volgens meerdere beleidsmakers en onderzoekers niet de technische, financiële of bestuurlijke opgave, maar vooral ook de sociale. Ook de leefbaarheid in kwetsbare wijken is een actueel, urgent, maar ook hardnekkig vraagstuk. Hoe leefbaar mensen hun buurt of wijk vinden wordt bepaald door allerlei omgevingsaspecten en percepties. De afgelopen jaren zijn verschillen in leefbaarheid tussen wijken toegenomen en in een aantal kwetsbare wijken verslechterd. De warmtetransitie kan een kans bieden om ook de leefbaarheid van de wijk te vergroten.

Om te onderzoeken hoe koppelkansen benut kunnen worden is in dit onderzoek gebruik gemaakt van een model van Brouwer (2013) met strategieën van policy entrepreneurs. Dit zijn hoog getalenteerde uitzonderlijke ambtenaren, die altijd alert zijn op nieuwe kansen (voor beleidsverandering) en de capaciteiten hebben om nieuwe ideeën te verkopen en daarbij bereid zijn om risico's te nemen. Het zien van koppelkansen en hier gebruik van maken is voor hen een belangrijke strategie, naast een aantal andere strategieën. De selectie van strategieën hangt af van het beleid dat de policy entrepreneurs verder willen brengen, de netwerkomgeving waarin ze opereren en de organisatie waar ze onderdeel van uit maken. Voor het onderzoek naar de rol van bewoners is gebruik gemaakt van de bouwstenen van de Stemgever (Breukers, Mourik, Summeren, & Verbong, 2016). Hiermee kunnen behoeften en ambities van bewoners in kwetsbare wijken geïdentificeerd en meegenomen worden, die in andere participatiemethoden niet altijd aandacht krijgen.

Het empirisch onderzoek is een kwalitatief, verkennend onderzoek, uitgevoerd in twee fasen. In de eerste fase is bij twee cases onderzocht hoe andere verduurzamingsopgaven gecombineerd zijn met het verbeteren van de leefbaarheid. In de tweede fase zijn betrokkenen bij de warmtetransitie in drie kwetsbare wijken bevraagd op hun ideeën en plannen. Er is gebruik gemaakt van semigestructureerde interviews die geanalyseerd zijn met de 'template analyse' methode.

Uit het onderzoek blijkt dat er diverse mogelijke koppelkansen zijn op meerdere domeinen van leefbaarheid in kwetsbare wijken. Voorbeelden die uit dit onderzoek naar voren komen zijn: klimaatadaptatie, openbare ruimte, sociale cohesie door betrokkenheid bij de buurt, het ontmoeten van anderen, zorg voor elkaar en gemeenschapsvorming, gezondheid, voeding, levensloopbestendig wonen, armoede, scholing en werkgelegenheid, en achter-de-voordeur-problematiek, zoals eenzaamheid en psychische problemen. Opvallend is dat de koppeling met veiligheid maar weinig aandacht krijgt, terwijl (sociale) veiligheid een belangrijk aspect bleek te zijn voor de leefbaarheid in kwetsbare wijken.

Een gemeente kan op twee manieren koppelkansen tussen de warmtetransitie en het verbeteren van de leefbaarheid in kwetsbare wijken benutten:

1. Koppelen vanuit de warmtetransitie;
2. Integrale wijkgerichte benadering waar de warmtetransitie onderdeel of belangrijke drager van is.

Bij beiden is het belangrijk de koppeling op maat en gebiedsgericht te maken, op basis van een analyse van de buurt of de wijk. De analyse wordt gemaakt door een top-down strategie, bij voorkeur aan de hand van een framework met meerdere aspecten van de leefomgeving, in combinatie met een bottom-up strategie waarin bij bewoners zelf wordt onderzocht wat er speelt in de wijk, wat zij belangrijk vinden en wat hun achterliggende normen en waarden zijn. Binnen beide benaderingen kan een aantal strategieën worden ingezet, namelijk aandacht en support zoeken, relatiemanagement, coalities bouwen, gamekoppeling en arena strategieën. De precieze invulling hiervan verschilt per benadering en is afhankelijk van contextfactoren en de persoon of personen die de koppelingen maken.

Per benadering verschilt ook de rol van bewoners. Bij benadering één worden de bewoners vooral betrokken om hen te informeren, raadplegen, te laten adviseren en soms meebeslissen ten behoeve van de warmtetransitie. Binnen de integrale wijkbenadering kunnen bewoners ook deze rol krijgen, maar liggen er kansen als zij meer verantwoordelijkheid krijgen voor zowel het proces van de aanpak als in de uitvoering daarvan en wanneer capaciteiten om mee te kunnen doen worden vergroot. De rol van bewoners maakt dan veel meer onderdeel uit van de strategie-mix. Hierdoor kunnen koppelkansen worden geïdentificeerd die ook aansluiten bij het beeld van bewoners over het verbeteren van de leefbaarheid in de wijk, en kan een gezamenlijk, verbindend thema ontstaan dat motiverend werkt.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	5
Samenvatting	7
Inhoudsopgave	9
1. Introductie	12
1.1 Inleiding	12
1.2 Relevantie	12
1.2.1 Maatschappelijke relevantie.....	12
1.2.2 Wetenschappelijke relevantie	14
1.3 Doelstelling en vraagstelling	15
1.4 Begrippen	16
1.4.1 Koppelkansen	16
1.4.2 Warmtetransitie	17
1.4.3 Leefbaarheid	17
1.4.4 Kwetsbare wijken	18
1.4.5 Gemeenten.....	18
1.5 Onderzoeksaanpak	18
1.6 Leeswijzer	20
2. Kenmerken van de opgaven.....	21
2.1 Inleiding	21
2.2 Warmtetransitie.....	21
2.2.1 Aspecten bij de warmtetransitie in een wijk.....	21
2.2.2 Techniek.....	21
2.2.4 Financiële aspecten	22
2.2.5 Organisatie van de warmtetransitie	26
2.2.6 Acceptatie en participatie	29
2.2.7 Conclusie warmtetransitie.....	31
2.3 Leefbaarheid in kwetsbare wijken.....	32
2.3.1 Inleiding.....	32
2.3.2 Wat is leefbaarheid en wat zijn aspecten die dit beïnvloeden?	32
2.3.3 Leefbaarheid in kwetsbare wijken.....	34
2.3.4 Verbeteren van leefbaarheid	37
2.3.5 Wendbare wijkaanpak.....	38
2.3.6 Actoren.....	40
2.3.7 Conclusie leefbaarheid.....	41
2.4 Conclusie kenmerken opgaven.....	41

3. Theoretisch kader	43
3.1 Inleiding	43
3.2 Wat zijn koppelkansen?	43
3.3 Werken aan koppelkansen	45
3.3.1 Inleiding	45
3.3.2 Voorbeelden van koppelkansen	46
3.3.3 Kansen zien en benutten: strategieën van de policy entrepreneur	47
3.3.4 Conclusie	50
3.4 Betrekken van bewoners	51
3.4.1 Inleiding	51
3.4.2 Burgerparticipatie	51
3.4.3 Fusie van Belangenperspectief	51
3.4.4 De Stemgever	52
3.4.5 Conclusie	53
4. Aanpak praktijkonderzoek	54
4.1 Inleiding	54
4.2 Conceptueel model	54
4.3 Gegevensverzameling	55
4.3.1 Selectie cases	55
4.3.2 Interviews	56
4.4 Aanpak van de analyse	58
4.5 Methodologische kanttekeningen	59
5. Resultaten praktijkonderzoek – Fase 1	61
5.1 Inleiding	61
5.2 Beschrijving Cases	61
5.2.1 Aireywijk in Eindhoven	61
5.2.2 SNAP Toronto met Black Creek	62
5.3 Bevindingen	63
5.3.1 Actor	63
5.3.2 Context	64
5.3.3 Action	66
5.3.4 Outcome	72
5.3.5 Aansluiten bij bewoners	73
5.4 Conclusie Fase 1	78
6. Resultaten praktijkonderzoek – Fase 2	80
6.1 Inleiding	80
6.2 Beschrijving Cases	80
6.2.1 Schiedam Groennoord	80
6.2.2 Tilburg Abdij & Torenbuurt	80

6.2.3 Utrecht Overvecht-Noord	81
6.3 Bevindingen	82
6.3.1 Actor	82
6.3.2 Context	83
6.3.3 Action	87
6.3.4 Aansluiten bij bewoners	94
6.4 Conclusie Fase 2	99
7. Beantwoording onderzoeksvragen en conclusies	101
7.1 Inleiding	101
7.2 Deelvraag 1: Voorbeelden van koppelkansen	101
7.3 Deelvraag 2: Werken aan koppelkansen	102
7.3.1 Action	103
7.3.2 Twee benaderingen	104
7.3.3 Conclusie	105
7.4 Deelvraag 3: Betrekken van bewoners	106
7.5 Conclusie: Antwoord op de hoofdvraag	108
8. Discussie & Reflectie	109
8.1 Inleiding	109
8.2 Discussie	109
8.2.1 Koppelbenadering en contextfactoren	109
8.2.2 Policy entrepreneur	111
8.2.3 Effectiviteit	112
8.2.4 Rol van bewoners	112
8.3 Reflectie	114
8.3.1 Inleiding	114
8.3.2 Reflectie onderzoeksmethode	114
8.3.3 Reflectie gekozen theorieën en modellen	115
8.3.4 Resultaten	115
Literatuurlijst	118
Bijlage 1 Topiclijst interviews	126
Bijlage 2 Voorbeeld coderingen	130

1. INTRODUCTIE

1.1 Inleiding

Het werken aan aardgasloze wijken en het verbeteren van de leefbaarheid zijn beide vraagstukken die nu urgentie hebben in de samenleving, zoals blijkt uit de krantenkoppen in het voorwoord. Binnen gemeenten wordt dat ook zo ervaren (Coalitie Rotterdam, 2018; Coalitie C. Utrecht, 2018). Tevens is een les uit de Nederlands beleidstraditie dat bij een in eerste instantie fysiek gedreven wijkvernieuwing, ook investeren in mensen nodig is om kwetsbare wijken naar een hoger niveau te tillen (A. J. Visser & Uytendil, 2019). En vooral ook voor bewoners zelf is het belangrijk dat overheden en organisaties oog hebben voor dat wat zij in hun dagelijks leven ervaren en waar ze gelijktijdig mee geconfronteerd worden. En dat deze partijen zorgen dat de verschillende ontwikkelingen elkaar in ieder geval niet gaan tegenwerken, maar liever nog elkaar ondersteunen en het leven met name voor kwetsbare bewoners gemakkelijker maken.

Als je vanuit de gemeente veel investeert in hulp en aanbod voor mensen met problemen op allerlei gebieden, stress probeert te verminderen en de sociale cohesie in de wijk probeert te bevorderen, hoe vervelend is het dan als je als dezelfde gemeente deze mensen tegen je in het harnas jaagt omdat ze het gevoel krijgen gedwongen te worden om mee te werken aan het aardgasvrij maken van hun woning terwijl ze de technische en financiële consequenties niet kunnen overzien en dat extra stress oplevert. Of eigenlijk beter: hoe mooi zou het zijn als je als gemeente investeert in ondersteuning en hulp van mensen en die persoonlijke benadering vanuit het sociaal domein maakt het meteen ook makkelijker om mensen mee te nemen in de grote veranderingen van de energietransitie, én dat die transitie omgekeerd zelfs nog een extra bijdrage levert aan het fijn wonen van mensen in een buurt!

In het onderdeel wijkgerichte aanpak van het nationaal Klimaatakkoord wordt ook gesproken over het benutten van koppelkansen tussen de energietransitie en andere opgaven, bijvoorbeeld die uit het sociaal domein (SER, 2018a). Hoe dit vorm moet krijgen wordt hierbij echter niet beschreven. De vraag is dus allereerst of er inderdaad koppelkansen zijn. En zo ja, hoe ze er uit zien en hoe we ze kunnen benutten. Met dit onderzoek probeer ik een antwoord te vinden op deze vragen. Daarbij besteed ik ook aandacht aan de rol van bewoners, want zoals net is aangegeven is dit vanuit hun dagelijks leven een relevante vraag. De bredere maatschappelijke en wetenschappelijke relevantie van dit vraagstuk wordt in volgende paragraaf beschreven.

1.2 Relevantie

1.2.1 Maatschappelijke relevantie

Het vraagstuk hoe je verschillende maatschappelijke opgaven kunt koppelen speelt niet alleen bij de energietransitie, maar bijvoorbeeld ook op het gebied van mobiliteit en armoede, van klimaatadaptatie en gezondheid. En zo zijn er nog veel meer combinaties te maken. In dit onderzoek richt ik me op de koppelkansen tussen de energietransitie en leefbaarheid.

Vanwege de verandering van het klimaat zijn in 2015 in Parijs wereldwijde afspraken gemaakt om de temperatuurstijging op aarde te beperken tot 2 graden. Daarvoor moeten we de uitstoot van CO₂ verminderen. Het verbruik van fossiele brandstoffen, zoals olie, gas en steenkool, voor onze

energievoorziening leidt tot uitstoot van CO₂ en draagt dus bij aan de verandering van het klimaat. Als fossiele brandstoffen vervangen worden door hernieuwbare energiebronnen zoals waterkracht, geothermie, zonne-energie en windenergie vermindert de CO₂ uitstoot en daarmee de opwarming van de aarde. De CO₂-uitstoot moet in Nederland in 2050 met 85-95% verminderd zijn ten opzichte van 1990 (RVO, 2017).

Door de Parijse afspraken ten behoeve van het klimaat heeft de energietransitie een grote urgentie. Energietransitie is de overstap van fossiele naar hernieuwbare energiebronnen, het efficiënter omgaan met energie en een verdere decentralisatie van energiesystemen (Hoppe, Van Bueren, & Sanders, 2016). In het Klimaatakkoord wordt een omvangrijk pakket van afspraken, maatregelen en instrumenten voorgesteld dat de Nederlandse broeikasgasuitstoot in 2030 met ten minste 49% moet terugdringen ten opzichte van 1990. Het kabinet pleit in internationaal verband zelfs voor een verhoging van de Europese doelstelling naar -55% (EZK, 2019b; SER, 2018b).

In Nederland speelt hierbij mee dat we veel gebruik maken van Gronings gas, maar dat dit stopgezet moet worden vanwege aardbevingsgevaar en daardoor schade aan huizen en gevaarlijke situaties voor bewoners. De gaswinning uit het Groningenveld wordt nu zo snel mogelijk afgebouwd en stopt volgens de planning van het kabinet in 2030 (EZK, 2018). In 2050 moeten dan alle woningen in Nederland aardgasvrij zijn. Uiterlijk eind 2021 moeten gemeenten hiertoe een transitievisie warmte vaststellen waarin het tijdpad waarin wijken worden verduurzaamd en dus van het gas gaan, is vastgelegd. Daarnaast moeten gemeenten een uitwerkingsplan maken per wijk (EZK, 2019b; SER, 2018b). In dit onderzoek beperk ik me tot de warmtetransitie waarin de wijken van het gas gaan.

Binnen de transitie lijkt nog te weinig aandacht te zijn voor de psychologische en sociale aspecten die belangrijk zijn om deze te laten slagen (Bekebrede, Bueren, & Wenzler, 2018). Het Klimaatakkoord geeft wel aan dat de grootste uitdaging geen technische, financiële of bestuurlijke opgave is, maar vooral een sociale (EZK, 2019b). In de achtergrondnotitie 'Wijkgerichte aanpak' van het Klimaatakkoord wordt veel aandacht besteed aan het informeren en betrekken van bewoners (SER, 2018a). Het zou mooi zijn als kennis, ervaring en contacten in het sociaal domein met betrekking tot het verbeteren van het leven van kwetsbare bewoners in de wijk hierbij ook benut worden.

Daarnaast kunnen dit soort fysiek-ruimtelijke, concrete veranderingen in het leven van mensen niet alleen lastige en stressvolle gebeurtenissen zijn, maar ook iets positiefs opleveren. Bijvoorbeeld meer contact met je burens omdat je in hetzelfde schuitje zit en samen een nieuw warmtesysteem aanlegt. Of omdat er meer aandacht is voor je buurt en je daarom ook nog andere dingen bij de gemeente voor elkaar kunt krijgen zoals een buurtmoestuin. Voor professionals die werken in het sociaal domein kan zo'n aanleiding benut worden om andere veranderingen in de wijk te bewerkstelligen. Ontwikkelingen als deze dragen dan bij aan de leefbaarheid in een wijk (Hal, 2017; Hal, Dulski, & Postel 2016).

De leefbaarheid in Nederland, vaak gemeten met de Leefbaarometer, is de afgelopen jaren gemiddeld genomen verbeterd. Er zijn echter grote verschillen tussen wijken en buurten. Onderzoek naar kwetsbare wijken met veel corporatiebezit toont aan dat de leefbaarheid in die wijken sinds een aantal jaren weer achter uit gaat (Leidemeijer, Iersel, & Frissen, 2018; Uytterlinde & Velden, 2017). Het aandeel kwetsbare groepen in deze buurten neemt sterk toe en ook de problemen die daarmee samenhangen, terwijl dat elders niet speelt. Leidemeijer et al. (2018) schetsen het risico dat deze ontwikkeling zich doorzet. In deze buurten is dus urgentie om de leefbaarheid te vergroten. De warmtetransitie vindt natuurlijk ook plaats in deze wijken en buurten. Door het stijgen van de

energieprijzen gaan vooral huishoudens met een laag inkomen die in een energetisch slechte woning wonen verhoudingsgewijs meer betalen aan energiekosten (Middelkoop, Polen, Holtkamp, & Bonnerman, 2018; Straver et al., 2017). Het risico bestaat dat de warmtetransitie hiermee bijdraagt aan het groter worden van maatschappelijke scheidslijnen (SocialeVraagstukken, 2019; Stadszaken.nl, 2019). Ook Breukers, Mourik, and Heijnen (2019) geven aan dat het belangrijk is vast te stellen hoe de impact van de warmtetransitie verschillende typen huishoudens raakt om er zeker van te zijn dat ongelijkheid niet wordt vergroot.

Dat de koppeling van beide opgaven een actueel onderwerp is blijkt ook uit het experimentenprogramma dat eind 2018 gestart is door Platform31 en Nyenrode Business Universiteit. Hierin wordt het aardgasvrij maken van kwetsbare wijken ook verbonden aan sociale opgaven zoals leefbaarheid en veiligheid.¹

1.2.2 Wetenschappelijke relevantie

Ook wetenschappelijk gezien is er relevantie om te onderzoeken hoe koppelkansen tussen maatschappelijke opgaven door gemeenten benut kunnen worden.

Van Bueren and Ersoy (2019) geven in hun voorstel voor een Special Issue over Integrated Sustainable Urban Development aan dat onderzoek naar koppeling kan bijdragen aan onder andere kennis over integrale gebiedsontwikkeling. Zij benoemen een aantal relevante vraagstukken, zoals meer inzicht in de effecten van koppeling, maar ook hoe koppeling ontstaat en de kansen en valkuilen van koppelstrategieën. Ook is interessant welke connecties er ontstaan, welke beleidsopgaven en beleidsvelden gekoppeld worden.

In literatuur over koppelingen bij beleidsprocessen wordt vaak gebruik gemaakt van het Stroommodel van Kingdon (1984) dat vooral gaat over hoe onderwerpen op de beleidsagenda komen. Uitgebreid literatuuronderzoek van Rawat and Morris (2016) toont aan dat het model gebruikt is over de gehele wereld en vaak in combinatie met andere theorieën en modellen. Zij komen tot de conclusie dat ondanks kritische geluiden de theorie bruikbaar is voor met name kwalitatief onderzoek en casestudies in verschillende velden en beleidsfasen. Dus niet alleen voor agendasetting, maar ook tot en met beleidsimplementatie. In Nederland is op basis van de theorie van Kingdon bijvoorbeeld onderzoek gedaan binnen het watermanagement naar verklaringen van beleidsverandering en de rol van zogenaamde 'Policy entrepreneurs': hoog getalenteerde uitzonderlijke ambtenaren, die altijd alert zijn op nieuwe kansen (voor beleidsverandering) en de capaciteiten hebben om nieuwe ideeën te verkopen. Uit dat onderzoek kwam naar voren dat policy entrepreneurs het koppelen van opgaven als belangrijke strategie zien voor het realiseren van beleid (Brouwer, 2013; Brouwer & Huitema, 2018). Deze onderzoekers geven aan dat het goed zou zijn om te onderzoeken hoe strategieën van policy entrepreneurs in andere beleidsvelden toegepast worden en mogelijk verschillen van die binnen het watermanagement (Brouwer & Huitema, 2018). Ook

¹ Zie: <https://www.platform31.nl/thema-s/energietransitie/verduurzaming-van-kwetsbare-wijken>

Faling, Biesbroek, Karlsson-Vinkhuyzen, and Termeer (2019) pleiten voor meer onderzoek naar de strategieën van policy entrepreneurs om grenzen te overbruggen en koppelingen te maken.

Dit onderzoek hoopt hier ook een bijdrage aan te kunnen leveren door vanuit de huidige praktijk van gemeenten op het gebied van de warmtetransitie en leefbaarheid in kwetsbare wijken te reflecteren op deze theoretische kennis.

1.3 Doelstelling en vraagstelling

Doel van dit onderzoek is gemeenten meer inzicht te geven in de mogelijkheden voor een wijkaanpak waarin de warmtetransitie gekoppeld kan worden aan het verbeteren van de leefbaarheid in kwetsbare wijken.

In mijn werk bij de Gemeente Utrecht merk ik dat het nog niet vanzelfsprekend is om bij wijkvernieuwing goed aan te sluiten bij wat bewoners belangrijk vinden. In dit onderzoek ben ik benieuwd hoe gemeenten dit beter kunnen doen, in de veronderstelling dat dit ook belangrijk is voor het slagen van de warmtetransitie en het verbeteren van leefbaarheid in wijken. Voor wijken met veel kwetsbare bewoners vraagt het extra aandacht om hen te betrekken en om sociaal, fysiek en duurzaam te verbinden. Uit onderzoek blijkt namelijk dat voor kwetsbare bewoners hele andere problemen en vraagstukken prioriteit hebben, dat hun belangen niet direct liggen bij energiebesparing en dat heel goed onderzocht moet worden wat hen bezighoudt om maatwerk te kunnen leveren (Breukers, Mourik, Summeren, & Verbong, 2017; A. J. Visser & Uytendil, 2019). Betrokken bewoners kunnen ook een stimulerende kracht zijn voor wijkontwikkeling (Hal, 2014a). Een mooi voorbeeld geven de initiatieven in de stad Toronto in Canada waarin door aansluiting bij, en nauwe samenwerking met bewoners een andere aanpak ontstond met niet alleen energiebesparing, maar ook een prettiger leefklimaat, meer participatie, meer werkgelegenheid en sociale cohesie (Hal, 2017).

Bovenstaande leidt tot de volgende hoofdvraag en deelvragen.

Hoofdvraag:

Op welke manier kan de gemeente koppelkansen tussen de warmtetransitie en het verbeteren van leefbaarheid in kwetsbare wijken benutten, en wat is de rol van de bewoners hierbij?

Deelvragen:

1. *Welke voorbeelden zijn er van koppelkansen tussen de warmtetransitie en het verbeteren van leefbaarheid in kwetsbare wijken?*
2. *Hoe kunnen gemeenten werken aan koppelingen tussen de warmtetransitie en het verbeteren van leefbaarheid in een kwetsbare wijk?*
3. *Hoe kunnen gemeenten bewoners in kwetsbare wijken hierbij betrekken?*

In de volgende paragraaf definieer ik de belangrijkste begrippen uit de hoofdvraag en deelvragen.

1.4 Begrippen

1.4.1 Koppelkansen

Kern van de hoofd- en deelvragen is het begrip ‘Koppelkansen’. In het Klimaatakkoord wordt gesproken over het benutten van koppelkansen tussen de energietransitie en andere opgaven. De Rijksoverheid biedt gemeenten en koepels ondersteuning aan om te komen tot concrete voorbeelden van ruimtelijk ontwerp waarbij inpassing van de warmtetransitie in de gebouwde omgeving gecombineerd wordt met andere opgaven die de komende jaren in buurten en wijken gerealiseerd moeten worden (EZK, 2019b; SER, 2018b). In de achtergrondnotitie voor de sectortafel Gebouwde omgeving wordt een aantal voorbeelden genoemd, zoals het meenemen van onderhoud aan de riolering als de straat toch open moet voor het aanleggen van een warmtenet, of koppeling met klimaatadaptatie, het vergroten van comfort en veiligheid van een wijk en aspecten van het sociaal domein op het gebied van arbeidsmarkt en onderwijs (SER, 2018a). In deze voorbeelden lijkt het te gaan om koppelen van beleidsdoelstellingen, maar er wordt ook aangegeven dat dit kan helpen om bewoners en gebouwde omgevingen mee te nemen in de transitie. Door de plaatsing in het document van het begrip ‘meekoppelen’ onder de kopjes ‘acceptatie’ en ‘participatie’ lijkt dit de belangrijkste reden voor het koppelen van opgaven.

Ook anderen noemen koppelkansen vaak in het kader van het vergroten van draagvlak en acceptatie van de warmtetransitie door bewoners. Zo wordt bijvoorbeeld aangegeven dat het goed is de warmtetransitie te koppelen aan het oplossen van dagelijkse ergernissen en problemen. Van der Laan (2019) beschrijft de ervaring van het ‘Behavioural Insights Team’ in Groot-Brittannië dat ontdekte dat mensen hun huis niet wilden isoleren, omdat ze opzagen tegen het opruimen van de zolder. Toen het aanbod werd gedaan om de zolder op te ruimen en tegelijk het dak te isoleren, steeg de vraag naar isolatiemaatregelen. Dit voorbeeld laat zien hoe koppelingen kunnen ontstaan als het belang van bewoners als uitgangspunt genomen wordt.

De koppeling van duurzaamheidsingrepen met extra dienstverlening in dit voorbeeld vergroot echter niet de leefbaarheid in de wijk (de andere opgave in voorliggend onderzoek). Voor een gemeente is het zeker belangrijk als mensen gemotiveerd zijn om mee te doen met de warmtetransitie, maar om in dit onderzoek meer zicht te krijgen op de mogelijkheden van gemeenten om koppelkansen tussen de *beide* maatschappelijke *opgaven* te benutten, ben ik op zoek naar voorbeelden van koppelkansen die bijdragen aan zowel de warmtetransitie als de leefbaarheid in kwetsbare wijken. Hiertoe is ook een andere definitie van het begrip koppelkansen nodig.

Het Klimaatakkoord biedt hierin geen houvast. Behalve het noemen van een aantal voorbeelden wordt in het akkoord verder niet uitgelegd wat koppelkansen precies zijn en hoe deze benut kunnen worden. Uit literatuuronderzoek blijkt dat er in beleidsdocumenten en wetenschappelijke publicaties diverse begrippen worden gebruikt die allemaal te maken hebben met koppelkansen, die ongeveer hetzelfde lijken te betekenen en dat koppelen verschillende doelen kan hebben. In paragraaf 3.1 wordt dit uitgebreider beschreven.

In dit onderzoek kies ik ervoor om bij het inventariseren van, en werken aan koppelkansen tussen de warmtetransitie en leefbaarheid in kwetsbare wijken gebruik te maken van de invulling die de Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (RLi, 2018a) geeft aan het begrip ‘meekoppelen’. De Raad betoogt in het kader van een gezonde leefomgeving dat er kansen liggen in het combineren van opgaven: “*maatregelen en middelen voor de ene opgave kunnen ook bijdragen aan doelen voor een andere*” (RLi, 2018a, p. 8). ‘Maatregelen’ en ‘middelen’ wordt hierbij breed ingevuld. Het gaat bij de

Raad om technologische, ruimtelijke, sociale en institutionele (gezondheids)interventies. Naast een gezonde leefomgeving ziet de Raad als belangrijke opgaven van de leefomgeving klimaatadaptatie, energietransitie, duurzame mobiliteit en verstedelijking. Bij een succesvolle meekoppeling kunnen beide opgaven daarvan profiteren. De omschrijving van de Raad laat ruimte aan wat er dan precies met wat gekoppeld wordt, vanuit welk perspectief of vertrekpunt (zoals overheid, bewoners) en met welk specifiek doel (draagvlak, kwaliteit van leven van mensen, efficiëntie, duurzaamheid). In de definitie wordt ook niet de ene opgave belangrijker gevonden dan de andere.

In voorliggend onderzoek gaat het ook om koppeling van twee maatschappelijke opgaven zodat beide opgaven daarvan profiteren. Koppelkansen zijn daarom in dit onderzoek: *“mogelijkheden die liggen in het combineren van opgaven door voor de ene opgave maatregelen of middelen in te zetten die ook kunnen bijdragen aan de doelen van de andere opgave.”* (RLi, 2018a, p. 8)

Op basis hiervan is in de literatuurstudie gekeken naar wetenschappelijke literatuur over het maken van koppelingen en de elementen en strategieën die daarbij van belang zijn.

1.4.2 Warmtetransitie

Warmtetransitie wordt door de RVO (2017) gedefinieerd als het aardgasvrij maken van de warmtevraag in de (gebouwde) omgeving. Zoals eerder beschreven heeft dit onder andere tot doel bij te dragen aan het Klimaatakkoord, maar moet dit in Nederland ook het stoppen met de gaswinning in Groningen mogelijk maken. Het aardgasvrij maken verloopt in de bestaande gebouwde omgeving echter nog moeizaam (Bekebrede et al., 2018). Als hierdoor alleen de nadruk komt te liggen op het aardgasvrij maken, bestaat het risico dat daarmee de klimaatdoelstellingen naar de achtergrond verdwijnen. Het is namelijk ook mogelijk om van het aardgas los te gaan zonder energie te besparen. Op sommige plekken verschuift de focus al ten koste van klimaatmaatregelen (van Hal, Uytterlinde, & Coen, 2019). Ik wil in dit onderzoek de aandacht richten op maatregelen die niet alleen bedoeld zijn voor het verminderen van het aardbevingsgevaar in Groningen, maar tevens bijdragen aan het behalen van de klimaatdoelstellingen (dit is overigens ook een voorbeeld van koppeling van opgaven). De bovenstaande definitie van de RVO is daarom te beperkt. Op basis van de brede definitie van de energietransitie van Hoppe et al. (2016) definieer ik warmtetransitie in dit onderzoek als *“het vervangen van het gebruik van aardgas door een hernieuwbare bron, het efficiënter omgaan met energie door het isoleren van de gebouwde omgeving en de decentralisatie van het energiesysteem”*.

1.4.3 Leefbaarheid

In het dagelijks taalgebruik maar ook in de wetenschappelijke literatuur kent het begrip “Leefbaarheid” verschillende betekenissen, associaties en ladingen (Beuzenberg, Karatas, & Lustenhouwer, 2018; Leidelmeijer & Kamp, 2003). Eind twintigste eeuw kwam het zelfs op in de politiek in de partijnamen van Leefbaar Utrecht en Leefbaar Rotterdam. Uit een uitgebreide literatuurstudie van Leidelmeijer and Kamp (2003) komt naar voren dat “Leefbaarheid” een breed en subjectief begrip is. In dit onderzoek maak ik gebruik van hun begripsomschrijving, omdat deze in Nederland door overheden veel gebruikt wordt om wijken en gemeenten met elkaar te vergelijken. Leidelmeijer, Marlet, Ponds, Schulenberg, and Woerkens (2014, p. 9) definiëren leefbaarheid uiteindelijk als *“de mate waarin de omgeving aansluit bij de eisen en wensen die er door de mens aan worden gesteld”*. Het gaat dus om een perspectief op de omgeving vanuit de mens bezien. Hoe leefbaar mensen hun buurt of wijk vinden wordt bepaald door allerlei omgevingsaspecten en percepties. In principe kan alles wat mensen belangrijk vinden in hun omgeving bijdragen aan

leefbaarheid. Deze constatering heeft consequenties voor dit onderzoek, namelijk dat bij het maken van koppelingen tussen de warmtetransitie en het vergroten van leefbaarheid in wijken, het perspectief van de bewoners belangrijk is.

1.4.4 Kwetsbare wijken

Voor de focus op kwetsbare wijken maak ik in dit onderzoek gebruik van de invulling van het experimentenprogramma van Platform31 en Nyenrode, omdat dit aansluit bij het (gemeentelijk) beleid ten aanzien van de warmtetransitie en het verbeteren van de leefbaarheid in kwetsbare wijken. Kwetsbare wijken zijn dan die *wijken die de afgelopen decennia als kwetsbaar bestempeld zijn of, blijkend uit recente statistische gegevens en informatie van professionals, een negatieve ontwikkeling doormaken of vatbaar zijn voor verval.*² Bewoners van deze wijken hebben vaak andere prioriteiten dan het aardgasvrij maken van hun woning, waardoor de kans dat zij zelf het initiatief nemen minder groot is. Dit vraagt een andere benadering van gemeenten dan in wijken waar minder (andere) urgente vraagstukken spelen of waar bewoners zelf positiever staan tegenover de energietransitie en dit beter kunnen organiseren (Breukers, Mourik, et al., 2017; A. J. Visser & Uytendinck, 2019).

1.4.5 Gemeenten

Gemeenten hebben in zowel de warmtetransitie als in het verbeteren van de leefbaarheid in een wijk een belangrijk rol (Breukers et al., 2019; EZK, 2019b; Uytendinck & Gastkemper, 2018). De sectortafel Gebouwde omgeving geeft aan dat waar koppelkansen van toepassing zijn, de gemeente als regisseur van het proces deze opties meeneemt in de overweging (SER, 2018a). Onder gemeente wordt in de dit onderzoek de bestuurlijke eenheid verstaan, de gemeentelijke organisatie. Daarbinnen beperk ik me tot de ambtelijke organisatie die verantwoordelijk is voor de uitvoering van het beleid op het gebied van de warmtetransitie en leefbaarheid in kwetsbare wijken.

1.5 Onderzoeksaanpak

De centrale vraag in dit onderzoek is op welke manier gemeenten koppelkansen tussen de warmtetransitie en leefbaarheid in kwetsbare wijken kunnen benutten. De RLI (2018a) geeft aan dat het benutten van koppelkansen afhankelijk is van de specifieke context in een gebied. '*Het benutten van koppelkansen*' is in dit onderzoek dus de afhankelijke variabele die beïnvloed wordt door verschillende mechanismen en actoren in een bepaalde context. In een simpel schema ziet dit er als volgt uit:

² Uit een gesprek met Matthijs Uytendinck d.d. 20-09-2019

Figuur 1: Koppelkansen (Platform31 & Nyenrode, 2019a)

Dit onderzoek is een verkennend, kwalitatief onderzoek naar handelingsmogelijkheden voor gemeenten om koppelkansen te benutten. De warmtetransitie moet in Nederland nog op gang komen. Nederlandse voorbeelden van gemeenten die met behulp van een wijkaanpak al effectieve koppelingen hebben gemaakt tussen een volledige warmtetransitie en de leefbaarheid in kwetsbare wijken zijn beperkt. Hierdoor is het niet mogelijk om retrospectief, toetsend onderzoek te doen hoe dat gegaan is en wat daarin wel en niet effectief bleek (Swanborn, 2010). Er kan wel geleerd worden van voorbeelden van wijkaanpakken waar koppelingen tussen gedeeltelijke verduurzaming en sociale opgaven zijn ontstaan, zoals in Eindhoven en Toronto.

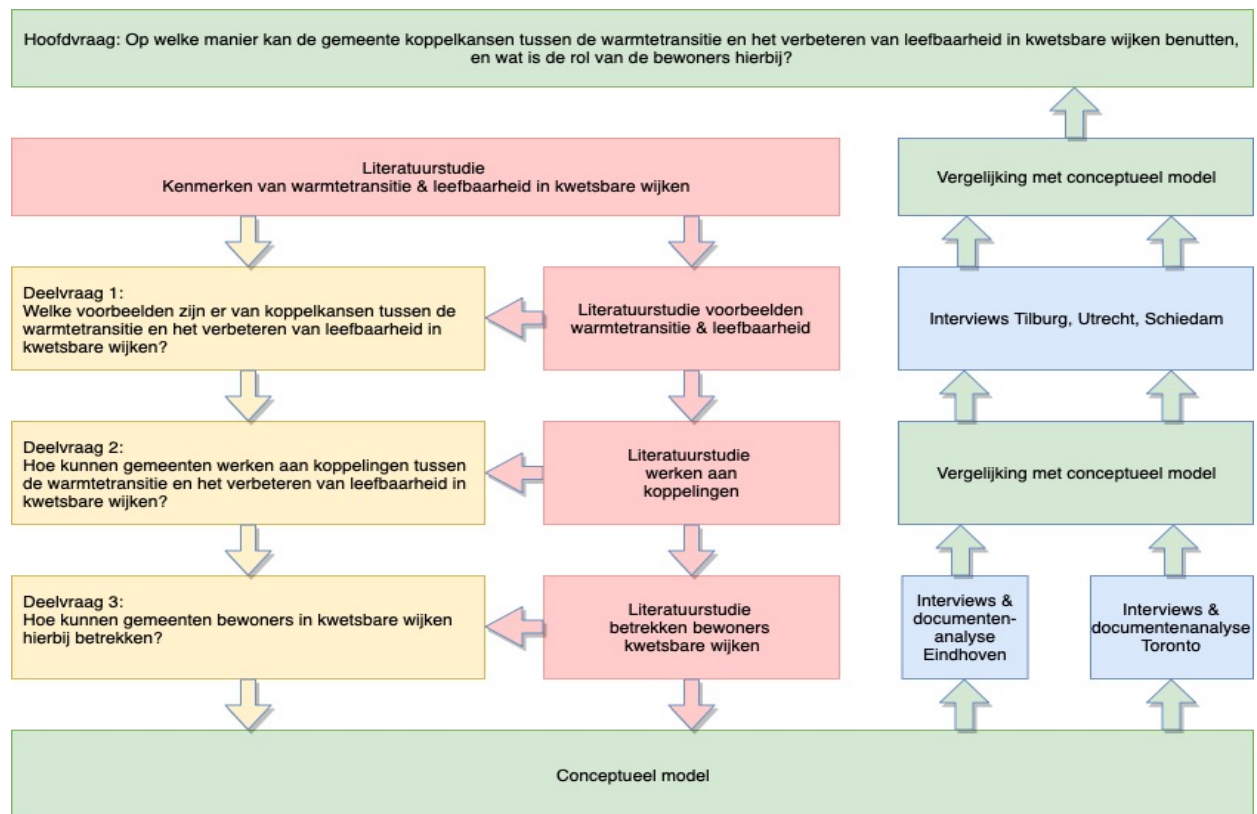
Daarnaast is een aantal gemeenten zich in diverse projecten aan het voorbereiden op een wijkbenadering waarin de betreffende koppeling wordt gelegd. Deze projecten zijn innovatief en experimenteel van aard en worden vaak benoemd als pilots of proeftuin. Er kan op basis van deze voorbereidingen wel onderzocht worden op welke manier gemeenten zelf aangeven koppelkansen te willen benutten, hoe bewoners hierbij betrokken worden en welke contextvariabelen een rol lijken te spelen.

In voorliggend onderzoek zijn daarom allereerst de beide maatschappelijke opgaven in beeld gebracht door literatuuronderzoek naar aspecten die een rol spelen bij de warmtetransitie en het verbeteren van leefbaarheid in kwetsbare wijken. Vervolgens is literatuuronderzoek uitgevoerd naar het benutten van koppelkansen door gemeenten en het betrekken van bewoners. Op basis van de aspecten die hieruit als belangrijk naar voren zijn gekomen is gekozen voor een conceptueel model en een aantal aanvullende aspecten die als uitgangspunt dienen voor het praktijkonderzoek.

Het praktijkonderzoek is uitgevoerd aan de hand van een aantal casestudies met semigestructureerde interviews. Casestudies worden gebruikt als een hedendaags fenomeen in de dagelijkse werkelijkheid moet worden bestudeerd en in het bijzonder als er geen duidelijke scheiding is tussen het fenomeen en de context (Swanborn, 2013; Yin, 1981). Hiervoor is gebleken dat dit bij het benutten van koppelkansen het geval is.

Een uitgebreide beschrijving en verantwoording van de selectie van de cases en methoden voor het praktijkonderzoek is opgenomen in hoofdstuk 4.

De verschillende onderzoeksmethoden geven met elkaar antwoord op de deelvragen en uiteindelijk de hoofdvraag. Het totale onderzoeksdesign is weergegeven in onderstaand figuur.

Figuur 2: Onderzoeksdesign

1.6 Leeswijzer

Deze scriptie is zoals hierboven is beschreven opgebouwd uit een aantal onderdelen.

Allereerst ga ik in hoofdstuk 2 in op de beide opgaven die in het onderzoek gekoppeld worden, namelijk in paragraaf 2.2 de warmtetransitie en in paragraaf 2.3 de leefbaarheid in kwetsbare wijken.

Hoofdstuk 3 beschrijft het theoretisch kader over het onderwerp dat in dit onderzoek centraal staat: koppelkansen. Er wordt ingegaan op wat koppelkansen zijn, hoe eraan gewerkt kan worden en hoe bewoners betrokken kunnen worden.

Hoofdstuk 4 bevat vervolgens de aanpak van het praktijkonderzoek, met het conceptueel model, de manier waarop de gegevens zijn verzameld en geanalyseerd en een aantal methodische kanttekeningen.

In hoofdstuk 5 en 6 worden de onderzochte cases en de bevindingen van het praktijkonderzoek beschreven.

Vervolgens kan er in hoofdstuk 7 antwoord gegeven worden op de drie deelvragen en de hoofdvraag en wordt een aantal conclusies getrokken.

De scriptie wordt afgesloten met discussie en reflectie in hoofdstuk 8.

2. KENMERKEN VAN DE OPGAVEN

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden kenmerken van de beide maatschappelijke opgaven beschreven die in voorliggend onderzoek centraal staan: de warmtetransitie en leefbaarheid in kwetsbare wijken. Om uitspraken te kunnen doen over de mogelijkheden om deze opgaven te koppelen en de manier waarop gemeenten dit kunnen aanpakken, is namelijk inzicht nodig in de context en aspecten die een rol spelen in deze opgaven en de complexiteit daarvan. De aard en complexiteit van de opgaven geeft mede richting aan het theoretisch kader dat later in het empirisch deel gebruikt wordt.

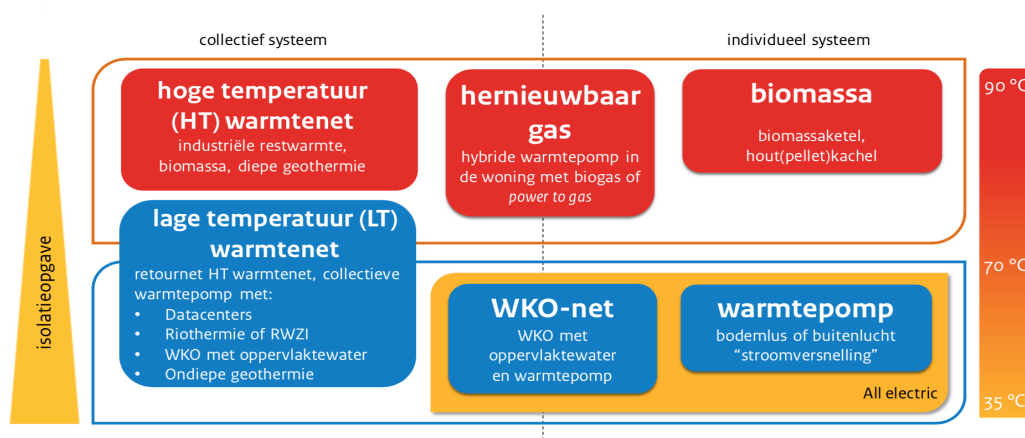
2.2 Warmtetransitie

2.2.1 Aspecten bij de warmtetransitie in een wijk

De warmtetransitie in de gebouwde omgeving gaat met veel onzekerheden gepaard. Hierbij speelt een aantal aspecten een rol. Allereerst is de vraag welke andere technieken mogelijk zijn om tegemoet te komen aan de warmtevraag. Daarnaast is er veel te doen over de financiering, of en hoe het aardgasvrij maken te betalen is, wie er verantwoordelijk is voor welke kosten en wat dit betekent voor de bewoners, en met name huiseigenaren. Een ander vraagstuk is hoe de transitie vormgegeven moet worden. Op welke manier organiseren we dit het best, wat voor wet- en regelgeving is hierbij nodig en hoe zorgen we voor acceptatie en participatie door bewoners. De RVO (2017) besteedt in een Inspiratiegids voor gemeenten 'Samen aan de slag met aardgasvrij' aandacht aan al deze aspecten. Ook in andere documenten, publicaties, bijeenkomsten, blogs met visies en meningen komen deze onderwerpen regelmatig aan de orde. Hieronder ga ik kort in op de verschillende genoemde aspecten.

2.2.2 Techniek

Er zijn verschillende alternatieven voor aardgas op basis van warmte, (bio)gas en elektriciteit, waarbij onderscheid kan worden gemaakt in collectieve netten en individuele oplossingen (Daamen & Kramer, 2019). Isoleren is hierbij altijd belangrijk, want dat voorkomt verspilling van energie (RVO, 2017). In figuur 3 wordt dit schematisch weergegeven.

Figuur 3: Technische oplossingen als collectief systeem of individueel systeem, de bijbehorende isolatieopgave en de warmte (RVO, 2017, p. 7)

Bij binnenstedelijke gebiedsontwikkelingen is de energievoorziening erg afhankelijk van de beschikbare warmtebron. De oplossing kan per wijk en zelfs per gebouw verschillen. Voor warmtenetten is bijvoorbeeld een dichte bebouwing en hoogbouw vereist. Daarnaast is de staat van de woning ook van invloed op de technische mogelijkheden. Regelmatig verschijnen er berichten over de onzekerheden en beren op de weg. De helft van de woningen in de gebouwde omgeving moet bijvoorbeeld via warmtenetten worden verduurzaamd. Het is alleen nog onduidelijk hoeveel geschikte warmtenetten er zijn en hoeveel woningen aan de criteria voldoen om hierop aangesloten te worden (Conijn, 2019). Voor all-electric is de capaciteit van het elektriciteitsnetwerk op dit moment vaak nog te klein. Daarom is het nodig om te investeren in onderzoek naar oplossingen om energie op te slaan (Janssen, 2019). Voor veel wijken geldt ook dat het aardgasnet tot na 2030 gewoon nog blijft liggen en misschien wel benut kan worden voor groen gas of waterstof (SER, 2018b). Eigenaren van woningen en andere gebouwen zullen vaak de voorkeur hebben af te wachten totdat duidelijk is wat het plan voor de eigen wijk is (Conijn, 2019). Door de overheid en bijvoorbeeld milieuorganisaties wordt wel aangegeven dat je als woningeigenaar ook nu al maatregelen kunt nemen, zoals het isoleren van je huis, die onafhankelijk van de uiteindelijke technische oplossing goed zijn om doen, de zogenaamde no-regret maatregelen (MilieuCentraal, 2019; Ringelberg, 2019).

De noodzaak tot maatwerk en de onzekerheden met betrekking tot de meest gewenste en haalbare technische oplossing maken het niet gemakkelijk vaart te maken met de transitie. Afhankelijk van de gekozen oplossing zullen in meer en mindere mate ingrepen plaatsvinden in de gebouwde omgeving zoals het openleggen van de straat, en in en om de woning.

2.2.4 Financiële aspecten

In het Klimaatakkoord is woonlastenneutraliteit het uitgangspunt, de transitie moet voor iedereen betaalbaar zijn. Daarnaast moeten er ook verdienmogelijkheden zijn voor ondernemers. Dit kan volgens het Klimaatakkoord als de kosten dalen door opschaling, grotere efficiëntie, digitalisering en innovatie. Daarnaast kan met financieringsconstructies gezorgd worden dat voor de meeste bewoners de maandlasten van de lening voor de verbouwing niet hoger zijn dan het voordeel op de energierekening, en als dat onvoldoende is kunnen gerichte maatregelen worden ingezet. De energiebelasting kan zo worden aangepast dat investeringen in verduurzaming gestimuleerd worden. Door aantrekkelijke financieringsvormen kan de resterende onrendabele top van gebouwgebonden maatregelen, infrastructuur en duurzame bronnen weggenomen worden (SER, 2018b).

Er zijn uiteenlopende meningen als het gaat om de hoogte van de kosten van de transitie voor woningen en andere gebouwen. In de politiek en media worden verschillende bedragen genoemd (Kraniotis, 2019) en soms felle discussies gevoerd, zoals hier op Twitter:

Syp Wynia @syppwynia · Apr 8

In de #Gentiaanbuurt in Amsterdam-Noord worden de eerste sociale huurwoningen van het gas gehaald. Kosten: 115.000 euro per woning! Mocht dat het gemiddelde zijn van alle 8 miljoen NL woningen, dan kost het #gasverbod alleen al 920 miljard euro. Voor heel klein beetje minder CO2.

[Translate Tweet](#)

362 1.2K 1.6K

Jaap Overbeek
@overb403

[Follow](#)

Replying to @syppwynia

Beste @syppwynia u doet aan demagogie. Het artikel gaat over een nul op de meter, NOM-woning met 32! zonnepanelen. Tevens werd de gehele woning gerenoveerd; nieuwe keuken, badkamer, toilet etc. U kunt al deze kosten niet toerekenen aan de Energietransitie.

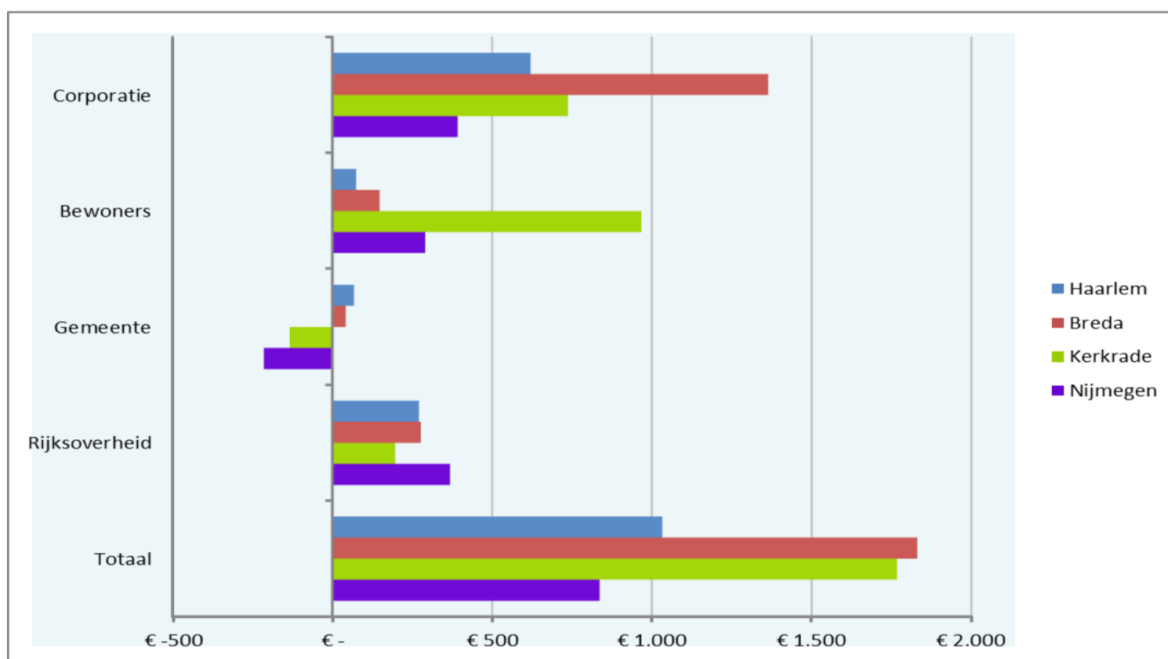
[Translate Tweet](#)

9:59 PM - 8 Apr 2019 from Aalsmeer, Nederland

Het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) en het Centraal Planbureau (CPB) hebben het totale Ontwerp Klimaatakkoord doorgerekend. In een brief aan de minister stellen de werkgeversorganisaties VNO-NCW en MKB-Nederland voor de woningtransitie het volgende: “PBL lijkt uit te gaan van gemiddeld 15.000 euro investeringskosten per woning om deze via de wijkaanpak aardgasvrij te maken. Dat is weinig. Gemiddeld kost het upgraden naar bijna energieneutraal – BENG – zo’n 30.000 euro per woning. Het gasvrij en CO2-neutraal maken van oude woningen kost al gauw 60.000 euro of meer.” (Boer & Vonhof, 2019).

Ook het Stedennetwerk G40 geeft aan dat de kosten hoger zijn. De gemeenten ontvangen te weinig geld voor hun regierol en met het bedrag dat beschikbaar is voor het aardgasloos maken kan zo’n 70% van de woningen en gebouwen van het gas gehaald worden, aldus de G40 (Koster, 2019).

Een rapport van Kortman, Vis, and Moret (2016) geeft aan dat energie renovaties wel veel waarde voor de samenleving opleveren in extra werkgelegenheid, extra comfort, een betere gezondheid, en minder uitstoot van CO2. Zij hebben dit onderzocht aan de hand van vier verschillende energierenovatieprojecten in vier gemeenten, waarbij gekeken is wat de waardecreatie is voor de gemeente, corporatie, bewoners, rijksoverheid en voor de samenleving als totaal. De waardecreatie verschilt enigszins per stakeholder, maar in het algemeen wegen volgens hen de kosten bij verschillende doorrekeningen op tegen de baten. In figuur 4 wordt de waardecreatie per partij per renovatieproject weergegeven.

Figuur 4: Totale Waardecreatie in vier energierenovatieprojecten per partij, per woning, per jaar (Kortman et al., 2016, p. 4)

Het gesprek over kosten wordt door alle verschillende bedragen en uitkomsten van onderzoek bemoeilijkt. Volgens Kraniotis (2019) hangen de verschillen tussen dit soort onderzoeken onder andere samen met verschillende meetmethoden in de doorrekeningen en het perspectief van waaruit je kijkt. In het ene geval zijn alleen de kosten meegenomen, in het andere ook de baten zoals lagere energierekening en subsidiemogelijkheden of zelfs andere maatschappelijke baten. Soms worden de kosten berekend om van het gas af te gaan, bij anderen ook de kosten om helemaal energieneutraal te worden.

Naast de hoogte van de kosten voor de warmtetransitie is een onzekerheid wie voor de kosten in de verschillende opties zullen opdraaien. De Leidraad Warmtevisies zal informatie geven aan gemeenten over maatschappelijke kosten en private kosten van de opties. Gemeenten zullen bij de besluitvorming expliciet motiveren als zij kiezen voor een andere optie dan die met de laagste maatschappelijke kosten (EZK, 2019b). Er bestaat een risico dat gemeenten onder druk van bewoners toch kiezen voor de optie met de laagste private kosten en de financiële gevolgen daarvan afwentelen op rijkssubsidieregelingen. Het PBL (2019) geeft daarnaast aan dat in 2022 het subsidiebudget voor corporatiewoningen voldoende groot is, maar voor koopwoningen beperkend, en na 2022 is er onvoldoende subsidiebudget om in 2030 1,5 miljoen gebouwen aardgasvrij te maken.

Huurders hebben de onzekerheid dat zij niet precies weten wat energiemaatregelen gaan betekenen voor hun huur. Recent heeft de rechter een aardgasvrije aanpak van een woningcorporatie afgewezen, omdat onduidelijk is in hoeverre de bewoners opdraaien voor de kosten (McDonald, 2019). Huiseigenaren verkeren in onzekerheid of investeringen inderdaad opwegen tegen de opbrengsten in bijvoorbeeld een lagere energierekening.

Vanuit verschillende kanten wordt aandacht gevraagd voor de gevolgen van de energietransitie voor huishoudens die een groot deel van hun inkomen uitgeven aan energie of die onvoldoende financiële ruimte hebben voor aanpassingen. Het PBL berekende in 2018 dat ruim 900.000 huishoudens een

relatief groot deel van hun inkomen uitgeven aan energie of het risico lopen dat zij hun woonlasten inclusief energie niet kunnen betalen. Door het stijgen van de energieprijzen gaan vooral huishoudens met een laag inkomen die in een energetisch slechte woning wonen verhoudingsgewijs meer betalen aan energiekosten (Middelkoop et al., 2018). Steeds meer huishoudens kunnen hierdoor in de problemen komen en te maken krijgen met energiearmoede. Dit houdt in dat een huishouden na het betalen van de kosten voor huisvesting en levensonderhoud niet genoeg geld overhoudt voor het betalen van de energierekening (Straver et al., 2017).

Uit de doorrekening van het CPB (2019) blijkt dat met het totale klimaat- en energiebeleid lagere inkomens er meer op achteruit gaan dan hogere inkomens. Zo gaan uitkeringsgerechtigden en gepensioneerden er gemiddeld meer op achteruit dan werkenden en alleenstaanden, en alleenverdieners meer dan tweeverdieners. Door de extra maatregelen van het Klimaatakkoord worden vooral de (lagere) middeninkomens getroffen. Hoewel de laagste inkomensgroep er met die maatregelen minder op achteruit gaat dan de (lagere) middeninkomens, zijn hier wel meer negatieve en positieve uitschieters zichtbaar, onder andere afhankelijk van verschillen in energieverbruik. Bepaalde groepen hebben meer mogelijkheden tot investeringen dan andere groepen. Tevens zullen voor de ene woning meer kosten voor investeringen nodig zijn dan voor de andere, waarbij de financiering van deze kosten verschilt tussen groepen (bv tussen huur- en koopwoningen). Ook uit een rapport van CE Delft bleek dat de lagere inkomens relatief harder geraakt worden door de kosten van de energietransitie. Volgens CE Delft is, als we zo doorgaan, in 2050 de armste 10 procent van de Nederlandse huishoudens 17 procent van het besteedbaar inkomen kwijt aan energiekosten, en de rijkste 10 procent maar 5,7 procent terwijl deze groep verantwoordelijk is voor 17 procent van de totale uitstoot van broeikasgassen (Tielbeke, 2017).

Tevens worden er vraagtekens gezet bij mogelijke financieringsconstructies. Een vraag is bijvoorbeeld hoe de investeringen van eigenaar-bewoners gefinancierd kunnen worden, met welke financieringsconstructie, de looptijd van de lening en het rentepercentage. In het Klimaatakkoord wordt o.a. gesproken over gebouwgebonden financiering. Dit is een constructie waarbij de lening gekoppeld is aan de woning. Bij verkoop gaat de lening inclusief restschuld en de nog resterende betalingsverplichting automatisch over op de volgende eigenaar. Hiervoor zijn nieuwe vormen van financiering vereist waarvoor regelgeving nodig is. Daarnaast is het onzeker of geldverstrekkers deze financieringsvorm zullen aanbieden (RLi, 2018b). De meerwaarde van deze constructie is nu dan ook nog onbekend (Conijn, 2019).

Voor corporaties is de financiering voor het aardgasloos maken van de woningvoorraad ook nog onzeker. Het kabinet heeft toegezegd extra subsidies en belastingvoordelen te geven, omdat de corporaties een belangrijke rol krijgen toegedicht in de transitie. Woningcorporaties konden sinds 1 januari 2019 vermindering krijgen op de verhuurdersheffing als zij deze inzetten voor verduurzaming van hun sociale woningen. De regeling is echter per 1 juli 2019 gesloten, omdat het budget op was. Er waren meer meldingen dan het beschikbare budget. Volgens de RVO zal de regeling op zijn vroegst op 1 januari 2022 weer opengesteld worden voor nieuwe meldingen (RVO, 2019). Eind 2019 verschijnen de uitkomsten van een onderzoek naar de financiële haalbaarheid van de opgaven voor de lange termijn. Dan zal blijken of de corporaties de financiële lasten van de verduurzaming kunnen dragen (Aedes, 2018; Conijn, 2019).

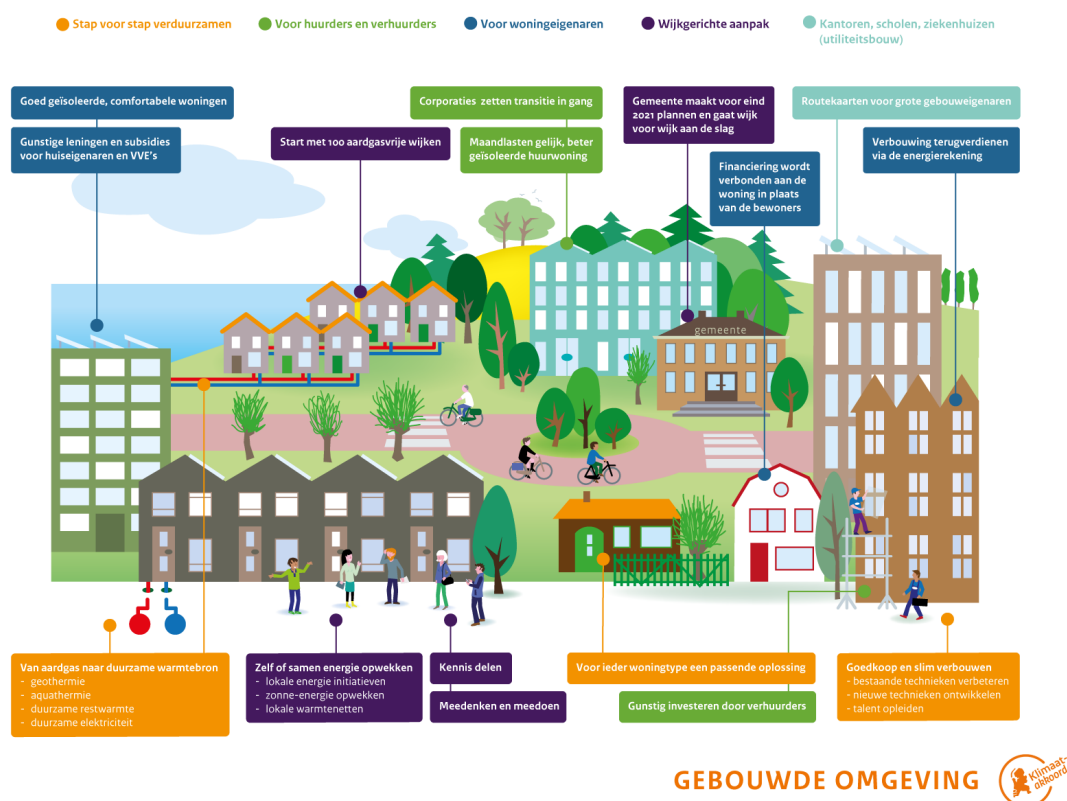
De onzekerheden met betrekking tot de hoogte en verdeling van de kosten en de mogelijkheden voor financiering zijn onderwerp van discussie in de politiek, media en onder onderzoekers. Dit maakt de warmtetransitie er voor burgers niet inzichtelijker en gemakkelijker op. Daarnaast is de vraag of er inderdaad sprake is van woonlastenneutraliteit en betaalbaarheid voor iedereen. Er zijn

signalen dat de energietransitie voor met name de lagere, en (lage) middeninkomens negatieve inkomensgevolgen zal hebben.

2.2.5 Organisatie van de warmtetransitie

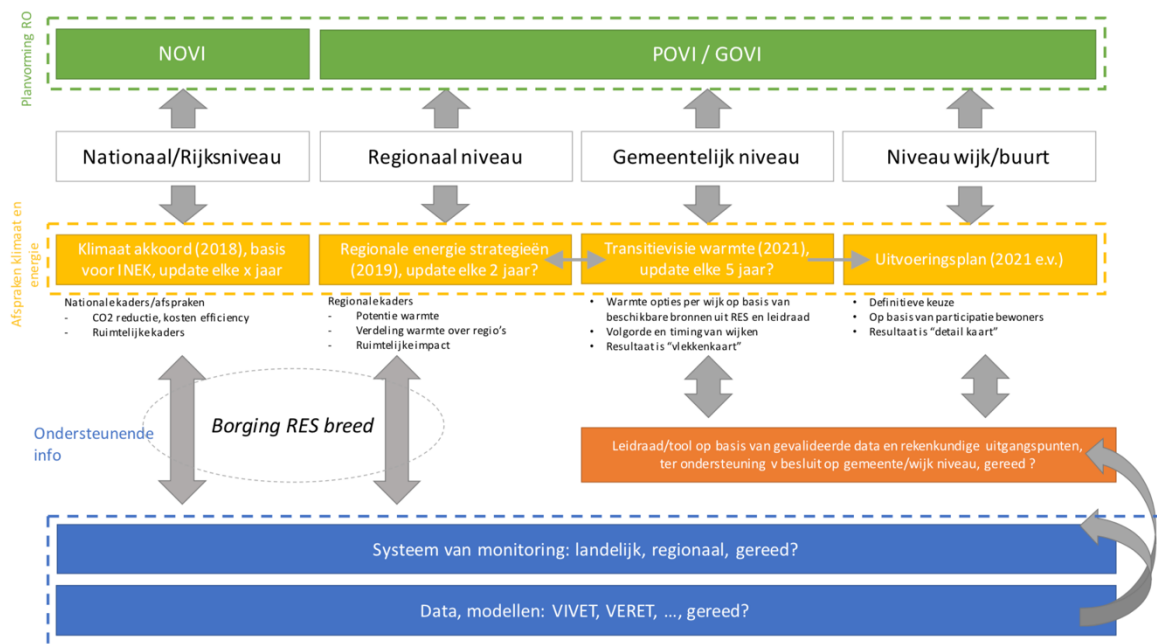
Actoren

Er zijn veel partijen betrokken bij de warmtetransitie in een buurt, die belang hebben bij de aanpak maar vaak hun eigen beeld hebben van de gewenste oplossingen.

Figuur 5: Infographic Gebouwde Omgeving (EZK, 2019a)

Op landelijk niveau zijn er nu tussen partijen afspraken voorbereid in het Klimaatakkoord. Voor de gebouwde omgeving is er een sectortafel geweest met afgevaardigden van een aantal organisaties en bedrijven die een bijdrage kunnen leveren, zoals woningcorporaties, energiebedrijven, vakbonden, onderwijs, huiseigenaren, bouwbedrijven, beleggers, milieuorganisaties en de diverse overheidslagen, gemeenten, provincies en Rijk (EZK, 2019b). Naast het landelijk Klimaatakkoord moeten er echter ook regionale en lokale warmte plannen komen. Dit vraagt om afspraken met specifieke stakeholders uit die gebieden. In figuur 6 wordt de samenhang tussen de verschillende plannen en de multilevel governance weergegeven.

Figuur 6: Samenhang plannen in de warmtetransitie (SER, 2018a, p. 13)

Er is dus sprake van een ingewikkelde veranderopgave in een complex samenspel van stakeholders op verschillende schaalniveaus (Hoppe, Bueren, & Sanders, 2013).

Startmotor

Om versnelling te creëren zijn er als onderdeel van het Klimaatakkoord afspraken gemaakt met woningcorporaties samen met gemeenten en partijen uit de huur-, bouw- en energiesector. De ambitie is om met deze 'Startmotor' 100.000 woningen aardgasvrij of aardgasvrij-klaar te maken in de jaren 2019 tot en met 2022. Aedes-voorzitter Marnix Norder: *'Met de Startmotor kunnen we versnellen en aanjagen. In korte tijd pakken we een groot aantal huizen aan. Die schaalvergroting zorgt ervoor dat de kosten per huis lager kunnen worden. Het is redelijk dat de overheid in de ontwikkelfase bijdraagt aan de onrendabele kosten: nieuwe technieken zijn pas later rendabel te maken. Andere vastgoedpartijen en huiseigenaren doen daar in de toekomst hun voordeel mee.'* (Aedes, 2018). In afwachting van het financieel haalbaarheidsonderzoek voor de woningcorporaties komt deze Startmotor volgens Conijn (2019) echter nog niet goed op gang en (Priemus, 2018) geeft aan dat de verhuurderheffing helemaal zal moeten worden afgeschaft om de aanpak van het energietransitiebeleid tot een succes te maken.

Wijkaanpak

In het Klimaatakkoord is gekozen de gemeenten in de warmtetransitie een regierol te geven. Uiterlijk eind 2021 moeten gemeenten een transitievisie warmte vaststellen met daarin het tijdspad waarin wijken worden verduurzaamd en dus van het gas gaan. Daarnaast moeten gemeenten een uitwerkingsplan maken per wijk (EZK, 2019b; SER, 2018b). Onduidelijk is wat precies onder een wijk verstaan wordt, of dat een postcodegebied is of een deel daarvan dat het best past bij de warmteoplossing die voorhanden is of lijkt. En de vraag is of dit dan ook overeenkomt met wat voor bewoners een logische gebiedseenheid is als het gaat om de leefbaarheid in hun buurt, want zoals

Winsemius heeft gezegd: “Overheden wonen in wijken, mensen in buurten” (Uyterlinde, 2017). In ieder geval wordt voor elk gebied een uitspraak gedaan over hoe en waarmee het gas vervangen kan worden (Daamen & Kramer, 2019). Gemeenten zullen hiervoor moeten samenwerken met verschillende stakeholders met elk hun eigen rol en belang. De belangrijkste zijn de woningcorporatie, de netbeheerder, de warmte-/ energiebedrijven, de installateur/aannemer en natuurlijk de bewoner/gebouweigenaar zelf (RVO, 2017). In 27 gemeenten is gestart met Proeftuinen Aardgasvrije Wijken. Dit programma helpt gemeenten bij het invullen van hun regierol, nodig om de overgang naar aardgasvrije wijken te versnellen. De VNG ondersteunt gemeenten zodat zij kennis en ervaring kunnen delen (Rijksoverheid, 2018).

Op de kennisbijeenkomst ‘Energie in gebiedsontwikkeling’ werd aangegeven dat uit de voorhoede die al bezig is met de energietransitie van gebieden blijkt dat iedereen nog naar zijn rol zoekt. Een aantal dilemma’s is benoemd, zoals de rolverdeling tussen woningcorporaties en gemeenten (Kraai, 2019). Het PBL (2019) geeft aan dat het een goede keus lijkt om gemeenten een coördinerende rol en doorzettingsmacht over het beëindigen van aardgaslevering te geven omdat lokale omstandigheden belangrijk zijn bij de selectie van de meest aantrekkelijke optie. Zoals eerder vermeld is het echter onzeker of gemeenten voor die taken voldoende extra financiële middelen krijgen. Ondanks dat de wijkgerichte aanpak een goede insteek is om schaalvoordelen te realiseren, geeft Conijn (2019) aan dat deze benadering ook kwetsbaar is. Er wordt zwaar geleund op de deskundigheid en besluitvaardigheid van al die verschillende gemeenten.

Een ander dilemma is dat aan de ene kant een bepaalde snelheid gewenst is om alle gebouwen tijdig aardgasloos te krijgen, maar aan de andere kant keuzes ook zorgvuldig genomen moeten worden waarbij betrokkenheid van stakeholders ook tijd vraagt. Vraag is ook hoe een top-down opgave zich verhoudt tot bottom-up initiatieven die her en der al zijn ontstaan. Door op grotere schaal veranderingen door te voeren kan kostenreductie en efficiëntie bereikt worden, maar dit staat op gespannen voet met keuzevrijheid voor bewoners voor de warmtebron en aanbieder (E. Visser, 2019).

Binnen de wijkaanpak wordt naast de regierol door gemeenten en de Startmotor door woningcorporaties, voor woningen gekozen voor ‘verleiding’. Op individueel niveau moeten gebouweigenaren worden verleid om te verduurzamen bijvoorbeeld doordat dit via de (gedaalde) energierekening kan worden terugverdiend (EZK, 2019b; SER, 2018b). Tot nu toe waren de energietransitie en duurzaamheidsmaatregelen van woningen vooral iets van huiseigenaren die dit zelf belangrijk vinden. We lijken nu op een ander punt aanbeland, waarin dit niet alleen maar afhangt van een aantal mensen die dit vrijwillig oppakken. Volgens het PBL krijgen gemeenten via de wijkaanpak namelijk ook sterke drukmiddelen (gaslevering laten beëindigen, subsidies verstrekken) om gebouweigenaren maatregelen te laten nemen. Deze maatregelen laten nog wel ruimte aan gebouweigenaren om hun eigen aanpak te kiezen, maar dat zal veelal duurder zijn dan de routes die via de wijkaanpak geboden worden (PBL, 2019). Vraag is hoe het democratisch besluitvormingsproces in de transitie naar aardgasvrije wijken vormgegeven kan worden (VNG, 2018).

Met de keuze voor een wijkgerichte benadering staat de wijkaanpak in ieder geval weer hoog op de beleidsagenda. Nederland kent een lange traditie van wijkvernieuwing. Voor de warmtetransitie kunnen we profiteren van de daarin geleerde lessen. In paragraaf 2.3.5 ga ik hier verder op in.

2.2.6 Acceptatie en participatie

Het Klimaatakkoord geeft aan dat de grootste uitdaging geen technische, financiële of bestuurlijke opgave is, maar vooral ook een sociale (SER, 2018b). Energieprojecten kunnen sterke negatieve emoties en weerstand oproepen zoals blijkt uit de koppen die regelmatig in de media verschijnen: *“Overvecht gasvrij? Dat gaat de bewoners een beetje te snel”* (Volkskrant, 2018) en *“Rechtzaken tegen wind- en zonneparken frustreren klimaattransitie”* (Trouw, 2019). Lastig hierbij is dat soms niet alleen de maatregelen ter discussie worden gesteld, maar ook de klimaatverandering zelf, waardoor mensen zich gaan afvragen of maatregelen wel nodig zijn. Het onderzoeksbureau I&O beschrijft dat de zorgen om het klimaat dalen. In januari was dit nog 78% van de bevolking, in februari 65%, en het percentage dat wil dat het kabinet meer doet nam af van 63% naar 48%. Toch maakt nog wel het grootste deel van Nederland zich zorgen en gelooft dat de mens de opwarming veroorzaakt (Bos & Rusman, 2019). Hieruit blijkt dat de energie- en warmtetransitie ook een grote sociale dimensie heeft. Draagvlak is essentieel om de transitie succesvol te laten verlopen (Daamen & Kramer, 2019; Hal et al., 2016; Perlaviciute, Steg, Contzen, Roeser, & Huijts, 2018).

De warmtetransitie vraagt ook om gedragsverandering van bewoners, want de technische maatregelen zullen alleen voldoende effect hebben op de CO₂ uitstoot als bewoners goed hiermee weten om te gaan. Het energiegebruik is mede afhankelijk van de leefgewoonten en voorkeuren van bewoners (Tigchelaar & Leidelmeijer, 2013). Onderzoeken naar bewonersgedrag en interactie met energie-efficiënte warmtetechnieken geeft aan dat complexe interfaces, gebrek aan gebruiksvriendelijkheid en slechte functionaliteiten ervoor zorgen dat technieken slecht of helemaal niet worden gebruikt. Dit draagt bij aan een gebrek aan comfort en een toename in energiegebruik (Oliveira & Marco, 2018). Met het risico dat bewoners negatieve emoties en weerstand tegen de energietransitie ontwikkelen. Een aantal professionals heeft al enkele jaren geleden met steun van het ministerie van Binnenlandse Zaken een kennisplatform opgericht waarin het gedrag van mensen, bewoners én professionals, centraal staat.³ Uit onderzoek blijkt dat (milieuvriendelijk) gedrag beïnvloed wordt door verschillende motieven en doelen die mensen nastreven. Door koppeling van opgaven kan aangesloten worden bij meerdere motieven en doelen, waardoor er een grotere kans is dat men ander gedrag gaat vertonen (Lindenberg & Steg, 2007).

In de wijkaanpak van het Klimaatakkoord wordt veel aandacht besteed aan het informeren en betrekken van bewoners (EZK, 2019b; SER, 2018a). Voor woningcorporaties geldt dat 70 procent van de huurders moet instemmen met ingrijpende maatregelen (Ooms, Buitelaar, Bierling, & Gadellaa, 2019). Corporaties informeren hun huurders bij plannen voor renovatie en de overgang naar een nieuw warmtesysteem. Veel goedkopere corporatiewoningen zijn in minder goede staat, tochtig en vochtig en hebben schimmel. Voor huurders van deze huizen is renovatie en betere isolatie een vooruitgang in wooncomfort, waardoor ze hier vaak positief tegenover staan. Zorgen liggen nog wel bij de kosten. Het is belangrijk dat bewoners er netto niet op achteruitgaan. Daarnaast is het van belang om praktische vragen ook op te lossen (EnecoGroep, 2019).

³ Zie: <http://www.homemates.nl>

Van de ruim 7,7 miljoen huishoudens die de komende decennia een alternatief voor aardgas moeten krijgen, bestaat het grootste deel (4,3 miljoen) uit particuliere woningeigenaren. Met het verdwijnen van het aardgas zal de manier waarop zij koken en stoken veranderen. Dit vraagt van elk van hen een beslissing over een alternatieve warmtebron. Hierbij is er sprake van een wederzijdse afhankelijkheid tussen overheid en bewoner. Bewoners kunnen meestal niet alleen een aardgasvrije woning realiseren, omdat de ingrepen te duur en technisch vaak te complex zijn. Omgekeerd heeft de overheid de bewoner nodig omdat alternatieven betaalbaarder worden naarmate meer woningen worden aangesloten. Daarnaast zullen bewoners in ieder geval geïnformeerd moeten worden wat er gaat gebeuren en wat er daarbij van hen wordt verwacht. En liever nog denken bewoners mee over de beste oplossing per wijk, de manier om daarover met bewoners in gesprek te gaan en tot besluitvorming te komen (Buitelaar & Heeger, 2018). Ook bewoners die zich niet in de woningmaatregelen willen of kunnen verdiepen, moeten erop kunnen vertrouwen dat deze nuttig en noodzakelijk zijn en dat er verstandige beslissingen worden genomen (PBL, 2019). Naar aanleiding van ervaringen met VVE-complexen, bleek in wijken met gemengd eigenaarschap de rol van ambassadeurs erg belangrijk. Een 'community manager' die bewoners begeleidt naar de juiste technische oplossingen en ondersteunt met een financieel arrangement, kan het voor iedereen mogelijk maken om mee te doen (Opstelten & Vegter, 2018). Ook de RLI pleit voor onafhankelijke procesbegeleiders met kennis van de buurt, zodat er gezocht kan worden naar verbinding tussen de belangen van individuele eigenaren en de grote collectieve opgave. En binnen een collectieve aanpak moet ook maatwerk mogelijk zijn (RLi, 2018b).

Meerdere onderzoekers en beleidsmakers zien het belang dat bewoners betrokken zijn en ook mee kunnen beslissen over het nieuwe energiesysteem in hun wijk en over het tijdstip van de overgang. Beslissingen over de energietransitie zonder inspraak van bewoners geven weerstand. Onderzoek naar beleidsstrategieën toont aan dat stuurbaarheid van gedrag van actoren om allerlei redenen niet eenvoudig blijkt. Veranderingsprocessen dienen daarom samen met de betrokkenen, vanuit hun waarden en gewoonten, te worden vormgegeven (Bueren & Steenhuisen, 2013; Lindenberg & Steg, 2007). Om de slagingskansen van de innovatie te vergroten is het belangrijk dat de innovatie past bij de situatie en de institutionele set van regels van lokale gemeenschappen (Hoppe et al., 2013). Dit kan door in te spelen op wat er leeft in een wijk en vooral ook door in het begin te investeren in de bewoners door goed te kijken wat zij belangrijk vinden (Hal et al., 2016; Smit, 2019). Ook Heeger and Buitelaar (2018) geven aan dat in alle gevallen de leefwereld van burgers centraal moet staan bij de warmtetransitie, waarbij rekening gehouden moet worden met het feit dat 'burgers' een heterogene groep is.

Behalve bij een aantal voorlopers, gaat het meedoen van bewoners vaak niet vanzelf. De Natuur en Milieu Federaties, Energie Samen, Energieloketten, HIER, Buurkracht en LSA Bewoners vormen voor het Klimaatakkoord de participatiecoalitie. Deze coalitie heeft een plan gemaakt voor een bewonersondersteuningsstructuur waarmee decentrale overheden ondersteund worden bij het participatieproces om te komen tot een uitvoeringsplan op wijkniveau (SER, 2018a). Van Lidth de Jeude, Mastop, Coen, and Hal (2017) geven aan dat het belangrijk is als partijen gezamenlijk de bewoners centraal te stellen.

Uit onderzoek blijkt dat de belangen van vooral kwetsbare bewoners in bestaande woningbouw niet direct liggen bij energiebesparing en dat heel goed onderzocht moet worden wat hen bezighoudt om maatwerk te kunnen leveren. Hier liggen vaak ook koppelkansen, waardoor de kans groter is dat bewoners mee willen doen (Breukers, Mourik, et al., 2017; Hal, 2014a). Projecten kunnen bijvoorbeeld winst opleveren op het gebied van CO₂-vermindering, maar ook armoedebestrijding en het verminderen van werkloosheid. Huishoudens die kampen met energiearmoede kunnen met

energiebesparing uitgaven verminderen wat een onderdeel kan zijn van armoedebestrijding en het biedt kans op werkgelegenheid wanneer werkzoekenden aan de slag gaan als energie adviseur (Straver et al., 2017).

Bewoners die vanaf het begin meedoen blijken dan soms juist de beste ambassadeurs. Als zij merken dat de transitie ook wordt benut om dagelijkse ergernissen en problemen op te lossen zoals onveilige sloten, onvoldoende licht, weinig groen, een vervuilde buurt, kan ook enthousiasme ontstaan (Opstelten & Vegter, 2018). Van der Laan (2019) noemt dit sociale innovatie, waarbij de marktpartijen op basis van wat ze beluisteren bij klanten serviceconcepten met een “plus” aanbieden die mensen echt ontzorgen, zoals het opruimen van de zolder tegelijk met het isoleren van het dak.

Betrokken bewoners kunnen ook een stimulerende kracht zijn voor een bredere wijkontwikkeling. Dit is bijvoorbeeld te zien in de regio Toronto in Canada. Door een wijkprogramma waarin nauw samengewerkt is met bewoners ontstond een aanpak waarin energiebesparing gecombineerd werd met gezonde voeding, een prettiger leefklimaat, meer participatie, meer werkgelegenheid en sociale cohesie (Hal, 2017; SNAP, 2019).

2.2.7 Conclusie warmtetransitie

Uit bovenstaande aspecten blijkt dat de warmtetransitie een ingewikkelde veranderopgave is, in een complex samenspel van stakeholders op verschillende schaalniveau's. Daarbij heeft de warmtetransitie voor alle stakeholders veel onzekerheden. Er zijn vragen over de technische mogelijkheden en meest gewenste oplossingen. Een belangrijk knelpunt lijkt de financiering te zijn. Uitgangspunt is woonkostenneutraliteit voor bewoners, maar er zijn signalen dat de energietransitie voor met name de lagere, en (lage) middeninkomens negatieve inkomensgevolgen zal hebben. Woningcorporaties krijgen een belangrijke rol als Startmotor om de transitie op gang te brengen, maar verkeren ook in onzekerheid over de kosten en financieringsmogelijkheden. Een landelijke regeling om hen hierin tegemoet te komen is na een half jaar al stopgezet, omdat het budget ontoereikend was voor de vraag.

Gemeenten hebben een regierol gekregen en staan voor de opdracht om in deze onzekere context met alle verschillende stakeholders de warmtetransitie vorm te geven. Met de keuze voor een wijkgerichte benadering staat de wijkaanpak ook weer hoog op de beleidsagenda. De grootste uitdaging hierbij is volgens meerdere beleidsmakers en onderzoekers niet de technische, financiële of bestuurlijke opgave, maar vooral ook de sociale.

Erg belangrijk in de wijkaanpak blijkt in ieder geval de betrokkenheid van bewoners voor het doen slagen van de warmtetransitie. Betrokkenheid vergroot het draagvlak voor de veranderingen en helpt bij de gedragsverandering die ook nodig is voor een efficiënter energiegebruik. In kwetsbare wijken staat duurzaamheid echter niet hoog op de agenda van bewoners. Daarom zullen gemeenten goed moeten aansluiten bij wat voor bewoners belangrijk is. Als bewoners zich betrokken voelen, kunnen zij ook een stimulerende kracht zijn voor een bredere wijkontwikkeling. Met name in kwetsbare wijken spelen veel opgaven tegelijkertijd. Hier liggen dan meteen koppelkansen. Bijvoorbeeld met het verbeteren van de leefbaarheid. In de volgende paragraaf ga ik nader in op deze maatschappelijk opgave.

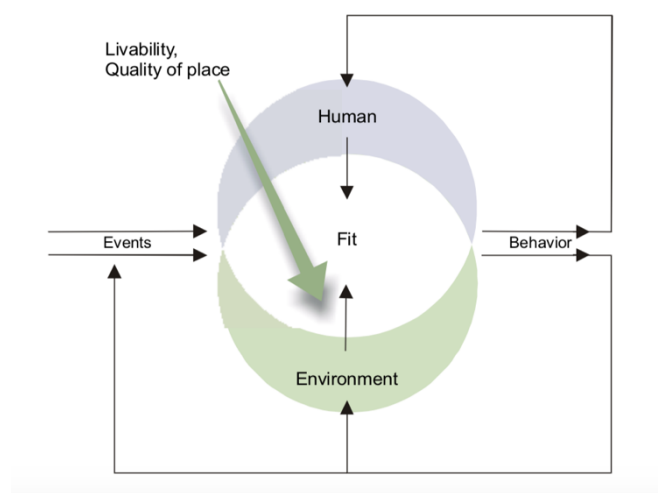
2.3 Leefbaarheid in kwetsbare wijken

2.3.1 Inleiding

“Leefbaarheid arme buurten met rasse schreden achteruit: ‘De problemen stapelen zich op’”. Deze kop stond op 8 november 2018 in de Volkskrant. De krant publiceerde een artikel op basis van een rapport van RIGO over ‘Veerkracht in het corporatiebezit. Kwetsbare bewoners en leefbaarheid’ (Leidelmeijer et al., 2018). In andere media zoals Nu.nl, NRC, Nieuws.nl, Binnenlandsbestuur verschenen vergelijkbare koppen en artikelen. Ook hebben sommige gemeenten zich de resultaten van het rapport aangetrokken. Zo heeft de Gemeenteraad van Utrecht de onderzoekers uitgenodigd voor een expertmeeting op 10 januari 2019 over leefbaarheid en veerkracht in de wijk. In deze paragraaf ga ik in op wetenschappelijk kennis over wat Leefbaarheid is, welke aspecten een rol spelen, hoe het met de leefbaarheid in kwetsbare buurten gesteld is en wat we weten over het verbeteren hiervan en actoren die hierbij belangrijk zijn.

2.3.2 Wat is leefbaarheid en wat zijn aspecten die dit beïnvloeden?

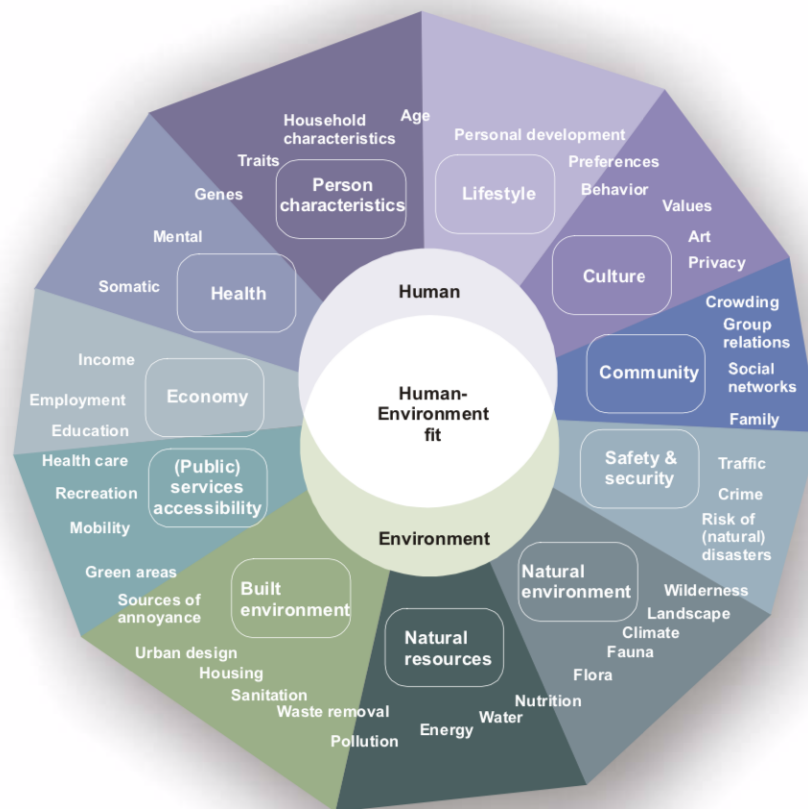
Het begrip “Leefbaarheid” kent geen eenduidige definitie. Het is een breed en subjectief begrip. Hoe leefbaar mensen hun buurt of wijk vinden wordt bepaald door allerlei omgevingsaspecten en percepties. Op basis van uitgebreid literatuuronderzoek geven Leidelmeijer and Kamp (2003) aan dat verschillende begrippen, zoals leefbaarheid, leefkwaliteit en omgevingskwaliteit door elkaar worden gebruikt, dat leefbaarheid op verschillende schaalniveau's wordt bekeken en er gebrek is aan overeenstemming of objectieve gegevens of subjectieve oordelen als indicator beschouwd moeten worden. In de literatuur komen steeds het sociale, het fysieke (waaronder zowel de natuurlijke omgeving als de gebouwde omgeving wordt verstaan) en het economische domein terug wanneer geprobeerd wordt het begrip leefbaarheid inhoud te geven. Leidelmeijer en Van Kamp definiëren op basis hiervan “Leefbaarheid” uiteindelijk als de mate waarin de omgeving aansluit bij de behoeften en wensen die er door mensen aan worden gesteld. Het gaat dus om een fit tussen omgevingskwaliteit en menselijke kenmerken, vanuit het perspectief van de mens.

Figuur 7: Human 'liveability' in the transactional process between man and his environment (Leidelmeijer & Kamp, 2003, p. 72)

Uit ander onderzoek komt naar voren dat het oordeel van bewoners niet willekeurig is, maar in sterke mate wordt bepaald door de feitelijke omgevingscondities en dat er in veel gevallen sprake is van modererende effecten: tijd, plaats en persoonlijke kenmerken spelen een rol in het oordeel. In Nederland blijken sociale factoren als de samenstelling van de bevolking en hoe mensen met elkaar omgaan voor leefbaarheid het belangrijkste. In de grote vier steden en de stedelijke vernieuwingswijken (ISV-II) speelt daarnaast de dimensie sociale veiligheid een grote rol in de leefbaarheid van een buurt (Leidelmeijer, Lensel, & Giesbers, 2009).

Leidelmeijer and Kamp (2003) komen tot de conclusie dat het niet veel zin heeft om te zoeken naar een definitieve lijst met aspecten die de leefbaarheid van een omgeving beïnvloeden. Alle omgevingscondities kunnen op enig moment in bepaalde omstandigheden van invloed zijn. Afhankelijk van de vraag die gesteld wordt, zijn bepaalde invalshoeken meer of minder passend. In onderstaande figuur geven zij een aantal aspecten weer die gerelateerd zijn aan de fit tussen mens en omgeving.

Figuur 8: Domeinen van (menselijke) leefbaarheid en (ruimtelijke) kwaliteit van leven (Leidelmeijer & Kamp, 2003, p. 63)

Leefbaarheid is volgens hen vooral relevant op het lokale schaalniveau waar de interactie tussen mens en omgeving plaatsvindt. Causaliteitsvraagstukken zijn moeilijk te beantwoorden, omdat het een transactioneel begrip is, dat wil zeggen dat er wederzijdse beïnvloeding is tussen mens en omgeving. Aspecten die van belang zijn voor leefbaarheid zijn in ieder geval deels afhankelijk van tijd, plaats, cultuur en sociale groep. Dit maakt het lastig te onderzoeken. Mogelijk is er een klein

aantal kenmerken dat algemeen geldig is. Deze kenmerken hebben effect op de meer basale behoeften van de mens en zijn als het ware de voorwaarden voor een gezond leven. Een veel grotere groep van kenmerken heeft voor de ene persoon (of groep) wel en voor de andere geen of minder waarde. Dit zijn dan kenmerken die ervoor zorgen dat het leven niet alleen gezond is, maar ook nog aangenaam. Bij elke studie en analyse is het dus van belang eerst de breedheid van de relevante aspecten mee te nemen zodat beredeneerd kan worden gekozen voor de voor de betreffende studie relevante domeinen en aspecten, rekening houdend met de dimensies schaalniveau, indicator type, causaliteit en specificiteit naar tijd, plaats en sociale groep (Leidelmeijer & Kamp, 2003).

In voorliggend onderzoek wordt ook deze brede definitie van leefbaarheid gehanteerd: *“de mate waarin de omgeving aansluit bij de eisen en wensen die er door de mens aan worden gesteld”* (Leidelmeijer et al., 2014, p. 2). Deze benadering van leefbaarheid sluit aan bij de interesse in dit onderzoek naar het perspectief van bewoners op hun leefomgeving en de verschillende aspecten die daarin voor hen belangrijk kunnen zijn als het gaat om het verbeteren van de leefbaarheid. Zoals in paragraaf 2.2.6 beschreven bleken bewoners gevoelig voor diverse verbeteringen in hun leefomgeving bij duurzaamheidsingrepen, van meer groen en een schonere buurt tot meer werkgelegenheid en sociale cohesie. Welke aspecten in dit onderzoek vervolgens het meest relevant lijken, passend bij de keuze voor het schaalniveau van de wijk en de groep kwetsbare bewoners, komt hierna aan de orde.

2.3.3 Leefbaarheid in kwetsbare wijken

Om tot een beeld te komen van de leefbaarheid in kwetsbare wijken wordt in Nederland vaak gebruik gemaakt van onderzoeken die gebaseerd zijn op de Leefbaarometer 2.0⁴. Deze methode is een aantal jaar in gebruik om leefbaarheid in alle wijken in Nederland in beeld te brengen en trends te volgen. Voor het rapport over de veerkracht in corporatiebezit is hier ook gebruik van gemaakt. De Leefbaarometer geeft een inschatting van de leefbaarheid zoals bewoners die ervaren op basis van allerlei feitelijke kenmerken van gebieden – zoals criminaliteit en overlast, voorzieningen, fysieke kenmerken van de woonomgeving en bevolkingssamenstelling (Leidelmeijer, Marlet, & Woerkens, 2017). Het geeft daarmee een indicatie van hoe prettig mensen het vinden om ergens te wonen. Verschillen in leefbaarheid en de ontwikkelingen daarin kunnen ook binnen wijken en buurten in beeld worden gebracht, omdat gebruik wordt gemaakt van gegevens die voor elke postcode (zoals 1011AB) bekend zijn (Leidelmeijer, Marlet, Ponds, Schulenberg, & Woerkens, 2016).

De kracht van dit instrument is dat het een beeld geeft over de leefbaarheid in heel Nederland en trends zichtbaar maakt. Er worden echter ook kanttekeningen gemaakt bij deze meetmethode, bijvoorbeeld omdat bepaalde indicatoren die daarin worden meegenomen, nog niets zeggen over causale relaties en dat soms wel zo geïnterpreteerd wordt. De tweets hieronder schetsen dit risico:

⁴ www.leefbaarometer.nl

Cody Hochstenbach @CodyHochstenB · 22 mrt. 2018

Hier zegt @KajsaOllongren dat leefbaarheid deels bevolkingssamenstelling is. De facto bedoelt ze dat bepaalde groepen (lage inkomens, personen met migratieachtergrond) puur en alleen met hun aanwezigheid de leefbaarheid verslechteren. Lekker dan.

rijkssoeverheid.nl/binaries/rijks...

Naar aanleiding van de opmerking van het College voor de Rechten van de Mens over de cijfers met betrekking tot de sociaal-economische samenstelling van de wijk, benadruk ik dat de samenstelling van de bevolking een van de aspecten is van het brede begrip leefbaarheid (naast cijfers over woningen, voorzieningen, fysieke omgeving en veiligheid)². Met de toepassing van artikel 8 (en artikel 9) van de Wbmgp wordt bijgedragen aan het tegengaan van segregatie en van een eenzijdige bevolkingssamenstelling. Ik kan mij dan ook vinden in de conclusie van de gemeenteraad op basis van de evaluatie dat de maatregel wat dit aspect betreft een positief effect heeft op het bevorderen van de leefbaarheid in de aangewezen wijken.

 Sander Philipse

 6
  32
  21

Maarten van Ham @maarten_van_ham · 23 mrt. 2018

Leefbaarometer neemt idd bevolkingssamenstelling mee als indicator in SCHATTINGEN van leefbaarheid. Er is correlatie en niet per se causaal verband. Leefbaarheid en sociaal-economische achterstand worden vaak door elkaar gehaald. Zijn verschillende dingen.

 1

 1

Cody Hochstenbach @CodyHochstenB

Volgen

Als antwoord op @maarten_van_ham @KajsaOllongren @sanderphilipse

idd, maar die nuance van correlatie ipv causaliteit ontbreekt doorgaans bij gebruik van de Leefbaarometer. Interpretatie is al snel: "hier is leefbaarheid laag en dat komt door die en die groep" (zie ook de interpretatie van Ollongren).

02:43 - 23 mrt. 2018

1 retweet 3 vind-ik-leuks

 1 1 3

Maarten van Ham @maarten_van_ham · 23 mrt. 2018

Als antwoord op @CodyHochstenB @KajsaOllongren @sanderphilipse

Discussie speelt al jaren. In 2012 in tweede kamer mogen uitleggen dat overlast, criminaliteit, poep op stoep etc ... wat anders is dan sociaal-economische achterstand. Verschillende problemen = verschillende oplossingen. Concentratie armoede hangt wel samen met leefbaarheid.

 1

Ook wordt aangegeven dat veel indicatoren in de Leefbaarometer wel iets zeggen over het te meten gebied, maar veel minder over de daadwerkelijke mate waarin problemen zich voordoen. Wijken met veel flats en allochtonen worden al snel als probleemwijk bestempeld, terwijl deze indicatoren op zichzelf geen probleem hoeven te vormen, en wijken die met allerlei problemen kampen bleken soms toch buiten de selectie te vallen (Deijl, 2012).

Een aantal gemeenten heeft ook eigen instrumenten voor het meten van leefbaarheid, vaak gebaseerd op statistische data en subjectieve informatie. Een voorbeeld hiervan is de basismonitor

van de stad Groningen⁵. Bij de inschatting van de leefbaarheid in wijken wordt daarbij ook gebruik gemaakt van informatie en oordelen van professionals. De Leefbaarometer geeft dus vooral een eerste beeld van de leefbaarheid van buurten en wijken en trends over de lange termijn, maar moet voorzichtig gebruikt en aangevuld worden met andere informatie en onderzoek.

Uit trendonderzoek gemeten met de Leefbaarometer komt het beeld naar voren dat de leefbaarheid in Nederland sinds 2014 over het algemeen steeds beter wordt. De lijst met buurten met een onvoldoende voor leefbaarheid is flink ingekort. Deze verbetering komt met name door een verbetering op het gebied van veiligheid. In een aantal steden verslechterde echter de leefbaarheid in gebieden die in 2014 al een onvoldoende leefbaarheid hadden. De verslechtering was te zien op meerdere dimensies, maar het meest op de dimensie Veiligheid. Vooral de indicator “overlast in de directe woonomgeving” blijkt hiervoor verantwoordelijk te zijn. In deze gemeenten werden dus de verschillen tussen de goede en slechte buurten groter, in tegenstelling tot in veel andere gemeenten (Leidelmeijer et al., 2018; Leidelmeijer et al., 2017; Uytterlinde, 2018; Uytterlinde & Velden, 2017).

Ook in het RIGO-rapport over veerkracht in wijken met veel corporatiewoningen is te zien dat in de buurten waar de leefbaarheid al slecht was, de ontwikkeling ongunstig is geweest. Het aandeel kwetsbare groepen met lichamelijke of psychische gezondheidsproblemen en geen inkomen uit betaalde arbeid, neemt in die buurten sterk toe terwijl dat elders niet speelt. Ook problemen met schulden, verslaving en agressief gedrag komen vaker voor, terwijl de sociale cohesie afneemt. Hierdoor neemt ook de zelfredzaamheid en samenredzaamheid in deze buurten af. Als de huishoudens met de laagste inkomens mensen zijn met psychiatrische problematiek, met een Licht Verstandelijk Beperking (LVB) of mensen zonder werk, is er een directe relatie met de toename van overlast en de verslechtering van de leefbaarheid. Deze samenhang wil overigens niet zeggen dat deze groepen de toename van overlast veroorzaken. Het is ook mogelijk dat zij zelf meer overlast ervaren doordat ze bijvoorbeeld vaker thuis zijn of gevoeliger zijn voor overlast (Leidelmeijer et al., 2018).

Een aantal ontwikkelingen is op de verslechtering van de leefbaarheid van invloed geweest, zoals de economische crisis, de inperking van de taken van de woningcorporaties, het verminderen en beëindigen van de financiële bijdragen aan wijkontwikkeling door het Rijk, de teruglopende inkomsten en verliezen bij gemeenten op bouwgrond en de extramuralisering in het sociaal domein. Het is al enige jaren beleid om mensen die specifieke zorg nodig hebben niet meer apart onder te brengen in instellingen, maar hen zelfstandig te laten wonen. Dit principe geldt onder andere voor mensen met een psychiatrische problematiek of een verstandelijke handicap. Een van de ambities van deze transitie binnen het sociaal domein is het versterken van de sociale redzaamheid, het creëren van meer participatiemogelijkheden en daarmee het vergroten van de participatie van mensen. Toen de extramurale begeleiding uit de AWBZ naar de WMO ging stond ook zelfredzaamheid van cliënten centraal (Op het Veld & Wachtmeester, 2012). In veel steden concentreert het goedkoopste segment zich nu in bepaalde wijken waar vooral lage inkomens en kwetsbare groepen instromen (Uytterlinde & Velden, 2017).

⁵ <https://basismonitor-groningen.nl>

Toch zijn ook tussen kwetsbare buurten grote verschillen in leefbaarheid te zien (Leidelmeijer et al., 2018; Uytterlinde & Velden, 2017). In de buurten waar de instroom van kwetsbare groepen niet samengaat met een vermindering van de leefbaarheid wordt daar volgens de onderzoekers actief op gestuurd. Door een combinatie van investeren in de kwaliteit van de sociale voorraad, differentiatie in de buurt, sturen op de instroom (screening), afspraken met zorgpartijen over begeleiding bij uitstroom uit de GGZ (passende woonvormen, begeleiding) én met sociaal beheer worden de problemen in die buurten beheersbaar gehouden (Leidelmeijer et al., 2018).

Concluderend stellen onderzoekers dat in de gebieden waar de leefbaarheid zich positief heeft ontwikkeld, verbetering van de (sociale) veiligheid in veel gevallen de belangrijkste verklaring is. In de gebieden die zich negatief ontwikkelen, is (een verslechtering van) de dimensie 'Veiligheid' ook vaak de meest bepalende factor. In de wijken waar een verslechtering, en met name meer overlast, te zien is, is ook een grotere toename van het aandeel kwetsbare groepen, maar door actief aandacht hieraan te besteden lijkt dit niet samen te hoeven gaan met verminderde leefbaarheid. Ontwikkelingen in de woningvoorraad bleken vaak verantwoordelijk voor extra positieve ontwikkelingen (Leidelmeijer et al., 2018; Leidelmeijer et al., 2016; Uytterlinde & Velden, 2017).

2.3.4 Verbeteren van leefbaarheid

Uit bovenstaande onderzoeken blijkt dat leefbaarheid in kwetsbare buurten vooral samenhangt met (sociale) veiligheid en met overlast. Vaak wordt een onderscheid gemaakt tussen 'objectieve' veiligheid (criminaliteitscijfers, kans op slachtofferschap) en onveiligheidsgevoelens (subjectieve beleving). In de Leefbaarometer 2.0 wordt voor de dimensie 'Veiligheid' gebruik gemaakt van een samengestelde indicator voor overlast op basis van de Veiligheidsmonitor: een enquête met vragen over de mate van overlast in de woonomgeving door overlast van drugsgebruik, overlast van jongeren, overlast van omwonenden, vernielingen aan openbare werken, rommel op straat, bekladding. Deze indicator is gebaseerd op subjectieve oordelen. Daarnaast wordt 'Veiligheid' aangevuld met een aantal geregistreerde misdrijven en objectieve data (Leidelmeijer et al., 2014).

Objectieve en subjectieve veiligheid

Scheepmaker (2018) geeft aan dat het verband tussen 'objectieve' veiligheid en onveiligheidsgevoelens niet eenduidig is. Daarnaast ontbreekt het volgens haar ook aan kennis om onveiligheidsgevoelens effectief aan te pakken. Er zijn geen algemeen geldende oplossingen.

Spithoven (2018) heeft bewoners uit 12 buurten, waar recent een toename is gemeten in gevoelens van onveiligheid, gevraagd naar hun uitleg over die toename. Bewoners wijzen vooral op specifieke locaties, dat locaties vermeden worden om het onveiligheidsgevoel te verminderen, de sociale kwaliteit van de buurt, heterogeniteit in de bevolkingssamenstelling, een negatief imago van de buurt, de langetermijn impact van een inbraakgolf en de invloed van maatschappelijk onbehagen. Als een buurt recent een fysieke opknapbeurt of volledige renovatie had ondergaan, waren de verhalen over de buurt opmerkelijk positiever. Als hiermee ook de samenstelling van buurten veranderde, gold dit echter niet. Buurten die snel veranderen worden negatiever ervaren dan een stabiele buurt waar problemen zijn.

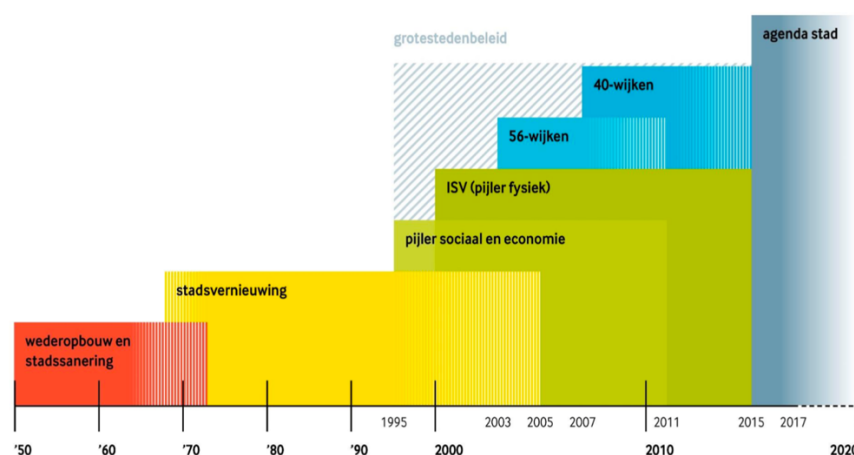
Ten behoeve van het vergroten van veiligheid, een gevoel van erbij horen en participatie wordt in sociale wijkaanpakken vaak ingezet op gemeenschapsvorming en sociale cohesie (Tops & Torre, 2015). Volgens Blokland (Blokland, 2017; Blokland & Nast, 2014) hoeft een gemeenschap echter niet aan een locatie gebonden te zijn of als persoonlijke netwerken gezien te worden. Naast de door

anderen vaak genoemde sterke en zwakke verbanden geeft zij aan dat afwezige verbanden, namelijk de sociale verbanden met mensen die we niet persoonlijk kennen, heel belangrijk zijn. Hier speelt mee dat onderlinge bekendheid bijdraagt aan het kunnen plaatsen en inschatten van mensen en daarmee aan een veiliger gevoel, ook als men elkaar niet persoonlijk kent. Blokland noemt dit 'publieke familiariteit'. Publieke familiariteit heeft een positieve relatie met het gevoel van mensen ergens bij te horen, met verwachtingen dat anderen er voor hen zullen zijn, het creëert een comfortzone waarin mensen weten wat ze kunnen verwachten en draagt daarmee bij aan veiligheidsgevoelens. Dit zou ook kunnen verklaren waarom buurten die snel veranderen negatiever worden ervaren, zoals Spithoven hiervoor aangaf. Volgens Blokland (2017) en Klinenberg (2018) is het belangrijk juist in dit soort wijken voldoende voorzieningen te hebben, zodat mensen elkaar ook ontmoeten. Spithoven (2018) concludeerde dat er in elke buurt steeds sprake was van een andere relatie tussen verschillende aspecten en onveiligheidsbeleving. Om dit effectief op buurtniveau te bestrijden is dan ook een gedifferentieerde aanpak 'op maat' nodig, die gebaseerd is op luisteren naar, en samenwerken met burgers.

Volgens Tops and Torre (2015) vormen kwetsbare wijken door cumulatie van problemen ook een voedingsbodem voor criminele activiteiten. Zij pleiten voor een gebiedsgerichte benadering, waar criminaliteitsbestrijding integraal onderdeel van uitmaakt. Wijkaanpakken ten behoeve van het verbeteren van de leefbaarheid kunnen volgens hen alleen dan succesvol zijn als criminaliteitsbestrijding gecombineerd wordt met de ontwikkeling van sociale, economische en maatschappelijke perspectieven. Het koppelen van opgaven in een wijkaanpak.

2.3.5 Wendbare wijkaanpak

Een wijkbenadering bouwt voort op een lange geschiedenis van stadsvernieuwing en wijkaanpak. De overheid heeft jarenlang geïnvesteerd in wijkaanpakken om kwetsbare wijken naar een hoger niveau te tillen. Sinds het midden van de jaren '90 is door middel van het Grotestedenbeleid (GSB) en het in 2007 ingezette krachtwijkenbeleid gewerkt aan fysieke verbetering van naoorlogse wijken en het verbeteren van de situatie van mensen door verheffing en sociale stijging, om kwetsbare wijken naar een hoger niveau te tillen. Door de economische crisis en een andere politieke wind zijn sinds 2012 investeringen in kwetsbare wijken door het Rijk stopgezet. Het Rijk koos voor een meer ondersteunende rol naar gemeenten. In veel steden belandde de wijkaanpak daarmee in een impasse (Uyterlinde & Gastkemper, 2018). De verschillende fasen zijn in onderstaand figuur weergegeven.

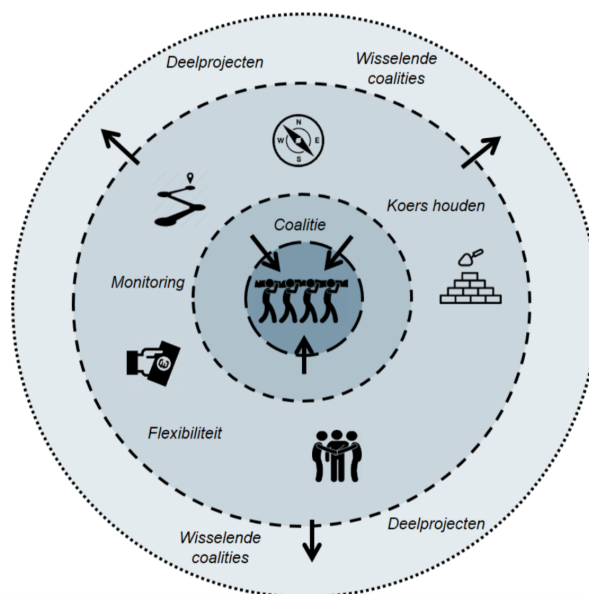

Figuur 9: Tijdlijn Rijksbeleid stedelijke vernieuwing na de Tweede Wereldoorlog (Uyterlinde, Velden, & Gastkemper, 2017, p. 4)

Recente ontwikkelingen in de woningmarkt maken zichtbaar dat verschillen tussen wijken en buurten toenemen. Na een tijdelijke impasse lijkt de wijkbenadering nu weer op te leven en is het verbeteren van leefbaarheid in de wijk een belangrijke maatschappelijke opgave voor gemeenten (Uyterlinde & Gastkemper, 2018; Uyterlinde et al., 2017).

In de wijk komen meerdere maatschappelijke opgaven bij elkaar, zoals de leefbaarheid en de energietransitie en liggen er mogelijkheden voor koppeling van opgaven. Daarbij is sprake van veel verschillende stakeholders. De ten tijde van het GSB/ISV gebruikelijke manier – met een wijkvisie, projectorganisatie en een meerjarig uitvoeringsplan met vastomlijnde doelen en resultaten – past echter in de huidige tijd niet meer. Meerdere onderzoekers geven dan ook aan dat steden de komende jaren voor de uitdaging staan om nieuwe werkwijzen uit te vinden om integraal gebiedsgericht veel verschillende maatschappelijke opgaven op te pakken, er is een nieuwe wijkaanpak nodig (Franke & Veldhuis, 2018; Uyterlinde & Gastkemper, 2018). Lokale partijen zoeken naar nieuwe effectieve manieren van (samen)werken om te voorkomen dat het steeds slechter gaat met bepaalde wijken. Volgens Uyterlinde and Gastkemper (2018) is de uitdaging hierbij om lopende trajecten en investeringen van uiteenlopende partijen in en rond de wijk, op elkaar af te stemmen. Om partijen op een lijn te krijgen én om activiteiten en werkstromen te koppelen, is een gedeelde visie nodig. Er moet inhoudelijk, strategisch of procesmatig aansluiting worden gezocht bij de doelen en het handelingsperspectief van de actoren. Hierbij past geen meerjarig uitvoeringsplan, maar een dynamische strategie waaraan partijen in wisselende coalities aan mee kunnen doen. Een belangrijke uitdaging is het vinden van stakeholders en mogelijke financiers die kunnen en willen bijdragen aan het leefklimaat van kwetsbare wijken. De energietransitie kan naar hun mening een drager zijn van een nieuwe, wendbare wijkaanpak.

Op basis van de geleerde lessen uit de voorgaande jaren benoemen Uyterlinde and Gastkemper (2018) zeven bouwstenen voor deze nieuwe wendbare wijkaanpak: Maatschappelijke urgentie, Gedeelde en breed gedragen visie, Bestuurlijke verankering, Onafhankelijke procesleiding, Een lange adem, Vertrouwen en Middelen. Het proces om tot een nieuwe wijkaanpak te komen kent vervolgens vijf stappen: Onderbouwen van gevoelde urgentie, Uitnodigen en coalitie vormen, Visie ontwikkelen, Randvoorwaarden organiseren, Samen aan de slag. Dit wordt weergegeven in onderstaand figuur.

Figuur 10: Generiek model voor een wendbare wijkaanpak (Uyterlinde & Gastkemper, 2018, p. 28)

Deze processtappen vormen volgens hen belangrijke ingrediënten voor een wijkgerichte aanpak van de warmtetransitie in combinatie met andere opgaven. Eerder in dit onderzoek is geconstateerd dat de maatschappelijke urgentie voor beide opgaven aanwezig is en door veel partijen wel gezien wordt. Al zijn er soms wel twijfels over het tempo van de warmtetransitie en verschillen de meningen over de aanpak van beide opgaven.

2.3.6 Actoren

Zoals hiervoor beschreven spelen gemeenten bij het verbeteren van de leefbaarheid in kwetsbare wijken een belangrijke rol, al is die in de loop van de jaren sterk veranderd. Door de nieuwe Woningwet zijn ook het oplossen van sociale problemen en de aanpak van de buitenruimte teruggegaan naar de gemeente. Gemeenten geven echter bij de evaluatie aan dat de aanpak van de publieke ruimte blijft liggen. Ook ervaren zij druk in het oplossen van sociale problemen (Beuzenberg et al., 2018). De extramuralisering en transitie in het sociaal domein spelen hierbij ook een rol. Gemeenten proberen in hun prestatieafspraken met de woningcorporaties het onderwerp leefbaarheid wel een belangrijker plek te geven. Daarnaast maken gemeenten op basis van de transitie in het sociaal domein afspraken met zorgpartijen en investeren zij ook in het versterken van een sociale basis, sociale cohesie, sociale netwerken en gemeenschapsvorming. Andere partijen die betrokken zijn bij het vergroten van de leefbaarheid in kwetsbare wijken zijn, veelal gefinancierd door de gemeente, algemene maatschappelijke voorzieningen en organisaties zoals het welzijnswerk, de bibliotheek, sportverenigingen, culturele voorzieningen en vrijwilligersorganisaties. De inzet hiervan verschilt per stad, wijk en buurt. Bij het vergroten van de leefbaarheid in de wijk zal dan ook per wijk en buurt gekeken moeten worden welke stakeholders actief zijn en op welke manier zij kunnen bijdragen.

Een andere belangrijke partner is de woningcorporaties. Zij spelen een rol in de kwaliteit van de sociale voorraad, de differentiatie in de buurt, kunnen sturen op de instroom (screening) en afspraken maken met zorgpartijen over begeleiding bij uitstroom uit de GGZ (passende woonvormen, begeleiding). Daarnaast kunnen zij een bijdrage leveren met sociaal beheer van complexen (Leidemeijer et al., 2018). Woningcorporaties zijn door de Woningwet echter ingeperkt in de manier waarop zij kunnen bijdragen aan leefbare wijken. In artikel 51 van het Besluit Toegelaten Instellingen (BTIV) staat welke bijdragen woningcorporaties mogen doen. Die bijdragen zijn onder te verdelen in drie categorieën:

1. Woonmaatschappelijk werk (achter-de-voordeur-programma's)
2. Aanleg en onderhoud van kleinschalige infrastructuur
3. Een schone, veilige leefomgeving zonder overlast

Uit een evaluatie van de Woningwet door Beuzenberg et al. (2018) blijkt dat door een smallere definitie van leefbaarheid en maximale leefbaarheidsbijdragen, een strenger beleid gevoerd wordt ten aanzien van de leefbaarheidsbijdragen van woningcorporaties. De bijdragen vormen nu minder een samenhangend geheel en de focus op de gehele wijk is voor een groot deel verloren gegaan. Woningcorporaties zijn ook strenger in het toekennen van financiële middelen voor leefbaarheidsactiviteiten en stimuleren huurders niet meer actief om iets te organiseren. Ook wordt minder geïnvesteerd in bedrijfs- en maatschappelijk onroerend goed waardoor een verschraving van voorzieningen zichtbaar is, en is er een clustering ontstaan van 'arme' huishoudens in toch al kwetsbare wijken (Beuzenberg et al., 2018). Dit geeft een risico op verslechtering van de leefbaarheid, omdat zoals Klinenberg (2018) aangeeft, voorzieningen juist in deze wijken belangrijk zijn voor de sociale samenhang in een wijk en buurt.

Centraal bij de leefbaarheid in de wijk staan natuurlijk de bewoners zelf. Of een wijk of buurt leefbaar is hangt af van de ervaring van bewoners en wat zij belangrijk vinden. Ook kunnen bewoners zelf bijdragen aan het verbeteren van de leefbaarheid in de wijk, al dan niet in georganiseerde vorm. Al eerder werd geconstateerd dat door de extramuralisering het aandeel kwetsbare groepen bewoners met name in al kwetsbare wijken de laatste jaren is toegenomen en geven Leidelmeijer et al. (2018) aan dat de samenredzaamheid hiermee onder druk staat. Een goede begeleiding door zorgpartijen kan dan wel bijdragen aan een betere leefbaarheid in de wijk. Woningcorporaties ervaren ook een grote druk op de instroom van kwetsbare mensen. En met betrekking tot woonmaatschappelijkwerk beperken ze zich nu tot een signaleringsfunctie (Beuzenberg et al., 2018). Samenwerking met zorgpartijen voor de terugkeer en begeleiding van kwetsbare mensen in de wijk is hierbij van belang.

Waar het gaat om de veiligheid en veiligheidsbeleving in een wijk of buurt speelt natuurlijk ook de politie, wijkagent en de afdeling toezicht en handhaving van de gemeente een belangrijke rol.

2.3.7 Conclusie leefbaarheid

Uit voorgaande beschrijving blijkt dat leefbaarheid in kwetsbare wijken een actueel, urgent, maar ook hardnekkig vraagstuk is. Er is geen eenduidige definitie van leefbaarheid, het gaat om de fit tussen de omgeving en mens. De verschillen in leefbaarheid tussen wijken zijn toegenomen en in een aantal kwetsbare wijken de afgelopen jaren verslechterd. Dit kent een aantal oorzaken. Vooral de ervaren (sociale) veiligheid en overlast speelt hierbij een rol. De verbetering van leefbaarheid in een wijk is complex. Het perspectief van de bewoners is hierbij erg belangrijk. Daarnaast spelen veel verschillende stakeholders op het gebied van wonen, veiligheid, welzijn en zorg een rol. Door de extramuralisering zijn zorgorganisaties een belangrijke partij geworden. Daarentegen heeft de nieuwe Woningwet de inzet van woningcorporaties op het gebied van leefbaarheid in een wijk verminderd. Gemeenten ervaren hierdoor, en door de transitie in het sociaal domein, een grotere druk op het aanpakken van sociale problemen en het verbeteren van de leefbaarheid. Onder andere door middel van investeringen in een sociale basis en gemeenschapsvorming wordt hieraan gewerkt. Dit hoeft niet gebonden te zijn aan locaties en persoonlijke netwerken. Onderlinge bekendheid, publieke familiariteit, draagt ook bij aan een gevoel van veiligheid. Hiervoor zijn voorzieningen waar mensen elkaar kunnen ontmoeten belangrijk. Ook is aandacht voor de bestrijding van criminaliteit nodig. Er zijn echter geen algemeen geldende oplossingen. Er is een aanpak op maat nodig, gebaseerd op luisteren naar en samenwerken met bewoners. Het opknappen van een wijk of renovatie, of in deze tijd de warmtetransitie, kan wel een kans vormen om ook de leefbaarheid van de wijk te vergroten. Het lijkt tijd voor een nieuwe wijkaanpak.

2.4 Conclusie kenmerken opgaven

Er zijn op dit moment nog veel onzekerheden over de warmtetransitie. Tevens blijkt het verbeteren van leefbaarheid in kwetsbare wijken een hardnekkig vraagstuk. Bij beide maatschappelijke opgaven zijn er veel verschillende opvattingen over de aanpak. Er kan gesproken worden van 'wicked problems' (Hoppe et al., 2013). Volgens Klijn and Koppenjan (2014) zijn 'wicked problems' niet alleen complex omdat ze technisch van aard zijn of omdat er veel elementen en actoren bij betrokken zijn. Ze zijn vooral complex omdat de betrokkenen verschillende percepties hebben over de oorzaken en oplossingen. Er is in de literatuurstudie naar het maken van koppelingen dan ook gekeken naar strategieën die passen bij het werken aan complexe maatschappelijke opgaven in complexe omgevingen. In het volgende hoofdstuk wordt hier nader op ingegaan.

Uit de beschrijving van de kenmerken van de warmtetransitie en het verbeteren van leefbaarheid in kwetsbare wijken komt daarnaast een aantal andere aangrijpingspunten naar voren voor het maken van koppelingen.

Bij beide opgaven wordt gekozen voor een wijkgerichte benadering waarin de gemeente een belangrijke rol heeft. Er is in Nederland een lange traditie van wijkgerichte stadsvernieuwing door gemeenten waarbij een combinatie is gemaakt van fysieke gebiedsontwikkeling met sociale opgaven. Lessen hieruit kunnen voor de benoemde opgaven ook benut worden.

Uit de analyses van actoren blijkt dat naast gemeenten, woningcorporaties bij beide opgaven een taak hebben. In de warmtetransitie krijgen de corporaties een belangrijke rol toebedeeld als Startmotor. Door gewijzigd beleid is de speelruimte op het gebied van het verbeteren van de leefbaarheid in een wijk echter afgenomen. Mogelijk kan hierin weer meer opgepakt worden als leefbaarheid gekoppeld wordt aan de warmtetransitie.

Tevens is hiervoor gebleken dat aansluiten bij en betrokkenheid van bewoners erg belangrijk is. En met name in kwetsbare wijken is dat niet gemakkelijk. Dit is dan ook een belangrijk onderdeel in de literatuurstudie in het volgende hoofdstuk.

Voordat we hiertoe overgaan kan natuurlijk ook de vraag gesteld worden of koppelen van deze opgaven eigenlijk wel een verstandige keuze is. Als beide opgaven op zichzelf al complex zijn zal koppeling hiervan de complexiteit dan niet nodeloos vergroten? Bij gebiedsontwikkeling wordt volgens Verdaas and Lier (2019) regelmatig gezegd dat het werken aan bepaalde opgaven al ingewikkeld genoeg is. Er is bij gebiedsontwikkelaars, vooral vanuit vastgoed, vaak een behoefte om de scope van een project te begrenzen, wat ook past bij het instrumentarium van de grondexploitatie. En dan wordt er vaak gekozen voor versimpeling en de meest dominante opgave. Ook onderzoekers geven aan dat complexiteit vertraging, conflicten en stagnatie kunnen veroorzaken (Brouwer, 2013).

Anderen geven aan dat complexiteit vergroten door koppeling van opgaven de mogelijkheid om te komen tot goede, soms onverwachte oplossingen, juist groter kan maken en dat dit draagvlak kan vergroten (Breukers et al., 2019; Bueren & Ersoy, 2019; Lindenberg & Steg, 2007; Stutvoet, 2018). Er zullen echter ook opgaven en situaties zijn waar koppeling begrenst wordt door complexiteit en institutionele diversiteit (Bueren & Ersoy, 2019).

Uit de voorbeelden in Toronto is gebleken dat koppeling tussen de duurzaamheid en leefbaarheid in wijken echter wel mogelijk is (Hal, 2017; SNAP, 2019). Daarnaast is dit een wens van veel gemeenten, wordt het benoemd in het (Ontwerp) Klimaatakkoord en is er zelfs een landelijk experimentenprogramma opgezet voor dit vraagstuk. In voorliggend onderzoek wordt daarom vooral gekeken hoe gemeenten de koppelkansen die er zijn kunnen benutten. Dat koppelen een meerwaarde heeft, wordt hier vooralsnog als uitgangspunt genomen. In de reflectie aan het eind van deze scriptie kom ik hier wel op terug.

3. THEORETISCH KADER

3.1 Inleiding

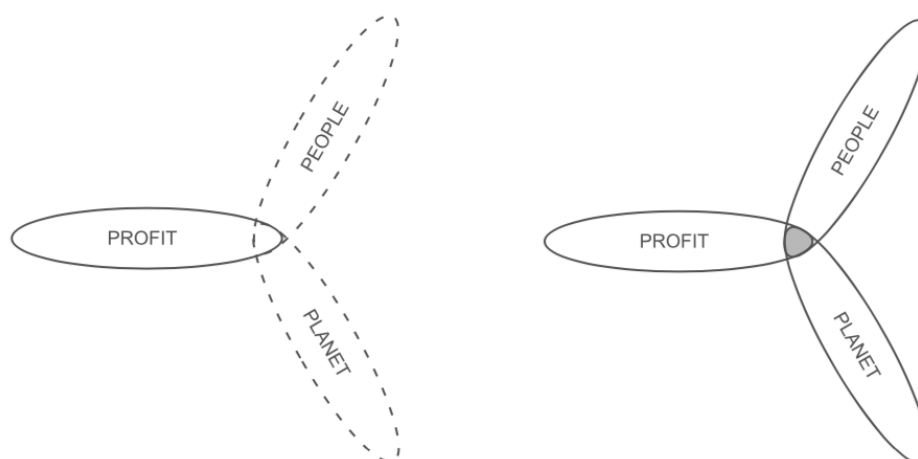
In het (ontwerp) Klimaatakkoord (EZK, 2019b; SER, 2018b) wordt gesproken over het benutten van koppelkansen tussen de energietransitie en andere maatschappelijke opgaven, bijvoorbeeld die uit het sociaal domein. Wat er precies onder koppelkansen verstaan wordt en hoe gemeenten deze kunnen benutten is echter niet uitgewerkt. In dit hoofdstuk ga ik in op wetenschappelijke kennis over wat koppelkansen zijn, welke strategieën er zijn om deze te identificeren en hoe koppelingen tot stand gebracht kunnen worden in de context van de warmtetransitie en leefbaarheid in kwetsbare wijken.

3.2 Wat zijn koppelkansen?

Uit literatuuronderzoek blijkt dat er in beleidsdocumenten en wetenschappelijke publicaties verschillende begrippen worden gebruikt die te maken hebben met koppelkansen, die ongeveer hetzelfde lijken te betekenen, maar op sommige punten net van elkaar verschillen.

Soms wordt er gesproken over koppeling van *belangen*. In het voorbeeld in paragraaf 1.4.1 over de koppeling van dakisolatie en het opruimen van de zolder gaat het over het maken van koppelingen tussen duurzaamheidsmaatregelen en individuele belangen van bewoners zodat de acceptatie voor dit soort ingrepen wordt vergroot.

Van Hal (2009) introduceerde in 2009 het begrip ‘De Fusie van Belangen’ waarin gestreefd wordt naar het gelijktijdig behartigen van meerdere belangen. Hiertoe wordt gefocust op het punt waar de belangen van People, Planet en Profit samenkomen, kortom waar een fusie van belangen ontstaat. Dit in tegenstelling tot een benadering waarin vanuit één invalshoek rekening gehouden wordt met de andere twee. In figuur 11 wordt dit weergegeven:

Figuur 11: De traditionele insteek vanuit het Profit-denken versus de fusie van belangen (Hal, 2009, p. 18)

Vanuit deze benadering is de visie “Fusie van Belangenperspectief” ontwikkeld, om de kwaliteit van het leven van mensen (zowel hier en nu als daar en later) te verbeteren binnen de context van de gebouwde omgeving (Van Hal, 2014a). De visie houdt in dat duurzaamheidsingrepen kunnen bijdragen aan meer kwaliteit van leven, breder dan alleen op het gebied van milieu, mits er aangesloten wordt bij wat mensen echt verlangen. Daarbij wordt ook bijgedragen aan betere businesskansen. Basis van deze benadering is dat de belangen van mensen worden geïnventariseerd (People), deze belangen met duurzaamheidsmaatregelen worden behartigd (Planet) en pas als men deze maatregelen wil, naar de financiering gaat kijken (Profit).

Ook Uytterlinde et al. (2017) spreken over belangen. Op basis van jarenlange ervaring met stadsvernieuwing en wijkaanpakken stellen zij dat de slagingskans van een project groter wordt als belangen worden gekoppeld, bijvoorbeeld woningonderhoud aan energieprestaties, zorgbehoefte, betaalbaarheid of toeleiding tot de arbeidsmarkt.

In 1998 heeft de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR, 1998) het begrip ‘meekoppelend belang’ geïntroduceerd ten behoeve van de ruimtelijke ontwikkelingspolitiek. De WRR beschrijft dat de ruimtelijke ordening aansloot bij beleidsvoornemens van - steeds weer andere - leidende sectoren om de beperkte sturingsmogelijkheden te compenseren. Kenmerkend is dat voor bepaalde beleidsbelangen machtsmiddelen en ‘eigen’ uitvoeringsinstrumenten ontbraken of ontoereikend waren om het beleid zelfstandig uit te voeren. Meekoppelen was dus vooral belangrijk om de eigen beleidsdoelen te behalen.

Een vergelijkbare invulling van koppelkansen zien we bij de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (RLi, 2018a), die recent de term meekoppeling heeft gebruikt in het kader van gezondheid in de omgevingswet. De Raad spreekt niet over belangen maar over het koppelen van opgaven. Zij betoogt in het kader van een gezonde leefomgeving dat er kansen liggen in meekoppelen, het combineren van *opgaven*: “*maatregelen en middelen voor de ene opgave kunnen ook bijdragen aan doelen voor een andere*” (RLi, 2018a, p. 8). ‘Maatregelen’ en ‘middelen’ wordt hierbij breed ingevuld. Het gaat bij de Raad om technologische, ruimtelijke, sociale en institutionele gezondheidsinterventies, die kunnen meeliften op, maar ook afhankelijk zijn van beleid dat in eerste instantie op iets anders gericht is. Het begrip ‘Opgaven’ wordt niet gedefinieerd, maar naast een gezonde leefomgeving ziet de Raad als belangrijke opgaven van de leefomgeving klimaatadaptatie, energietransitie, duurzame mobiliteit en verstedelijking. Bij een succesvolle meekoppeling kunnen beide opgaven daarvan profiteren.

In wetenschappelijk onderzoek naar koppeling in beleidsprocessen wordt het Stromenmodel van Kingdon (1984) vaak geciteerd (Rawat & Morris, 2016). Koppelkansen worden in deze theorie benaderd als het samenkomen van verschillende stromen: ‘Problems’, ‘Policies’ en ‘Politics’. Als deze stromen bij elkaar komen ontstaat er een ‘Window of Opportunity’, een mogelijkheid om bepaald beleid op de agenda te krijgen en daarmee de kans te vergroten dat dat gewenste beleid uitgevoerd wordt. ‘Policy entrepreneurs’ spelen hierin een belangrijke rol. Dit zijn volgens Kingdon mensen die hun middelen (tijd, energie, reputatie en soms geld) willen investeren in de hoop dat dit in de toekomst wat oplevert. Policy entrepreneurs gebruiken koppelstrategieën om oplossingen aan problemen te koppelen, problemen aan politieke thema’s of politiek aan oplossingen (Kingdon, 1984). In het model van Kingdon is koppeling een strategie om bepaalde onderwerpen op de beleidsagenda te zetten. Uit een literatuuronderzoek van Rawat and Morris (2016) blijkt dat wereldwijd onderzoekers naar beleidsverandering gebruik hebben gemaakt van het model van Kingdon in combinatie met andere theorieën en modellen en dat er ook andere invulling aan het begrip koppelen gegeven wordt. Hierdoor blijkt de theorie nog steeds bruikbaar ook voor onderzoek

naar beleidsimplementatie. Zo is er op basis van deze theorie o.a. onderzoek gedaan naar de rol en strategieën van policy entrepreneurs waar ook gebruik gemaakt wordt van het begrip koppelen (Faling et al., 2019; Green, 2017).

Brouwer (2013) en Brouwer and Huitema (2018) beschrijven bijvoorbeeld drie koppelstrategieën van policy entrepreneurs. Koppelstrategieën kunnen volgens hen onderverdeeld worden naar: 1. het bouwen van coalities (Coalition building), 2. 'Game Linking' of onderhandelen: het maken van concessies met parallelle of toekomstige projecten om steun te verkrijgen en 3. het koppelen van problemen of opgaven, Issue Linking. 'Issue Linking' of opgavekoppeling toont overeenkomst met de koppelkansen zoals in dit onderzoek gedefinieerd. Koppeling van opgaven wordt door hen namelijk ingevuld als het toevoegen van extra opgaven aan het probleem en extra doelen aan het oorspronkelijke doel. Dit wordt volgens hen gedaan om het beleidsvormende proces aantrekkelijker te maken en soepeler te laten verlopen, maar ook om de uitkomst te verrijken. Koppeling van opgaven wordt niet alleen gebruikt als middel om eigen doelen te bereiken, maar ook om meerwaarde te creëren.

Uit bovenstaande beschrijvingen blijkt dat er geen eenduidige omschrijving is van het begrip koppelkansen en koppelen. De beschreven benaderingen lijken op elkaar, maar worden op een aantal punten verschillend gebruikt. Allereerst is er verschil tussen wat er met wat gekoppeld wordt, zoals belangen, beleidsvoornemens, stromen, mensen, projecten, opgaven en vraagstukken. Daarnaast wordt koppelen vanuit diverse perspectieven benaderd. De WRR en de RLi vertrekken vanuit een overheidsperspectief, Kingdon en Brouwer en Huitema vanuit het perspectief van een policy entrepreneur, bij anderen is het niet alleen de overheid maar zijn er ook andere partijen die koppelkansen belangrijk vinden en proberen te benutten. Als laatste kan het koppelen verschillende doelen dienen zoals het vergroten van de slagingskans van beleid of een project, het creëren van meer steun, meer financieringsmogelijkheden, het doorbreken van een vastgelopen proces, meerwaarde op verschillende opgaven en de kwaliteit van leven van mensen.

In voorliggend onderzoek gaat het over de vraag hoe koppelkansen tussen twee maatschappelijke *opgaven*, namelijk de warmtetransitie en leefbaarheid in kwetsbare wijken door gemeenten benut kunnen worden. De definitie van de RLi sluit hier het best bij aan. Daarom is eerder gekozen voor de volgende definitie van koppelkansen: *“mogelijkheden die liggen in het combineren van opgaven door voor de ene opgave maatregelen of middelen in te zetten die ook kunnen bijdragen aan de doelen van de andere opgave”* (RLi, 2018a, p. 8). Dit zegt echter nog niets over hoe er aan koppelkansen gewerkt kan worden en koppelingen daadwerkelijk tot stand komen. Wetenschappelijke kennis hierover komt aan de orde in de volgende paragraaf.

3.3 Werken aan koppelkansen

3.3.1 Inleiding

Nu hiervoor is uitgelegd wat koppelkansen zijn, beschrijf ik in de volgende subparagraaf een aantal voorbeelden waarin gesproken wordt over koppelkansen tussen de warmtetransitie en leefbaarheid in kwetsbare wijken. Vervolgens ga ik in op wetenschappelijke kennis over het koppelen van maatschappelijke opgaven, hoe koppelkansen geïdentificeerd en koppelingen tot stand gebracht kunnen worden door gemeenten, in de context van de warmtetransitie en leefbaarheid in kwetsbare wijken. Er is veel onderzoek verschenen over procesmanagement en het sturen in netwerksamenwerking bij complexe opgaven (De Bruijn & Ten Heuvelhof, 2000, 2008; Klijn &

Koppenjan, 2014). Verdaas and Lier (2019) geven aan dat ook capaciteit en kunde van mensen bij het maken van koppelingen cruciaal zijn. Zoals eerder is aangegeven, wordt bij onderzoek naar beleidsverandering gebruik gemaakt van theorieën en modellen over koppelstrategieën van policy entrepreneurs. In voorliggend onderzoek heb ik gekozen voor deze invalshoek. In paragraaf 3.3.3 ga ik hier dieper op in.

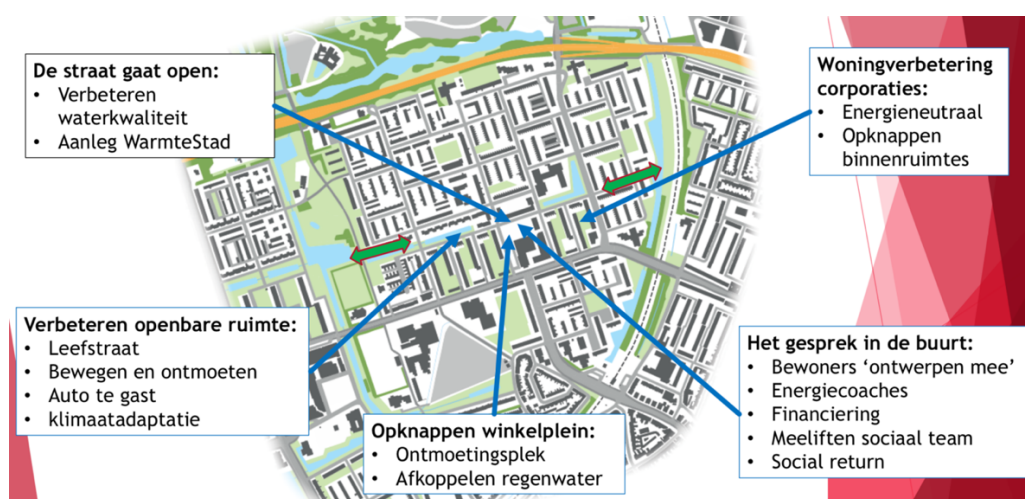
3.3.2 Voorbeelden van koppelkansen

Eerder is beschreven dat in beleidsdocumenten, opiniërende artikelen en verslagen van kennisbijeenkomsten in Nederland en buitenland regelmatig over koppelkansen wordt gesproken als het gaat om de warmtetransitie en leefbaarheid in kwetsbare wijken.

Een voorbeeld komt uit de stad Leeuwarden, waar energierenovaties zijn gecombineerd met het vergroten van inkomen en creëren van werk in de wijk. Het wijkbedrijf Bilgaard heeft gezorgd voor energiebesparingen door bewoners, met behulp van energiecoaches. Er is gezorgd voor een duurzame energie-opwekking met biomassakachels en zonnepanelen, in combinatie met betaald vrijwilligerswerk dat bestaat uit bijvoorbeeld hand- en spandiensten tijdens de uitvoering van de woningverbetering, het groen- of woningonderhoud, klusdiensten, schoonmaak, vervoer van mindervaliden en sociale hulp, zoals samen boodschappen doen of naar de bibliotheek. Daarnaast heeft het wijkbedrijf ingezet op het verbeteren van de openbare ruimte, samen met bewoners (Hal, 2014b). In Leeuwarden zijn koppelingen gelegd tussen energieverbeteringen en andere maatschappelijke opgaven zoals het vergroten van het inkomen, betrokkenheid bij de buurt, het ontmoeten van anderen, zorg voor elkaar en gemeenschapsvorming.

Koppelkansen die ook genoemd worden in documenten en gesprekken zijn het combineren van de duurzaamheidsmaatregelen in huis met het signaleren en aanpakken van achter-de-voordeur problematiek zoals eenzaamheid, psychische problemen, armoede en schulden. Zo ondersteunen in Leeuwarden energiecoaches in samenwerking met wijkteams minder draagkrachtige bewoners bij energiebesparingsmogelijkheden, waardoor ook geld wordt bespaard (Stadszaken.nl, 2019).

Ook het gelijktijdig vervangen van de warmtevoorziening in de wijk met de herinrichting van de openbare ruimte ten behoeve van klimaatadaptatie, gezondheid (minder parkeren, meer lopen en fietsen), wordt gezien als kans om aan meerdere maatschappelijke opgaven tegelijkertijd te werken. Een voorbeeld hiervan is de wijk Selwerd in Groningen (Platform31 & Nyenrode, 2019b).

Figuur 12: Benutten koppelkansen: aanpak Mispellaan als voorbeeld (Platform31 & Nyenrode, 2019b)

Op basis van bovenstaande voorbeelden blijkt dat er diverse koppelingen mogelijk zijn. Technische en financiële aspecten, en stappen in het proces van de warmtetransitie kunnen gecombineerd worden met verschillende leefbaarheidsaspecten, zoals inkomen en armoede, werkgelegenheid, gezondheid, gemeenschapsvorming, sociale cohesie, zorg, klimaatadaptatie. In bijna alle voorbeelden is een wijkbenadering gehanteerd, zoals nu ook bedacht is voor de warmtetransitie. Uit de beschrijvingen wordt echter nog niet duidelijk hoe koppelkansen geïdentificeerd en benut kunnen worden. Dit komt in de volgende paragrafen aan de orde.

3.3.3 Kansen zien en benutten: strategieën van de policy entrepreneur

Brouwer (2013) en Brouwer and Huitema (2018) hebben op basis van literatuuronderzoek een uitgebreid empirisch onderzoek gedaan naar de rol en strategieën van policy entrepreneurs in het watermanagement in Nederland. Zij hebben hierin de theorie van Kingdon gecombineerd met werk van o.a. De Bruijn en Ten Heuvelhof (2000, 2008) over multi-issue besluitvorming, het verbreden van doelen en het vergroten van complexiteit.

Brouwer (2013) en Brouwer and Huitema (2018) definiëren policy entrepreneurs als hoog getalenteerde uitzonderlijke ambtenaren, die altijd alert zijn op nieuwe kansen (voor beleidsverandering) en de capaciteiten hebben om nieuwe ideeën te verkopen. Policy entrepreneurs onderscheiden zich door een bovengemiddelde bereidheid om risico's te nemen en doordat ze betrokken zijn bij volledige beleidsveranderingsprocessen in tegenstelling tot ambtenaren die alleen innovatieve ideeën creëren of ideeën vertalen in voorstellen. In hun onderzoek concluderen zij dat het zien van koppelkansen en hier gebruik van maken een belangrijke strategie vormt van "Water policy entrepreneurs". Bijna alle policy entrepreneurs in watermanagement beschouwen 'Issue linking', het koppelen van opgaven, naast het bouwen van coalities, als een cruciale strategie voor het realiseren van beleid. Uit het onderzoek komt ook naar voren dat dit een zeer complexe strategie is.

Op basis van het empirisch onderzoek stelt Brouwer (2013) dat het belangrijk is aan te voelen wanneer er door koppeling waarde wordt toegevoegd en wanneer het omslaat in oncontroleerbare complexiteit. De uitdaging is om het optimale niveau van koppeling van opgaven en oplossingen te vinden. Om bij het koppelen complexiteit onder controle te houden geven policy entrepreneurs aan dat het belangrijk is door de complexiteit heen naar de onderliggende behoeften van actoren te kijken, het doel en de grenzen voor ogen te houden en hier duidelijk over te communiceren. Er kan ook gedeeltelijk gekoppeld worden. Overigens is ook te weinig koppeling en het ontkennen van complexiteit en onderlinge verbanden niet effectief.

Het vinden van de juiste balans hangt af van verschillende factoren. De meest effectieve mate van koppeling is context afhankelijk, het gaat om maatwerk. Mallet and Cherniak (2018) beargumenteren dat beleid dat aansluit bij de lokale omstandigheden en cultuur meer kans heeft om overgenomen te worden. Dit gaat beter als policy entrepreneurs actief zoeken naar mogelijkheden om klimaat-innovaties te koppelen aan lokale vraagstukken en de plaatselijke manier van denken. Ook de RLI (2018a) geeft aan dat mogelijkheden van meekoppeling altijd gebieds- en context-specifiek zijn en dat meekoppelen dynamisch is. Het rapport geeft een voorbeeld op het gebied van gezondheid van een buurt, waarbij gezondheid de ene keer kan meeliften met volkshuisvesting (gezonde verduurzaming van woningen) en later met bijvoorbeeld de huisvesting van zorginstellingen die ook een ontmoetingsfunctie vervullen in dezelfde buurt. Daarbij geldt volgens Brouwer (2013) en Brouwer and Huitema (2018) dat hoe breder de scope van het project of beleid, en hoe meer afhankelijkheden, hoe meer koppeling nodig en mogelijk is. "Water policy entrepreneurs" geven aan

dat koppeling van opgaven vermeden moet worden bij het allereerste begin of aan het eind van een project, als er grote tijdsdruk is in een project of als door koppeling het besluitvormingsproces onvoorspelbaar en oncontroleerbaar wordt. Zij blijken niet zo zeer bang voor technische en inhoudelijke complexiteit, of voor het grotere aantal deelnemers, maar vooral voor complexere besluitvormingsprocessen. Naast koppeling blijken “Water policy entrepreneurs” andere strategieën te gebruiken om tot de gewenste beleidsuitkomsten te komen. Deze strategieën kunnen onderverdeeld worden in drie logische categorieën: ‘Aandacht en draagvlak zoekende strategieën’, ‘Strategieën voor relationeel management’ en ‘Arenastrategieën’ (figuur 13).

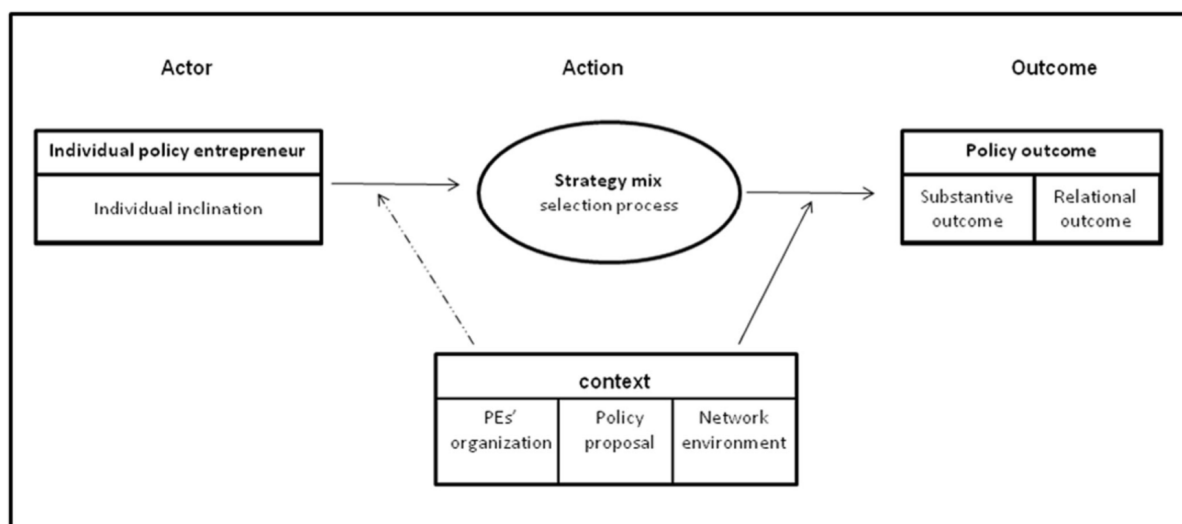
		What is key?	When effective?	When to avoid?	Pitfalls?
Attention and support-seeking strategies	Demonstrating	Demonstrating that the desired policy change is a necessary and appropriate solution to a pressing and significant problem.	Particularly, but not exclusively, effective when ideas ought to be sold.	Demonstrating is less needed after the formal start of projects, that is, after the stage wherein ideas ought to be sold.	Demonstrating without interpretation and giving meaning, i.e. without rhetorical persuasion.
	Rhetorical persuasion	Feeling for the positions and preoccupations of others in order to adjust argumentation	Particularly, but not exclusively, when ideas ought to be sold and coalitions need to be built.	Rhetorical persuasion is less needed after the take-off phase of a project.	Losing an overall consistent story, and as a consequence, losing trust.
	The exploitation of focusing events	Feeling for the right timing, fast response and a proper preparation.	Immediately after (water safety) disasters or calamities actually take place	When it takes the form of threatening or simulating a crisis and/or when it concerns events not related to (water) safety.	A late response; the strategy is effective only when exploited quickly after an actual crisis.
Linking strategies	Coalition building	Feeling for the optimal level of collaboration while simultaneously minimising delay and complexity.	The issue is not whether or not to build a coalition, but rather determining its most effective size and composition.	To avoid or minimise when it concerns a radical policy idea, when confidentiality is required, and when there is little time.	Too broad coalitions, resulting in unmanageable complexity and delays.
	Issue linking	Feeling for the optimal linking point; the point where added value turns into uncontrollable complexity.	When prerequisite for building coalitions or when substantive added value may be created. Most effective degree of linking is context depended.	When it implies collaboration with partners whose interests are too divergent, at the very beginning/ end of projects, and when there is little time.	Too much linking, resulting in unnecessary complexity; too little linking and the non-recognition of actual complexity.
	Game linking	Feeling for opportunities for giving and taking and a readiness to compromise.	When coalitions cannot be built without some form of compensation and issue linking is unrealistic or undesirable.	To avoid when future interaction with partners involved is uncertain.	Opportunism and unreliable trade partners; dealing with partners with a weak relation of trust.
Relational management strategies	Networking	Feeling for the right moment in order to obtain as much as possible relevant contextual knowledge.	Effectiveness of networking primarily relates to the “with whom” rather than the “when” question.	Networking with national bureaucrats, national politicians, and non-governmental organisations is relatively less effective.	Internally losing one’s image of loyalty due to considerable external networking activities.
	Trust building	Being reliable, stable, and predictable; demonstrating an open attitude, and communicating transparently.	In advance of a project (to make collaboration possible), throughout the project, and after completion of a project (relational outcome).	Trust building is considered important throughout policy change processes.	Trust is difficult and time-consuming to establish and relatively easy to lose.
Arena strategies	Venue shopping	Feeling for the most promising venue and composition of participants, while minimising relational damage.	In surroundings (particularly in broad coalitions) that provide little or no support for policy change.	When the selection of alternative venues damages important relations (as a result of bypassing).	Relational damage along with the creation of venues without actual participation and decision making authority (fake venues).
	Timing	Feeling and constant alertness for opportunities, length of policymaking processes vs. strategic positions.	When anticipating new opportunities, elections and the arrival of executives	The strategy if timing is considered important throughout policy change processes.	Overlooking the possible disadvantages of setting deadlines that may worsen strategic positions.

Figuur 13: Entrepreneurial strategies: lessons learned (Brouwer & Huitema, 2018, p. 1266)

Brouwer and Huitema (2018) beschrijven dat policy entrepreneurs de strategieën niet in een chronologische volgorde gebruiken of in specifieke fasen van het proces, maar dat ze diverse strategieën binnen een categorie én van verschillende categorieën gelijktijdig toepassen. Strategieën kunnen samenhangen, elkaar beïnvloeden en van elkaar afhankelijk zijn. Bij het koppelen van de opgaven warmtetransitie en leefbaarheid wordt bijvoorbeeld de benodigde coalitie ook groter met partijen die meestal niet met elkaar samenwerken, zoals energieleveranciers en welzijnsorganisaties. Ook is het voor het maken van de juiste of meest haalbare koppeling tussen opgaven (issue linking) nodig om alert te zijn op, en een gevoel te hebben voor mogelijkheden en strategische posities (Arenastrategie: Timing). Bij de vraag op welke manier koppelkansen tussen de warmtetransitie en leefbaarheid in kwetsbare wijken benut kunnen worden is het daarom belangrijk ook de andere strategieën van policy entrepreneurs te bekijken.

De selectie van strategieën hangt af van de context. Daarbinnen blijken drie factoren met name belangrijk, namelijk het beleid dat de policy entrepreneurs verder willen brengen, de netwerkomgeving waarin ze opereren en de organisatie waar ze onderdeel van uit maken.

In onderstaand figuur worden deze relaties weergegeven:

Figuur 14: Entrepreneurial strategic behaviour in scheme (Brouwer & Huitema, 2018, p. 1269)

De strategiemijs, waaronder de koppelstrategie, is in dit model zowel de afhankelijke variabele die onder invloed staat van kenmerken van de policy entrepreneur en de contextfactoren, als de onafhankelijke variabele die samen met de context de beleidsuitkomsten bepaalt. De stippellijn geeft aan dat de policy entrepreneur acteert op basis van de waargenomen werkelijkheid (Brouwer, 2013; Brouwer & Huitema, 2018).

In voorliggend onderzoek gaat het om koppelkansen als afhankelijke variabele. Daarbij verschilt de context met die van het watermanagement in de onderzochte periode als het gaat om de organisatie van waaruit sommige policy entrepreneurs opereren (bijvoorbeeld waterschappen versus gemeenten of woningcorporaties) en het beleidsvoornemen (watermanagement versus warmtetransitie en leefbaarheid). Eerder is beschreven dat de warmtetransitie wijkgericht wordt benaderd, en uit de analyse van het verbeteren van leefbaarheid komt ook naar voren dat een laag schaalniveau van wijk of buurt belangrijk is. Deze netwerkomgeving is ook niet helemaal vergelijkbaar met die in het watermanagement.

3.3.4 Conclusie

Uit de voorbeelden blijkt dat er verschillende soorten koppelingen tussen de warmtetransitie en leefbaarheid in kwetsbare wijken mogelijk (lijken te) zijn. Uit het literatuuronderzoek komt een aantal belangrijke aspecten naar voren als gemeenten willen werken aan deze koppelingen. Het maken van koppelingen moet op maat en gebiedsgericht, is afhankelijk van de beleidsopgaven, het netwerk, en van de persoon die aan de beleids- of maatschappelijke opgaven werkt en de organisatie waar deze vandaan komt.

Om binnen een nieuwe wijkaanpak aan meerdere opgaven tegelijkertijd te werken lijken strategieën van policy entrepreneurs behulpzaam. Ervaringen die opgedaan zijn met eerdere wijkaanpakken (zie paragraaf 2.3.5) zien we ook in onderzoek naar policy entrepreneurs en het model van Brouwer en Huitema. De ‘Aandacht en draagvlak zoekende strategieën’ zijn vergelijkbaar met wat in de ‘Wendbare wijkaanpak’ het onderbouwen van gevoelde urgentie genoemd wordt. En in beiden is coalitievorming een belangrijke processtap en vertrouwen noodzakelijk om gezamenlijk aan wijkvernieuwing en maatschappelijke opgaven te werken. Maatschappelijke urgentie, Bestuurlijke verankering en Middelen maken ook deel uit van de context van policy entrepreneurs. Policy entrepreneurs proberen maatschappelijke urgentie te beïnvloeden, maar ook aan te voelen wanneer iets urgentie krijgt en dat te benutten. Voor policy entrepreneurs is het maken van koppelingen tussen opgaven daarbij een cruciale strategie. Bij de ‘Wendbare wijkaanpak’ wordt ook aangegeven dat de warmtetransitie een nieuwe drager kan zijn voor het verbeteren van de leefbaarheid in de wijk, dus dat koppeling van beide opgaven een belangrijke strategie is. Onafhankelijk van de vraag of de mensen die nu werken aan koppelingen tussen de warmtetransitie en leefbaarheid in kwetsbare wijken policy entrepreneurs genoemd kunnen worden, is het interessant te onderzoeken of kennis over de rol en strategieën van policy entrepreneurs benut kan worden bij deze complexe maatschappelijke opgaven in een nieuw soort wijkaanpak.

Zowel in de ‘Wendbare wijkaanpak’ als in de strategiemix van policy entrepreneurs wordt echter niet expliciet aandacht besteed aan de rol van bewoners, wat op basis van het beschreven literatuuronderzoek in hoofdstuk 2 in de warmtetransitie en leefbaarheid in kwetsbare wijken een belangrijk aspect blijkt te zijn. Het aansluiten bij bewoners kan door een policy entrepreneur wel meegenomen worden in de analyse van de context, netwerk omgeving, en bij de coalitievorming, maar bewoners krijgen geen aparte aandacht in deze benadering. Vanwege het belang van het perspectief van bewoners binnen de warmtetransitie en leefbaarheid in kwetsbare wijken ga ik in de volgende paragraaf dieper in op het betrekken van bewoners.

3.4 Betrekken van bewoners

3.4.1 Inleiding

In hoofdstuk 2 bleek het belang van het betrekken van, en aansluiten bij bewoners bij de warmtetransitie en het verbeteren van de leefbaarheid in kwetsbare wijken. Daarbij is aangegeven dat bewoners een heterogene groep zijn en dit op maat vormgegeven moet worden. In deze paragraaf beschrijf ik een aantal inzichten die bij (het koppelen van) deze opgaven benut kunnen worden.

3.4.2 Burgerparticipatie

Heeger and Buitelaar (2018) geven in het essay “van het gas af in samenspraak met de bewoner” aan dat er in de literatuur gesproken wordt over verschillende gradaties van burgerparticipatie. Op basis van het literatuuronderzoek en gesprekken met een begeleidingscommissie komen zij tot de conclusie dat de relatie tussen burger en overheid op drie assen gepositioneerd kan worden: de burger kan als individu en als collectief aan tafel zitten, kan een *lichte* versus een *zware* participerende rol hebben (van meeweten tot meebeslissen) en het ‘gesprek’ hierover tussen burger en overheid kan zowel top-down als bottom-up ontstaan. In ieder geval is duidelijk dat de leefwereld van burgers centraal moet staan bij de warmtetransitie. Een veel gehoord geluid in de praktijk is echter dat bij participatie vaak dezelfde, vooral mondige bewoners, initiatief nemen, betrokken zijn en naar bijeenkomsten komen. Ook uit onderzoek blijkt dat het niveau van burgerparticipatie in kwetsbare wijken gemiddeld lager ligt dan in meer welgestelde en homogene buurten. De kans op buurtparticipatie is hoger bij mensen met veel contacten in de buurt en die zich met de buurt verbonden voelen (Snel, Custers, & Engbersen, 2018). In de volgende paragraaf wordt daarom ingegaan op een benadering die de belangen van (alle) bewoners (huidige en toekomstige) in een wijk echt als uitgangspunt neemt.

3.4.3 Fusie van Belangenperspectief

De visie Fusie van belangenperspectief biedt een handelingsperspectief bij duurzaamheidsinnovaties op wijkniveau zoals de warmtetransitie, met daarin aandacht voor People, Planet, Profit: de Fusie van Belangenstrategie. Van Hal (2014a) heeft het hier over een perspectiefverschuiving ten opzichte van andere benaderingen. Vaak wordt namelijk vanuit een duurzaamheidsperspectief om pragmatische redenen gekozen voor koppeling om de kans te vergroten dat duurzaamheidsingrepen slagen en op grotere schaal worden toegepast. Van Hal kiest voor een normatieve benadering die vertrekt vanuit het perspectief van mensen (vandaar de term perspectiefverschuiving) en vervolgens rekening houdt met andere perspectieven: Planet en Profit. Koppeling of fusie wordt dan niet tot stand gebracht met als primair doel duurzaamheid, maar duurzaamheidsmaatregelen zijn een middel om de belangen van bewoners te behartigen, waarmee uiteindelijk ook het duurzaamheidsdoel bereikt wordt. In het kort gezegd probeert deze benadering de belangen van de betrokken personen te behartigen op een wijze die ook goed is voor de planeet, het milieu en de mensen van volgende generaties, en dat vervolgens nagedacht wordt over de kosten. Zoals hiervoor beschreven geven ook ‘Water policy entrepreneurs’ aan dat het belangrijk is door de complexiteit heen naar de onderliggende behoeften van actoren te kijken. Dit draagt volgens hen bij aan het onder controle houden van de complexiteit.

De Fusie van Belangenstrategie bestaat uit drie stappen die in een vaste volgorde worden gezet:

“Stap 1: Het inventariseren van de belangen van de mensen hier & nu (waaronder alle betrokkenen bij een project worden bedoeld, zoals bewoners maar ook aanbiedende partijen).

Stap 2: Het definiëren van maatregelen die deze belangen behartigen, en wel zo, dat ook rekening wordt gehouden met de belangen van mensen daar & later.

Stap 3: Het zoeken naar (innovatieve) financieringsmodellen die de investering in dergelijke maatregelen mogelijk maken.”(Hal, 2014a, p. 50).

Belangrijk is te starten met het inventariseren van de belangen van de verschillende betrokkenen, en goed aan te sluiten bij bewoners. Hierdoor komen ook de relevante koppelkansen in beeld.

Zoals eerder aangegeven kan aansluiting bij bewoners in kwetsbare wijken echter lastig zijn en vraagt dit een specifieke benadering waarbij ook rekening gehouden wordt met hun capaciteiten en recht gedaan wordt aan wat zij belangrijk vinden. Op basis van empirisch onderzoek in Eindhoven is gebleken dat ‘De Stemgever’ op basis van het Environmental Justice Framework hierbij handvatten biedt. In de volgende paragraaf wordt dit beschreven.

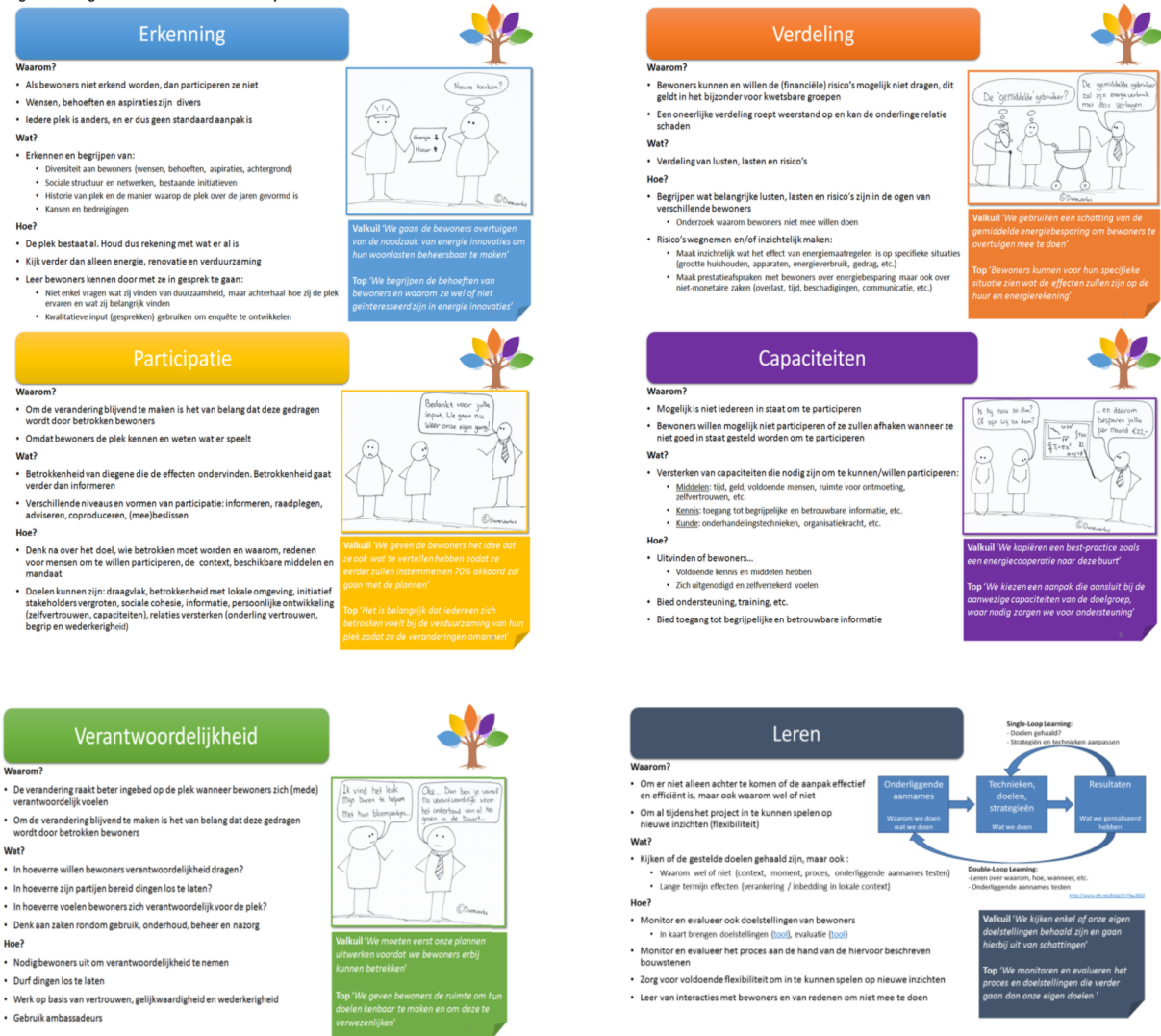
3.4.4 De Stemgever

De Stemgever (Mourik, Breukers, Summeren, & Verbong, 2015) is een hulpmiddel voor het betrekken van bewoners in kwetsbare wijken, gebaseerd op het Environmental Justice Framework. Het raamwerk schenkt aandacht aan een rechtvaardiger verdeling van sociale goederen en aan sociale erkenning. Naar aanleiding van onderzoek naar een innovatieve aanpak door een woningbouwcorporatie in Eindhoven van een verduurzamingstraject op buurt- en woningniveau in verschillende buurten met sociale verhuur, zijn op basis van dit raamwerk bouwstenen ontwikkeld die zijn opgenomen in ‘De Stemgever’. Deze onderdelen geven houvast bij interventies die van buitenaf in de wijk worden ingezet waar deze zich richten op buurten met beperkte (organisatie)capaciteiten, met als doel het realiseren van duurzame verbeteringen in samenwerking met de buurt en haar bewoners. De warmtetransitie is zo’n voorbeeld van een extern geïnitieerde interventie waarbij betrokkenheid van bewoners erg belangrijk is.

Met behulp van de Stemgever kunnen behoeften en ambities geïdentificeerd en meegenomen worden, die in andere participatiemethoden niet altijd aandacht krijgen. Een veelgenoemd probleem bij participatie is dat meestal dezelfde mensen deelnemen en meepraten, en dat meer kwetsbare bewoners niet bereikt en zodoende ook niet altijd gehoord worden. Het raamwerk kent vijf dimensies: erkenning, participatie, verdeling, capaciteiten, verantwoordelijkheid. De Stemgever maakt bij participatie ook onderscheid tussen verschillende niveaus en vormen van participatie, namelijk informeren, raadplegen, adviseren, coproduceren en (mee)beslissen. In de Stemgever is een zesde dimensie toegevoegd, Leren, zodat deze bouwstenen niet alleen bij de inventarisatie van belangen en behoeften gebruikt worden, maar er continu gereflecteerd en geleerd kan worden tijdens de aanpak.

De Stemgever blijkt een nuttig instrument om onderzoek te doen naar de voorwaarden voor lokaal zelfbestuur en hoe deze in een participatieve interventie vorm moeten krijgen gegeven bepaalde institutionele lock-ins. Daarnaast kan het helpen inzicht te geven in het lokale sociale potentieel en een realistischere verwachting ten aanzien van de mogelijkheden op de korte tot middellange termijn mogelijk te maken (Breukers, Mourik, Summeren, & Verbong, 2016; DuneWorks, 2016). Figuur 15 geeft de verschillende bouwstenen van de Stemgever weer en beschrijft wat er onder deze bouwstenen verstaan wordt.

Figuur 1 Stemgever: bouwstenen voor betere plekken

Figuur 15: Stemgever: Bouwstenen voor betere plekken (DuneWorks, 2016)

3.4.5 Conclusie

Betrokkenheid van bewoners bij de warmtetransitie en leefbaarheid in de wijk kan zich op meerdere manieren uiten en gemeenten kunnen bewoners op verschillende manieren betrekken, lopend van informeren tot faciliteren van zelfbestuur. Maatwerk en een specifieke benadering van bewoners in kwetsbare wijken is van belang. De beschreven benaderingen geven aan dat het belangrijk is te starten met het identificeren van de belangen van bewoners in de wijk. Er dient een analyse gemaakt te worden van de sterke kanten en zwakkere punten van bewoners, wat mensen zelf willen en hoe bewoners geholpen kunnen worden bij het deelnemen aan de veranderingen in hun wijk. De benadering van bewoners bevat als het goed is een aantal onderdelen: erkennen, participeren, verdeling, verantwoordelijkheid, capaciteiten, gezamenlijk leren. Uit deze analyse komen ook de koppelkansen naar voren die bij kunnen dragen aan zowel individuele belangen van bewoners, maar ook op collectief niveau aan de opgaven in de wijk, en is het risico minder groot dat de aanpak niet aansluit bij wat bewoners willen en kunnen. In het volgende hoofdstuk wordt beschreven hoe deze elementen aan de orde komen in het empirisch onderzoek.

4. AANPAK PRAKTIJKONDERZOEK

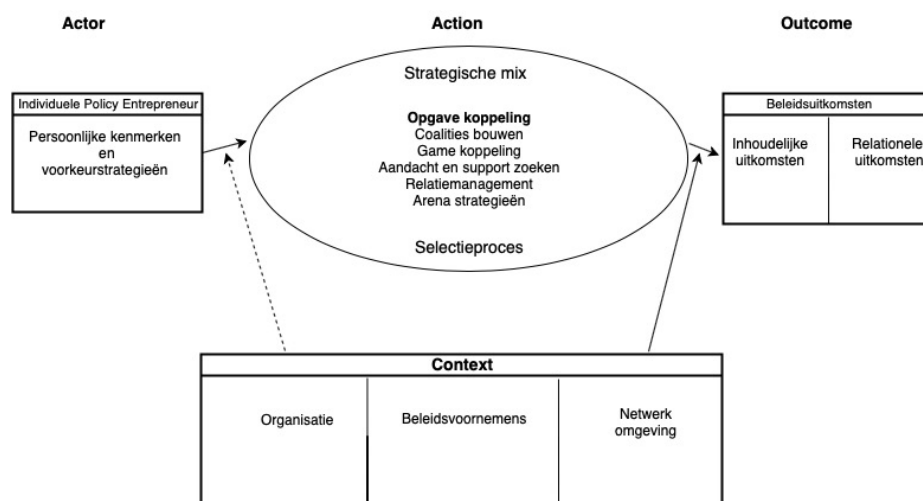
4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk beschrijf ik de manier waarop het empirisch onderzoek is uitgevoerd. Eerder is aangegeven dat het in dit onderzoek gaat om een kwalitatief, verkennend onderzoek. In de volgende paragraaf worden het conceptueel model en aanvullende aspecten beschreven die richting geven aan de gegevensverzameling en analyse. Vervolgens wordt ingegaan op de multiple casestudie en de werkwijze ten behoeve van de analyse van de resultaten.

4.2 Conceptueel model

Voor empirisch onderzoek wordt vaak gebruikt gemaakt van een conceptueel model. Er zijn verschillende varianten mogelijk. Als de feitelijk aangetroffen relaties tussen gemeten elementen worden weergegeven spreken we over een empirisch model. Theoretische modellen beschrijven hypothetische relaties tussen de aspecten in het model. Als het model op zo'n hoog abstractieniveau geformuleerd is dat toetsing niet direct mogelijk is, is er sprake van een denkmodel. Het andere uiterste vormen empirisch-exploratieve modellen waarin min of meer toevallige elementen worden gecombineerd tot een conceptueel model. Zo'n model kan dan wel weer dienen als een vertrekpunt voor theorievorming (Leidelsemeijer & Kamp, 2003).

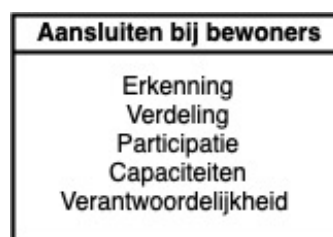
Zoals bleek in hoofdstuk 3 is koppeling van opgaven een belangrijke strategie van "Water policy entrepreneurs" als onderdeel van een strategische mix en is de strategiekeuze afhankelijk van de context en individuele factoren Brouwer and Huitema (2018). Door de wijkgerichte benadering van de warmtetransitie en leefbaarheid biedt de "Wendbare wijkaanpak" ook handvatten voor een conceptueel model. Onderdelen hiervan, zoals het onderbouwen van urgentie en het vormen van coalities, zijn ook te herkennen in het model en de strategieën van "Water policy entrepreneurs". Voorliggend onderzoek heeft daarom het empirisch model van Brouwer and Huitema (2018) dat zich richt op de (koppel) strategieën van policy entrepreneurs als uitgangspunt genomen voor het praktijkonderzoek. Het conceptueel model dient in dit onderzoek als empirisch-exploratief model.

Figuur 16: Conceptueel model op basis van Brouwer and Huitema (2018, p. 1269)

Zoals in paragraaf 1.2.2 is aangegeven, is de vraag of dit model, dat op het gebied van watermanagement ontwikkeld is, ook toepasbaar is in andere beleidsvelden. In dit onderzoek is onderzocht of de rol en de strategieën van “Water policy entrepreneurs” ook voorkomen in de praktijk van een wijkaanpak ten behoeve van de warmtetransitie en het verbeteren van de leefbaarheid in kwetsbare wijken.

Daarnaast bleek uit hoofdstuk 2 het betrekken van bewoners belangrijk voor beide opgaven en de koppeling daartussen, en kan participatie van bewoners verschillende vormen aannemen. Volgens de beschreven literatuur kunnen mogelijkheden voor koppeling van opgaven of problemen naar boven komen door allereerst uit te gaan van de behoeften van bewoners. De Stemgever beschrijft voor het betrekken van bewoners in kwetsbare wijken een aantal bouwstenen. De rol van bewoners is echter niet opgenomen in het model van “Water policy entrepreneurs”. Naast dat model zijn daarom deze bouwstenen uit de Stemgever gebruikt voor een analyse van het betrekken van bewoners.

Figuur 17: Aansluiten bij bewoners op basis van de Stemgever (Breukers et al., 2016)

4.3 Gegevensverzameling

In deze paragraaf wordt achtereenvolgens de selectie van de cases en de interviewmethode beschreven.

4.3.1 Selectie cases

Cases kunnen geselecteerd worden op basis van verschillende criteria. Als eerste criterium noemt Swanborn (2013) informatierijkdom. Daarnaast speelt natuurlijk ook de beschikbaarheid van cases een rol. Ik onderscheid in mijn praktijkonderzoek twee fasen, waarbij gebruik is gemaakt van verschillende cases.

Fase 1

Eerder is aangegeven dat de warmtetransitie in Nederland nog op gang moet komen, waardoor de voorbeelden van koppeling tussen warmtetransitie en leefbaarheid in kwetsbare wijken beperkt zijn en er geen retrospectief onderzoek gedaan kan worden naar succesvolle koppelstrategieën op dit gebied. Om toch inzicht te krijgen in effectieve koppelstrategieën in kwetsbare wijken tussen ‘fysieke’ ingrepen in de leefomgeving en de leefbaarheid zijn voor deze fase twee cases geselecteerd waar succesvolle koppelingen tussen duurzaamheidsingrepen en diverse aspecten van leefbaarheid in een kwetsbare wijk zijn ontstaan, de ‘Outcome’ in het conceptueel model. In deze cases gaat het niet om een volledige warmtetransitie, maar zijn wel ingrepen uitgevoerd die bijdragen aan de warmtetransitie, namelijk verduurzaming van de woningen in de wijk. Door de keuze van cases die met een wijkgerichte benadering bijdragen aan de opgave warmtetransitie, en niet bijvoorbeeld aan een heel andere opgave binnen het fysiek domein zoals woningbouw, is geprobeerd de context

zoveel mogelijk te laten overeenkomen met die van de warmtetransitie. Een andere vereiste voor de selectie van deze cases was dat er aandacht besteed moest zijn aan het betrekken van en aansluiten bij bewoners. Hierdoor kon tevens gekeken worden naar de combinatie van koppelstrategieën en het betrekken van bewoners. Een vraag die hierbij gesteld kan worden is of en waar de rol van bewoners een plek kan krijgen in het model van de policy entrepreneurs.

Op basis hiervan is gekozen voor twee cases: de Aireywijk in Eindhoven en het Sustainable Neighbourhood Retrofit Action Program (SNAP) dat in meerdere wijken in de regio Toronto, Canada, wordt uitgevoerd. Door middel van interviews, documentenanalyse en onderzoeksrapporten is onderzocht:

- Welke koppelingen er zijn gelegd,
- Hoe koppelkansen geïdentificeerd zijn,
- Op welke manier de koppelingen tot stand zijn gebracht,
- Welke eventuele andere strategieën gebruikt zijn en
- Welke contextfactoren daarbij een rol speelden.

Daarbij is specifiek aandacht besteed aan de rol van bewoners.

Fase 2

In dit deel van het praktijkonderzoek is gekozen voor een vooruitblik aan de hand van drie Nederlandse gemeenten die nu aan het begin staan van de warmtetransitie en nog een koppeling willen maken met het verbeteren van de leefbaarheid in kwetsbare wijken. Hierbij is onderzocht in hoeverre de strategieën van het conceptueel model en de bouwstenen van de “Stemgever” aan het begin van dit proces benoemd worden als belangrijke elementen voor het benutten van koppelkansen en hoe hier in de praktijk nu aan gewerkt wordt. Tevens is onderzocht welke contextfactoren een rol spelen voor de keuze van strategieën en het betrekken van bewoners. Bij de selectie van cases was het belangrijk dat koppelkansen benoemd waren, omdat anders geen inzicht verkregen kon worden over hoe er in de praktijk aan koppelkansen gewerkt wordt. Daarom zijn uit de groep deelnemers van het experimentenprogramma Verduurzaming Kwetsbare wijken dat gericht is op het benutten van koppelkansen, drie wijken geselecteerd:

- Utrecht-Overvecht-Noord,
- Tilburg Abdij & Torenbuurt,
- Schiedam-Groenord.

Bij deze cases is gebruikt gemaakt van gespreksverslagen in het kader van het experimentenprogramma Verduurzaming Kwetsbare wijken en zijn interviews gehouden met een aantal betrokkenen. In de volgende paragraaf wordt nader ingegaan op de interviewmethode.

4.3.2 Interviews

In dit onderzoek is gekozen voor semi-gestructureerde interviews onder een aantal betrokkenen uit de verschillende cases. Op basis van het literatuuronderzoek is gebleken dat er geen scherp afgebakend model is van het te bestuderen verschijnsel, namelijk het benutten van koppelkansen. Het benutten van koppelkansen is afhankelijk van veel verschillende factoren die voor de koppeling van de warmtetransitie aan leefbaarheid in kwetsbare wijken niet allemaal bekend zijn. Daarbij gaat het om onderzoek *in* en *naar* de praktijk. Door een explorerende aanpak met brede onderzoeksvragen en semi-gestructureerde interviews blijft er flexibiliteit en openheid voor het

onderwerp dat bestudeerd wordt en kunnen ook op basis van de dagelijkse praktijk andere aspecten ontdekt worden dan in het conceptueel model zijn opgenomen (King & Brooks, 2018; Swanborn, 2013).

Vragenlijst

Voor de interviews is een vragenlijst opgesteld. De onderwerpen van de vragenlijst voor de interviews zijn afgeleid van de aspecten van het conceptueel model en de aanvullende bouwstenen van de Stemgever. Een deelvraag binnen dit onderzoek is of de strategieën die in het conceptueel model van Brouwer and Huitema (2018) genoemd worden ook bruikbaar zijn in andere contexten. Daarom is bij de interviews waar mogelijk gebruik gemaakt van vragen uit dat onderzoek. (Zie bijlage 1 voor de interviewonderwerpen en onderliggende vragen).

Respondenten

Voor fase 1 in het praktijkonderzoek zijn directbetrokkenen bij de verduurzaming in de Aireywijk in Eindhoven en het SNAP in Toronto geïnterviewd, omdat zij de meest gedetailleerde informatie konden geven over de strategieën die gebruikt zijn in de verduurzaming, de koppeling met leefbaarheid in de wijk en de betrokkenheid van bewoners. In Eindhoven zijn dit twee medewerkers van de woningcorporatie die het initiatief had genomen voor de duurzaamheidsingrepen en het betrekken van bewoners daarbij. Daarnaast is een onderzoeker/extern adviseur bevestigd die in verschillende rollen betrokken was. Met betrekking tot Toronto is de senior-manager van het Sustainable Neighbourhood Program geïnterviewd, omdat zij het programma heeft ontwikkeld en gedetailleerde informatie kon geven over het programma, de in de loop van de tijd opgedane kennis en de manier van werken in meerdere wijken, waaronder een Canadees equivalent van een kwetsbare wijk.

Voor fase 2, het onderzoek naar de wijken in Schiedam, Tilburg en Utrecht, zijn de verantwoordelijk gemeenteambtenaren die (o.a.) op wijkniveau werken aan de warmtetransitie geïnterviewd. Bij twee van de drie gemeenten zijn daarnaast ook een gemeenteambtenaar van de betreffende wijk geïnterviewd en van alle wijken een bij de energietransitie betrokken medewerker van de woningcorporatie.⁶ Door in deze stap betrokkenen vanuit verschillende invalshoeken te bevesten wordt een rijker en completer beeld verkregen van de mogelijke koppelkansen, de beoogde en al ingezette strategieën met betrekking tot het koppelen van de opgaven en de rol van bewoners.

Uitvoering

De respondenten zijn individueel geïnterviewd, uitgezonderd de twee medewerkers van de woningcorporatie uit Eindhoven die gezamenlijk zijn bevestigd. Er is gekozen voor individuele gesprekken in plaats van groepsgesprekken per wijk of gemeente, omdat de respondenten binnen

⁶ Een overzicht van de respondenten is vanwege vertrouwelijkheid alleen beschikbaar voor de beoordelaars van deze scriptie

een casus een werkrelatie hebben met elkaar en zich hierdoor mogelijk geremd kunnen voelen in hun antwoorden. Met individuele interviews kunnen onafhankelijke oordelen van de respondenten verkregen worden over het onderwerp en de context, waardoor in deze situatie de betrouwbaarheid van de informatie waarschijnlijk groter is (Swanborn, 2010).

De interviews zijn uitgevoerd op de locatie die door de geïnterviewde was voorgesteld, zodat het een voor hén vertrouwde omgeving was en het hen zo min mogelijk tijd kostte om aan het onderzoek deel te nemen. Daarbij was het belangrijk dat het achtergrondgeluid beperkt was, zodat er een geluidsopname van het interview gemaakt kon worden. In de introductie van het interview is aangegeven dat de transcriptie van de interview als vertrouwelijke informatie wordt behandeld. Dit vergroot de kans dat respondenten geen negatieve gevolgen ervaren van uitspraken die zij hebben gedaan als bijdrage aan het onderzoek.

Na de korte introductie zijn alle verschillende onderwerpen uitgevraagd. Tijdens het interview is gekozen voor het natuurlijk laten verlopen van het gesprek, zodat er ruimte was om bepaalde onderwerpen te verdiepen en andere minder aandacht te geven en dieper in te gaan op onderliggende processen en strategieën. De specifieke vragen die gesteld zijn, en volgorde van de vragen en onderwerpen, waren deels afhankelijk van de antwoorden op eerdere vragen. Meerdere malen was er namelijk al informatie over een onderwerp, of antwoord op een vraag gegeven voordat deze aan de orde gesteld was. De vragenlijst is daarbij wel als handvat gebruikt om alle belangrijke onderwerpen in het interview aan de orde te stellen en daarmee een goede analyse van de data mogelijk te maken.

4.4 Aanpak van de analyse

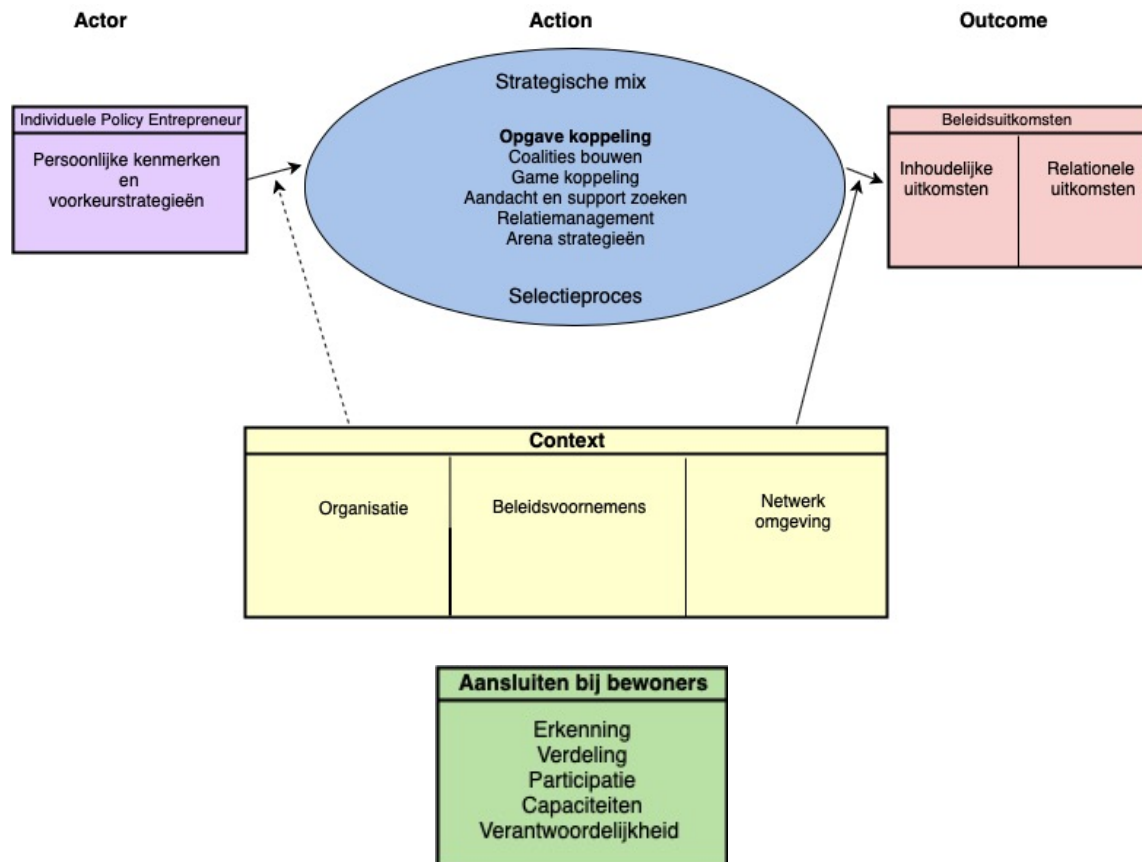
Om de betrouwbaarheid van de analyse van de interviews te verhogen zijn alle interviews opgenomen, zodat ook achteraf nog na te gaan is wat er tijdens de interviews is gezegd. De interviews zijn getranscribeerd met behulp van het computerprogramma Amberscript en vervolgens verbeterd tot een woordelijk verslag.

Voor de analyse is gebruik gemaakt van de 'template analyse' methode. Dit is een vorm van generieke thematische codering, die geen vereisten kent vanuit een bepaalde onderzoeksschool of paradigma. Hierdoor kan er met de analysemethode beter aangesloten worden op wat er voor het onderzoek nodig is in plaats van dat er gedurende het hele onderzoek een specifieke methodiek gevolgd moet worden (King & Brooks, 2018).

Bij de 'template analyse' worden de data zowel inductief als deductief geanalyseerd. Inductief wil zeggen dat je vanuit een specifieke observatie probeert generieke thema's te ontdekken die te maken hebben met het onderwerp dat je onderzoekt. Deductief vertrekt vanuit een abstracte theorie op grond waarvan hypothesen geformuleerd en getoetst worden. Een 'template analyse' bevindt zich tussen deze twee uitersten. Het is minder inductief dan bijvoorbeeld grounded theory waarbij de analyse helemaal los van theorie gedaan wordt. Er kan gebruik gemaakt worden van vooraf bepaalde thema's die belangrijk lijken te zijn (King & Brooks, 2018).

Deze vorm van analyse past bij dit verkennend, kwalitatief onderzoek, omdat op basis van de theorie vooraf wel een aantal belangrijke aspecten zijn geïdentificeerd. Deze aspecten zijn gebruikt om de praktijk van de warmtetransitie een leefbaarheid in kwetsbare wijken te kunnen vergelijken met theoretische kennis uit een ander beleidsveld. De coderingsstructuur is bij deze vorm van analyse flexibel, waardoor nieuwe inzichten die tijdens de analyse ontstaan meegenomen kunnen worden. Er

kan op meerdere niveaus gecodeerd worden en aan hetzelfde stuk tekst kunnen twee of meerdere codes gegeven worden (Stutvoet, 2018). De interviews zijn met het computerprogramma NVivo gecodeerd naar de aspecten van het conceptueel model en de aspecten van de Stemgever (zie figuur 18).

Figuur 18: Analyse kader

Er is gecodeerd op twee niveaus: uitspraken van de geïnterviewden die betrekking hadden op één van de aspecten hebben allereerst de bijpassende kleur en als tweede een naam gekregen. Voorbeelden van coderingen zijn opgenomen in bijlage 2.

Uitspraken met dezelfde codering zijn vervolgens verzameld en gebundeld, waarna deze zijn geanalyseerd en beschreven. Tijdens de analyse bleek dat vaak nog een derde niveau van categorisering mogelijk was, zoals niveau 1 blauw voor 'Action', niveau 2 'Aandacht en support zoeken', niveau 3 'retorische overtuiging'. Dit is wel gebruikt in de analyse en beschrijving van de resultaten maar de formele codering in het programma is hier niet op aangepast.

4.5 Methodologische kanttekeningen

In dit onderzoek is gekozen voor een exploratieve, kwalitatieve onderzoeksmethode. Dit heeft als voordeel dat er meer flexibiliteit en openheid is voor het te bestuderen onderwerp, maar kent als nadelen dat het model altijd verder aangepast en verfijnd kan worden, dat het moeilijker is om aan te geven wanneer het onderzoek klaar is: er is altijd nog meer te onderzoeken en te ontdekken, en dat er veel ruimte is voor persoonlijke en door de situatie bepaalde voorkeuren en vooroordelen van de

onderzoeker (Swanborn, 2013). Door de gemaakte keuzes te beschrijven en te onderbouwen en gebruik te maken van een empirisch onderzocht model en instrument is geprobeerd de mogelijke bias van de onderzoeker te ondervangen. Door gebruik te maken van vragen van Brouwer (2013) is de betrouwbaarheid van de resultaten groter dan wanneer eigen vragen voor deze aspecten zouden zijn geformuleerd (Swanborn, 2013). Bij de analyse is daarnaast gekozen voor de methode 'template analyse', waarmee resultaten op een methodische manier zijn geanalyseerd en de onderbouwing van de uitkomsten makkelijker achterhaald kan worden.

5. RESULTATEN PRAKTIJKONDERZOEK – FASE 1

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk beschrijf ik de resultaten van de eerste fase van het praktijkonderzoek. Hierin zijn bij twee cases de totstandkoming van succesvolle koppelingen tussen duurzaamheidsingrepen en diverse aspecten van leefbaarheid onderzocht. De resultaten worden beschreven aan de hand van de onderdelen van het conceptueel model, 'Actor', 'Context' 'Action', 'Outcome', en de bouwstenen van de Stemgever. In het volgende hoofdstuk worden op dezelfde manier de bevindingen van het onderzoek naar de huidige Nederlandse praktijk van koppelingen tussen de warmtetransitie en leefbaarheid in drie cases besproken.

5.2 Beschrijving Cases

In deze fase van het onderzoek zijn twee cases onderzocht, de Aireywijk in Eindhoven en het Sustainable Action Program in de regio Toronto. In deze paragraaf geef ik enige achtergrondinformatie over de cases, waarna ik in de volgende paragraaf in ga op de resultaten.

5.2.1 Aireywijk in Eindhoven

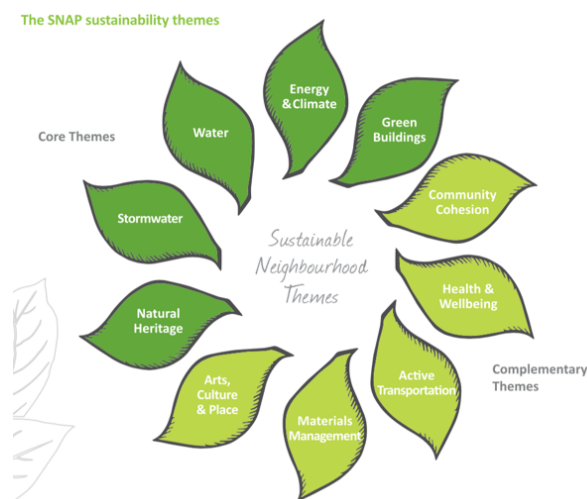
De Aireywijk in Eindhoven is net na de oorlog gebouwd. Het bestond uit noodwoningen die met het prefab-concept van de Engelse ingenieur Sir Edwin Airey snel en betaalbaar konden worden gebouwd. In de wijk speelden veel problemen die vaker in kwetsbare wijken worden gezien zoals een achterstallige woningvoorraad gekenmerkt door een relatief hoge energierekening, laag comfort vanwege de lage energie-efficiëntie, sociaal- economische achteruitgang, weinig sociale cohesie, problemen zoals schulden, drugsverslaving, en langdurige werkloosheid. In 2012-2013 wilde de woningcorporatie deze wijk verduurzamen met behulp van de Buurtransformator-aanpak. Deze aanpak was gericht op het creëren van energiebewustzijn en organisatorische capaciteit onder de bewoners, daar waar deze bijna niet bestonden. Allereerst zou een renovatie plaatsvinden om de woningen energie-efficiënter te maken, waarmee zowel de kwaliteit van het vastgoed zou toenemen en tegelijkertijd energie armoede zou worden voorkomen of verminderd. Het tweede deel van de aanpak zou een zonnepark worden bestaande uit PV-zonnepanelen op de daken wat de wijkbewoners zelf in eigendom en beheer zouden hebben. De woningcorporatie initieerde ook andere activiteiten zoals het beschikbaar stellen van een straatkamer voor buurtactiviteiten. De bedoeling was dat de onderdelen tot stand zouden komen door een sociaal transformatieproces dat meer sociale cohesie en verbeterde publieke ruimtes ging opleveren. Er werd dus gewerkt aan duurzaamheid, wooncomfort, het verlagen van de woonkosten en verbeteren van de leefomgeving, en er was de ambitie om dit samen met bewoners te doen (Mourik et al., 2015).

Eind 2014 was er zorg dat de renovatieplannen niet voldoende steun zouden krijgen in de wijk. De woningcorporatie besloot een stap terug te doen en behoeften en wensen van bewoners beter te onderzoeken (Mourik et al., 2015). Een extern adviesbureau is toen in gesprek gegaan met bewoners over hun buurt, breder dan de renovatie, en is activiteiten van bewoners gaan bijwonen. Daaruit bleek dat zaken als comfort, veiligheid als belangrijker werden gezien dan energiebesparing. Later in het proces bleek ook dat er meer bewonersinitiatief was dan de partijen zagen en dat bewoners ontmoeting en het verbeteren van sociale relaties wel erg belangrijk vonden. Door vervolgens de behoeften van bewoners meer centraal te stellen, de nadruk op de hoge duurzaamheidsambities iets

los te laten en beter aan te sluiten bij wat bewoners zelf al aan activiteiten ondernamen, werd de uitvoering van de renovatie wel succesvol en breder gedragen door de buurt, en konden koppelingen gelegd worden met andere maatschappelijke opgaven (Breukers, Summeren, & Mourik, 2017). Het proces met betrekking tot de bewoners is onderzocht aan de hand van het Environmental Justice Framework, op basis waarvan De Stemgever is ontwikkeld. In 2014 heeft de woningcorporatie een aantal veranderingen doorgevoerd, waarvan de resultaten ten tijde van het rapport nog niet bekend waren (Mourik et al., 2015). Eén van de respondenten werd in 2014 actief in de wijk. In de interviews wordt deels teruggeblikt op de periode tot 2014, tevens is informatie gedeeld over de rol van bewoners daarna.

5.2.2 SNAP Toronto met Black Creek

Een SNAP is een actieplan voor verbetering op het gebied van duurzaamheid en stadsvernieuwing in een bestaande, stedelijke wijk of buurt. SNAPs zijn gericht op verbeteringen in de natuurlijke omgeving en transformatie van gemeenschappen. Bij de verduurzaming worden namelijk oplossingen ingezet die ook doelen dienen van de plaatselijke overheid en tegemoetkomen aan de behoeften van de lokale gemeenschap. Er wordt gebruik gemaakt van een framework dat gebaseerd is op een gemeenschappelijke set van duurzaamheidsonderwerpen aangevuld met onderwerpen gebaseerd op de fysieke omgeving en de sociale en culturele context (SNAP, 2014), zie figuur 19.

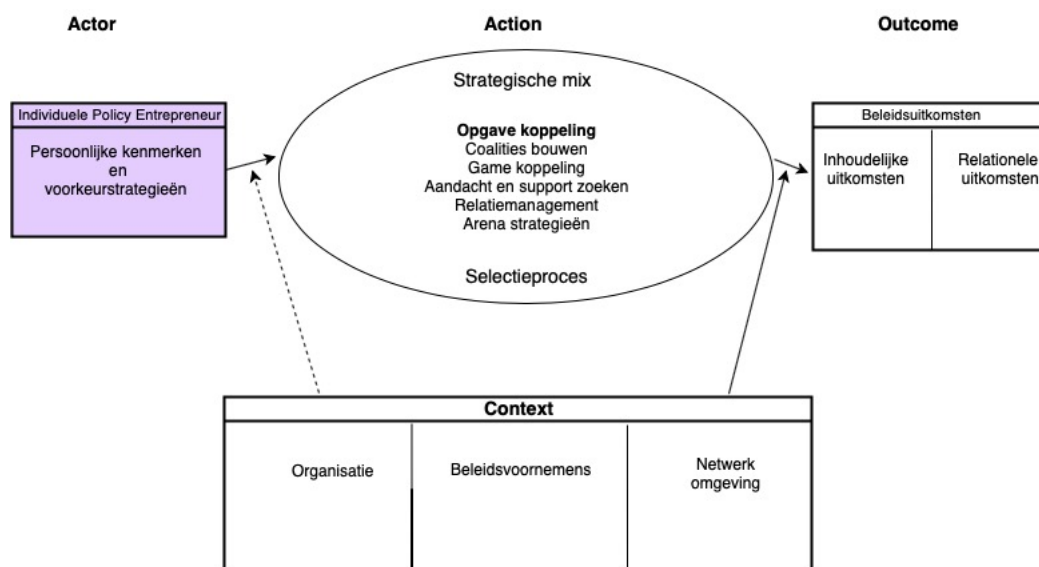
Figuur 19: The SNAP sustainability themes (SNAP, 2014, p. 6)

SNAPs worden in meerdere gemeenten en wijken in de regio Toronto uitgevoerd. Eén daarvan is Black Creek in de stad Toronto. Black Creek is een wijk die door de stad Toronto in 2014 is aangewezen als één van de 31 "Neighbourhood Improvement Areas", de Canadese equivalent van een kwetsbare wijk. Het is volgens de geïnterviewde waarschijnlijk de SNAP-wijk met het laagste inkomen, met grote culturele diversiteit en veel nieuwe Canadezen die allerlei verschillende moedertalen hebben zoals Vietnamees, Engels, Spaans, Chinees en Italiaans. Er zijn grondgebonden woningen en appartementenflats uit de jaren '60-'70, waarvan de San Romanoway torens in de SNAP-periode werden gerenoveerd. Doel van dit renovatieproject was om de sociale en economische situatie te verbeteren door middel van duurzaamheidsingrepen. In de volgende paragrafen wordt SNAP o.a. in Black Creek geanalyseerd aan de hand van de aspecten van het conceptueel model en de bouwstenen van de Stemgever.

5.3 Bevindingen

In deze paragraaf beschrijf ik de resultaten van het onderzoek naar de bovengenoemde cases aan de hand van het conceptueel model. Ik start met de aspecten die van invloed zijn op de strategieën van een policy entrepreneur, namelijk 'Actor' en 'Context'. Vervolgens worden de verschillende strategieën die zijn ingezet beschreven, de 'Action', waarna de 'Outcome' aan de orde komt. Als laatste beschrijf ik hoe de rol van bewoners in deze cases is vormgegeven aan de hand van de bouwstenen van de Stemgever.

5.3.1 Actor

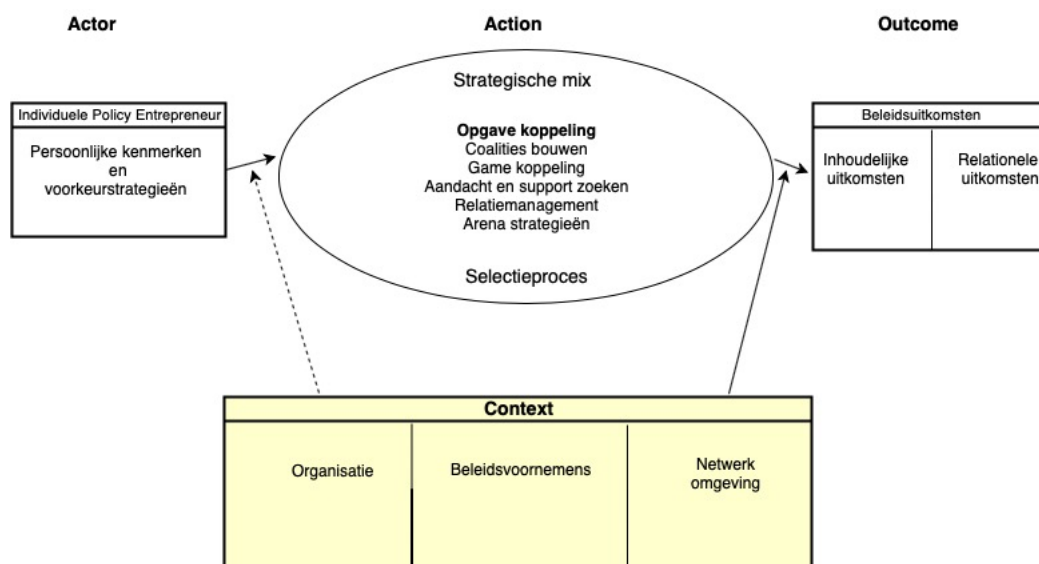

Figuur 20: Analyse kader Actor

Als eerste aspect van het model van policy entrepreneurs wordt hier beschreven wat de respondenten aangeven over de persoon en rol van policy entrepreneur. De genoemde kenmerken van policy entrepreneurs zoals de drive om beleid te veranderen, onorthodox durven zijn, risico's durven nemen en kritisch zijn op beleid, worden herkend. Hiervoor is het volgens één van hen ook belangrijk dat je goed kunt vertellen over de motivatie achter het project. De respondenten kennen allemaal mensen in hun organisatie en/of project die aan de omschrijving voldoen en koppelingen opzoeken. Eén respondent geeft aan dat het voor haar projecten erg belangrijk was dat er binnen de gemeenten waarmee ze samenwerkte mensen waren die zo'n rol vervulden, die het mede mogelijk hebben gemaakt. Of de respondenten zelf als policy entrepreneurs gezien kunnen worden is niet helemaal zeker. Uit de interviews lijkt dit wel naar voren te komen. Door navraag te doen bij sleutelfiguren in de organisatie of het project, zoals in het onderzoek van Brouwer, was het beeld betrouwbaarder geworden. Dit heb ik achterwege gelaten, omdat in voorliggend onderzoek de focus ligt op de rol en strategieën en niet de persoon van 'policy entrepreneur'.

5.3.2 Context

In de literatuur wordt aangegeven dat de strategieën van een policy entrepreneur ook afhankelijk zijn van de context waarin ze plaatsvinden. In het conceptueel model zijn drie aspecten van de context opgenomen, namelijk de organisatie van waaruit gewerkt wordt, de beleidsvoornemens en de netwerk omgeving. In deze paragraaf wordt beschreven hoe de respondenten uit Eindhoven en Toronto deze aspecten ervaren in de betreffende cases.

Figuur 21: Analyse kader Context

Organisatie

Over factoren in de organisatie(s) geven de respondenten aan dat er tijd moet zijn voor gesprekken met bewoners. Daarnaast is ruimte, mandaat en bereidheid nodig om breder te kijken dan de eigen opdracht en samen te werken. Er is ook een institutionele inbedding nodig om bij elkaar te gaan zitten en iemand die de verschillende delen bij elkaar brengt. Eén van hen zegt het als volgt: *"En ik denk serieus dat is één van de geheimen van SNAP, of de magie van SNAP is dat deze geïntegreerde projecten niet uit zichzelf zouden plaatsvinden. We zijn de enigen die het als ons werk zien om de verschillende delen samen te brengen. Alle anderen werken voornamelijk vanuit hun eigen mandaat. Ze hebben misschien wel interactie met mensen dichtbij hen, maar ze bekijken het niet van een afstand en ontwikkelen een geheel geïntegreerd plan. Ik denk dat dat ontbreekt op deze schaal. Ik denk dat één van de unieke gaten die wij vullen is dus dat wij op buurtniveau opereren."*

Ook binnen de organisatie is communicatie en samenwerking tussen afdelingen belangrijk. De woningcorporatie in Eindhoven bestaat bijvoorbeeld uit de afdeling Vastgoed en de afdeling Wonen. De Buurtransformator aanpak in de Aireywijk moest bijdragen aan een betere onderlinge samenwerking volgens één van de geïnterviewden: *"Zij zagen het Aireysproject ook als een manier om binnen de organisatie zelf meer aandacht te vragen voor de sociale kant."*

Beleidsvoornemens

Bij SNAP liggen de beleidsvoornemens op het terrein van duurzaamheid en is het expliciet beleid om een integrale aanpak te hanteren waarbij koppeling met andere opgaven plaatsvindt. De precieze invulling wordt wijkgericht bepaald aan de hand van het framework dat in paragraaf 5.2.2 is afgebeeld (zie *figuur 19*). Dit bevordert het breed en integraal kijken en werken en maakt het benutten van koppelkansen makkelijker.

In Eindhoven waren er ambitieuze plannen met betrekking tot de renovatie en verduurzaming en wilde de woningcorporatie dit combineren met sociale verbetering in de wijk en bewoners hierbij vanaf het begin betrekken. Dit bleek toch lastiger dan gedacht. Uit het onderzoek van Breukers, Mourik, et al. (2017) naar institutionele lock-outs blijkt dat ingesloten paden soms zo hardnekkig zijn dat ondanks goede wil de manier van werken niet makkelijk verandert. De hoge ambities om de meest duurzame wijk van Eindhoven te worden gaven ook druk op het project, waardoor de woningcorporatie te snel ging, vooral gefocust was op verduurzaming en onvoldoende aansloot bij wat de bewoners wilden: *“De ambities werd steeds groter. En de neiging om de wijken in te gaan heeft sinds... dat werd steeds moeilijker zeg maar, om die stap echt te zetten.”*

Eén van de respondenten geeft specifiek over het gemeentelijk beleid aan dat ze ervaart dat politieke partijen graag hun eigen beleid uitgevoerd willen zien en dat dit ervoor kan zorgen dat het beleid na de verkiezingen weer gewijzigd wordt. *“En wat ik ook altijd een hele lastige vind is, dat binnen de gemeente ook na vier jaar, kan er weer een heel andere wind gaan waaien. Denk je wat er een paar jaar eerder dan is besloten wordt dan weer helemaal onderuitgehaald”*.

Netwerkomgeving

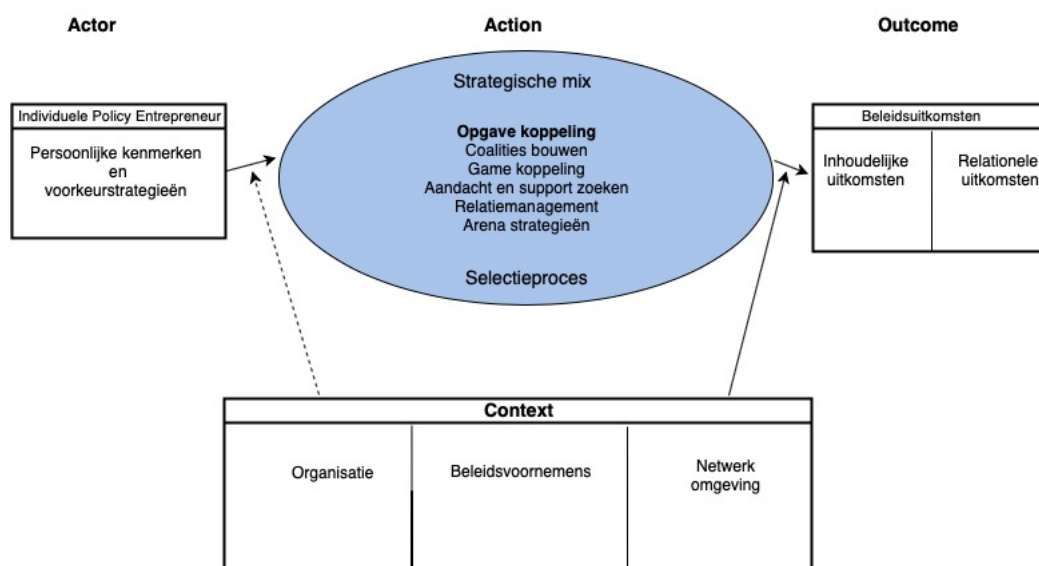
Kennis van intenties, doelen en normen van anderen is een belangrijke factor die de strategieën van water policy entrepreneurs beïnvloedt (Brouwer, 2013). In de beide cases zijn veel verschillende partijen in de wijk aanwezig en al dan niet betrokken bij het programma. De geïnterviewden geven allemaal aan dat zij netwerkcontacten legden en onderhielden, daarmee zicht hadden of kregen op de verschillende partijen, (groepen) bewoners en sleutelfiguren in de buurt, en de onderlinge relaties, de gevoeligheden en de wensen en behoeften van deze actoren. Toen bijvoorbeeld in de Aireywijk gesproken werd met bewoners bleek dat er meer gebeurde dan werd gedacht: *“Toen kwamen we er zelf eigenlijk achter dat er best wel veel toch gebeurt in de buurt maar niet op de manier zoals wij er misschien naar zochten. Geen initiatieven. Geen organisaties. Veel microniveau, gewoon burens onderling in dezelfde straat of zelfde stukje straat en dat mensen ook aangaven dat ze dat wel best vonden zo.”* Ook is in de Aireys nader onderzoek gedaan naar de verschillende groepen bewoners en hun behoeften, waarna de benadering van de woningcorporatie is aangepast en de duurzaamheidsambities zijn bijgesteld.

Samenvattend

De belangrijkste punten met betrekking tot de context zijn dat je de tijd en ruimte moet nemen en krijgen om samen te werken met anderen en de wijk echt te leren kennen. Hiertoe is het belangrijk veel en diverse contacten te leggen en te onderhouden, en daarmee zicht te krijgen op behoeften, waarden en normen, eventuele gevoeligheden van bewoners en organisaties in de wijk. Een andere les is om alert te zijn op padafhankelijkheden en ingesloten gedrag te doorbreken door bijvoorbeeld het gebruik van de Stemgever, en de ambities voor een wijk niet te hoog te leggen als dat niet aansluit bij de bewoners.

5.3.3 Action

In beide cases zijn er koppelingen ontstaan tussen opgaven. Deze worden in paragraaf 5.3.4 beschreven bij 'Outcome'. De vraag is nu hoe deze tot stand gekomen zijn, hoe is er aan die koppelingen gewerkt? Binnen de categorie 'Action' worden meerdere soorten strategieën benoemd. Onderwerp van dit onderzoek is 'Opgave koppeling'. De bevindingen hierover worden eerst beschreven, waarna de andere twee koppelstrategieën, 'Coalities bouwen' en 'Gamekoppeling' aan de orde komen. Vervolgens wordt ingegaan op 'Aandacht en support zoeken', 'Relatiemanagement' en 'Arena strategieën'.

Figuur 22: Analyse kader Action

Opgavekoppeling

Volgens alle respondenten moet het koppelen van opgaven heel lokaal worden aangepakt. Een belangrijke factor voor het succes in Toronto is de wijk- of buurtbenadering van SNAP. Wat helpt is als er ook al andere ideeën zijn voor verbeteringen in de buurt, en met alle wijkpartners om de tafel te gaan zitten hoe je het geïntegreerd kan aanpakken, ook wat betreft energie van mensen en financierbaarheid.

Je kunt ook gebruik maken van concrete mogelijkheden die zich voordoen in het project en in de wijk. *“En bijvoorbeeld de feestelijke oplevering van de nieuwbouw, die hebben wij meteen ook samengedaan met de start van de renovatie zodat ik een gevoel kreeg van ‘we zijn hier wijkbreed bezig’”. “Niet dat er ook een splitsing is tussen degene die in de mooie nieuwe groene woningen wonen en de grijze huisjes.” “En van daaruit zijn we dus ook toen die renovatie begonnen. Zijn ook de groene huurders [red: uit de nieuwbouw] erbij betrokken geweest. Hebben ook de bewoners opgevangen in hun ruimte die ze toen in de flat nog hadden”.* Hier is een moment van een fysieke ontwikkeling in de wijk benut om te werken aan de sociale cohesie.

Volgens een respondent moet je je juist in kwetsbare wijken heel goed afvragen of het mogelijk is om koppelingen te maken en dat inzichtelijk zien te krijgen samen met bewoners. Koppelen kan pas als je eerst het eigen traject op orde hebt, aldus een ander: *“Je moet eerst zorgen dat als je bijvoorbeeld sloop-nieuwbouw dat dat traject op orde is. Ik zeg altijd als een bewoner belt van het vlottertje in mijn*

wc is kapot en het water blijft doorlopen hoeft je niet te gaan hebben over leefbaarheid want daar klappen die oren dicht. Jij moet eerst dat vlottertje moet je gaan repareren."

Op de vraag hoe de mogelijkheden voor opgavekoppeling herkend worden, vertelt een respondent dat ze daar de laatste tijd veel over nadenkt. Het gaat om systeemdenken, begrijpen hoe het systeem werkt en wat de verschillende fysieke, menselijke en culturele aangrijpingspunten zijn. In SNAP gebruiken ze hiervoor een framework (zie *figuur 19*) met alle verschillende duurzaamheids-, sociale en economische thema's die relevant zijn in die buurt. En dan moet je ook ergens starten, meestal met de 'project-driver', en dan kijken wat je nog meer kunt opnemen in het project: *"Stel dat er een probleem was met water, zoals in een buurt met een lokale overstroming, dan was het een project om de waterschade te verhelpen. Bovendien was het budget bedoeld om het probleem op te lossen. Ze moesten een design maken en de opties verkennen. Toen hebben we die designs geëvalueerd en gekeken wat we verder konden betrekken in dat project. Uiteindelijk is het ons gelukt om wetlands, regentuinen, planten, wandelroutes, meditatie tuinen en nog veel meer mee te nemen."*

Deze systeem-, meer top-down benadering, moet volgens haar gecombineerd worden met een bottom-up benadering door de wijk in te gaan en te luisteren: *"Wanneer we een wijk voor het eerst benaderen, doen we vrij veel van ons eigen top-down onderzoek naar de problemen en doelen die behandeld moeten worden in die buurt. Sommige daarvan kunnen makkelijker in een bepaald grondgebruik dan anderen. En dan is het ook een kwestie van ter plekke luisteren naar de lokale bewoners. Wat zijn de belangen van de mensen die er wonen of werken? Wat willen zij bereiken, een aantal van hun meest urgente problemen oplossen? Dan kijken we hoe we dat allemaal samenbrengen."* Luisteren naar bewoners en daarbij aansluiten vinden alle respondenten belangrijk. In paragraaf 5.3.5 ga ik daar nader op in.

Bij deze manier van werken blijkt volgens de geïnterviewde dat er vaak een gemeenschappelijk thema ontstaat dat het kenmerk van de buurt wordt. Het hoeft niet iets tastbaars te zijn, het kan ook iets zijn waar ze in de buurt gewoon heel trots op zijn. Dat thema wordt ingezet als centraal thema waar alle projecten een plek in krijgen. Een voorbeeld:

"De mensen die daar wonen... We ontdekten dat ze een hoop mooie natuurlijke 'milieu corridors' door hun wijk hebben. Ze houden van die 'corridors' en er zijn al een aantal paden langs de rivier. Er is ook veel geschiedenis. Het is een rijke lokale geschiedenis waar ze erg trots op zijn. Ze houden van de paden, van het wandelen, ze weten van de geschiedenis, maar ze weten ook dat er verandering aankomt in de toekomst; hun woonplaats is aan het groeien. Elke keer dat we met de bewoners spraken, kwamen de connecties naar voren als thema. Daarom hebben we dit SNAP-actieplan gepresenteerd als het samenbrengen van mensen, plekken en natuur. Het centrale thema van het actieplan vanuit het design-standpunt is een netwerk van met elkaar verbonden paden en gerevitaliseerde bestemmingen. De realiteit is dat 90 procent van de paden er al zijn. Of ze zijn verbonden door straten, zodat je over de stoep kan lopen. Het is alleen nog niet gepresenteerd als één doorlopende route. We hadden eigenlijk vier belangrijke lokale routes, elk met hun eigen identiteit. We hebben ze met elkaar te verbinden, en goed gepresenteerd. Toen hebben we gepraat over het revitaliseren van bestemmingen onderweg - zelfs die bestemmingen waren er al - maar door iets nieuws toe te voegen wordt het een nieuwe plek om heen te lopen. Dat kan een bankje zijn waarvandaan je de vogels kunt zien vliegen, of soms een heel gerevitaliseerd park. Maar die route, geheel verbonden, is belangrijk voor het thema van het samenbrengen van de oude en nieuwe bewoners, van het oude en het nieuwe deel van de wijk, en van de mensen en de natuur."

Andere ingrediënten om aan koppelingen te werken zijn het persoonlijk maken en de menselijke kant van het verhaal vertellen. Als bij SNAP gevraagd wordt om te vertellen over de succesvolle projecten is dat vooral door de sociale opbrengsten.

Coalities bouwen

Bij het koppelen van opgaven werd al aangegeven dat het belangrijk is om samen te werken met anderen. Om te kunnen koppelen ben je afhankelijk van anderen.

Niet alle samenwerking gaat echter goed. In Eindhoven werd gewerkt met buurtovereenkomsten waarin met elkaar gekeken werd: *“wat heeft deze wijk nodig, wat willen wij investeren voor het komend jaar en voor de lange termijn”*. Vaak worden deze ambities niet gehaald en is het een hele opgave om iedereen bij elkaar te krijgen. De gemeente vond het echter belangrijk om alles vast te leggen en het was ook een persmoment voor de wethouder. Een ander beschrijft hoe moeilijk het soms was om met de ingenieurs samen te werken: *“Er waren momenten dat ze het bouw tender document verstuurden en een aannemer inhurden zonder het ons te vertellen. Toen moesten we uiteindelijk een aparte tender voor alle verbeteringen maken. Het was een stuk goedkoper geweest om het allemaal in één keer te doen.”*

Volgens de respondenten kan je samenwerken bevorderen door met wijkpartners om de tafel te gaan zitten. Daarbij helpt het als iemand duidelijk is over de eigen doelen en betrokkenheid. Een ander geeft aan dat een regelmatig terugkerend overleg goed kan werken. Het verschilt wie hiertoe het initiatief moet nemen, de gemeente lijkt volgens haar hiertoe wel de meest aangewezen organisatie.

De respondenten geven aan dat ze zelf ook initiatief nemen om contact te leggen met anderen. Voor de Aireywijk is één van de respondenten allerlei mensen gaan opzoeken van andere organisaties en disciplines. Volgens een ander werkt het erg goed als je hierbij gebruik maakt van ‘warme contacten’, mensen die je kent die je kunnen introduceren bij anderen. Of iemand die de gemeenschap kent, bijvoorbeeld een raadslid, en je met mensen in contact brengt.

Bij SNAP wordt ook onderzocht wie er allemaal wat willen bereiken in de wijk waardoor de kans groter is dat er samengewerkt kan worden en er (start) financiering is. De aanwezigheid van andere partijen en prioriteiten in de wijk vormt zelfs een onderdeel van de keuze of een wijk mee gaat doen in het SNAP programma. De geïnterviewde vertelt op welke manier zij contact met anderen legt en de samenwerking opbouwt: *“Ik ontmoet andere geïnteresseerde partijen, community groepen en partners, en presenteer het als een kans voor hen. Ik zeg: ‘We denken erover om een buurtproject op te zetten. Een belangrijk doel. Dat kan een waterprobleem zijn of een energieprobleem. Er komt één of ander project. Hoe zouden jullie betrokken willen zijn?’ We proberen te bedenken hoe zij ervan kunnen profiteren en presenteren dit als een kans voor hen. Bijvoorbeeld, ‘we zouden graag jullie input hebben omdat er kansen kunnen zijn om dit project vorm te geven op een manier die kan helpen bij het behalen van jullie doelen’. Meestal wekt dat hun interesse en kunnen we vertrouwen opbouwen. Dan willen ze vaak ook geld beschikbaar stellen of ze doen mee met een gezamenlijke financiering. We kunnen dan het project volledig vormgeven zodat iedereen zijn doelen kan halen.”* Belangrijk is het project te presenteren als kans voor de ander en dan willen mensen je vaak wel ontmoeten en je plan horen.

Het komt ook voor dat partijen niet betrokken worden bij de samenwerking: *“om een trein te kunnen laten lopen, moet je gewoon verder. Soms belemmert het alleen maar als je daar met meer mensen*

naar gaat kijken". Het is ook belangrijk rekening te houden met de geschiedenis en gevoeligheden die er misschien zijn in een buurt of wijk waardoor bepaalde mensen niet met elkaar willen samenwerken. Dit kan ook een reden zijn om iemand niet te betrekken. En het is bijvoorbeeld ook goed te onderzoeken of bewoners zich vertegenwoordigd voelen door een bewonersvereniging, want anders kan je bewoners beter direct betrekken.

De grootte van het uiteindelijke projectteam is afhankelijk van het onderwerp. Het is groot als er veel andere activiteiten zijn. Je hoeft elkaar dan niet altijd te ontmoeten, je kunt ook via teleconference overleggen. Vaak is er een kleiner team voor de dagelijkse dingen. Als een project loopt zijn mensen meer gefocust en is het niet nodig iedereen bij alles te betrekken.

Gamekoppeling

Deze strategie wordt het minst genoemd. Het gaat hier om het aanvoelen van mogelijkheden om te onderhandelen en de bereidheid tot compromissen met parallelle of toekomstige projecten om de benodigde steun te verkrijgen. Een paar voorbeelden die hiermee te maken hebben zijn:

Als je mandaat hebt kan je iets in het vooruitzicht stellen, zorgen voor baten in de toekomst zodat het de ander ook wat oplevert, projecten die anderen toch al doen combineren zodat het efficiënter wordt en er gezamenlijke financiering is. Een voorbeeld uit Canada is dat als er belastinggeld geïnvesteerd wordt in infrastructuurprojecten, er ook een deel van het budget besteed moet worden aan opbrengsten voor de gemeenschap zoals werk en scholing. De respondent pleit ervoor om dit te verbreden naar het hele publieke domein, 'public realm benefits', zodat het ook ingezet kan worden voor duurzaamheid en andere maatschappelijke opgaven. Hier is met regelgeving gezorgd voor koppeling van verschillende opgaven.

Aandacht en support zoeken

Voordat koppelingen echt tot stand kunnen komen is aandacht en support nodig. Om anderen te interesseren in het project of de maatschappelijke opgave waar men aan werkt, worden verschillende benaderingen gebruikt. Doel is het demonstreren van het belang van de problemen en het zichtbaar maken van de waarde van de oplossingen, door empirisch bewijs te leveren, retorische overtuiging en/of door gebruik te maken van bepaalde heftige gebeurtenissen (Brouwer, 2013).

Uit de antwoorden van de respondenten blijkt dat er vaak gebruik gemaakt wordt van (retorische) overtuiging. Zoals eerder gezegd worden projecten soms gepresenteerd als kans voor de ander. Belangrijk is je in te leven in die ander, aan te sluiten bij wat mensen zelf interesseert en hoe zij ervan kunnen profiteren of in ieder geval geen last van je zullen hebben.

Bij SNAP vertellen de projectmanagers vooral verhalen over de menselijke kant, de sociale opbrengsten. Verhalen van echte mensen. Dit spreekt anderen aan. Ook blijken mensen geïnteresseerd omdat het innovatieve, aantrekkelijke projecten zijn. Ze proberen te zorgen voor een persoonlijke connectie met de toekomst en wat mensen daar nu voor moeten doen. Dit kan ook door de vormgeving van projecten, bijvoorbeeld door middel van techniek de toekomst visueel en leuk maken. In de Aireywijk zijn om bewoners te interesseren wandelingen in de wijk gehouden: *"Daar is op een gegeven moment langzamerhand ook iets op gang gekomen van hé en we hebben een mooie belangrijke wijk, want dat vertellen de mensen die vanuit architectonische achtergrond een heleboel van deze wijk weten. Hadden ze echt zo ook zo'n aha-erlebnis. Wij wonen echt in een hele bijzondere wijk. Dat hebben de mensen vaak helemaal niet in de gaten"*. Daarnaast is op basis van gesprekken

met bewoners een modelwoning gemaakt waar mensen de maatregelen konden zien en ervaren en omdat de bewoners ervoeren dat er naar ze geluisterd was gingen ze meer openstaan voor andere dingen in de wijk.

Een andere manier is empirisch bewijs tonen door benchmarking, zoals het vergelijken van de energierekening met die van de burens. Eén persoon vertelt dat je bij sommige mensen tactvol een bewustzijn moet creëren als ze zelf denken dat ze het al goed doen, al groen zijn. Daarbij kan vergelijken met anderen behulpzaam zijn.

Het gebruik maken van heftige gebeurtenissen zoals een ramp of calamiteit is in deze cases niet genoemd. Ook in het onderzoek van Brouwer (2013) blijkt deze aanpak niet veel gebruikt te worden.

Relatiemanagement

Het succes van de voorgaande strategieën hangt volgens Brouwer (2013) voor een groot deel af van relaties. Netwerkstrategieën gaan over het bouwen en orkestreren van en in netwerken, wat vooral neerkomt op tijd besteden aan praten met, en luisteren naar een breed palet aan actoren in een bepaald domein. Daarnaast wordt gewerkt aan het bouwen van vertrouwen.

Ook in dit onderzoek geven respondenten aan dat zij in de wijk en buurt contacten gaan leggen en op zoek gaan naar de al aanwezige partijen en (actieve) groepen bewoners. Dit kunnen heel verschillende soorten groepen zijn, zoals een netwerk van ouders van schoolgaande kinderen, ouderen, kerken, verschillende overheden, vrijwilligers maar ook bv mensen die de hond uitlaten. Het is belangrijk om hier een beeld van te krijgen zodat er aangesloten kan worden bij wat er in de wijk speelt.

Daarnaast is het belangrijk dat er onderling vertrouwen is om goed met anderen te kunnen samenwerken aan bepaalde opgaven in de wijk. Het verloop van de wijkpartners moet niet te groot moet zijn. Steeds nieuwe mensen in de buurt is niet goed voor de relaties. *“Mensen moeten vertrouwen in iemand hebben en dat heb je niet als je iedere keer een ander gezicht voor je hebt”*. Dat geldt niet alleen voor de professionals maar ook voor de bewoners. *“Met de gemeente, daar heb ik altijd het gevoel bij. Dat is zo enorm aan het wisselen altijd, dat die nooit ook iets opbouwen, waardoor een bewoner, als je het over warmte transitie hebt, nooit een warm gevoel bij gemeenten hebben.”* Het is volgens één respondent belangrijk om de tijd te nemen voor het opbouwen van relaties en vertrouwen. Ze geeft aan voor het eerste gesprek niet te hoge verwachtingen te hebben: *“De realiteit is dat het tijd kost om vertrouwen op te bouwen, zowel met buurtbewoners als met andere organisaties. Ik heb geleerd om niet al te hoge verwachtingen te hebben van de eerste kennismaking. Vaak moet de eerste kennismaking gewoon zijn: 'Ik wilde gewoon laten weten wat we van plan zijn. Ik ben benieuwd naar jullie belangen. Hoe zouden jullie betrokken willen worden?' Niet bedreigend en ook niet te veel verwachtend. Na deze kennismaking kun je meer te weten komen over wat er bij hen speelt. Je kunt in contact blijven en doorgaan met werken. Wanneer je dan zes maanden later weer in contact komt, hebben zij het gevoel dat ze betrokken worden en kunnen ze zeggen dat ze erbij waren vanaf het begin. Dan voelen ze zich niet beledigd omdat je pas op het laatste moment binnen komt vallen.”* Ook hierbij blijkt het benutten van warme contacten erg belangrijk. *“Vaak is het ontzettend belangrijk om te werken met tussenpersonen die beide kanten vertrouwen. Bel dus niet zomaar een vreemde. Maar als een gemeentelijke partner of iemand anders hen kent, en je kunt zo een introductie krijgen, bouw je dat vertrouwen sneller op.”*

Arena strategieën

‘Arena strategieën’ zijn bedoeld om de tijd en plaats waarbinnen een policy entrepreneur opereert en de besluitvorming plaatsvindt te beïnvloeden (Brouwer, 2013). Deze strategieën worden in dit deel van het onderzoek niet veel genoemd. Uit deze eerste fase van het praktijkonderzoek blijkt vooral dat de respondenten de schaal van de buurt een belangrijke factor vinden, vooral omdat dit een betekenisvolle eenheid is voor de bewoners. Volgens de geïnterviewde is de wijkbenadering van SNAP erg effectief. Door het onderhouden van buurtcontacten ontstaat er een gevoel voor de wijk, weet je waar je het over hebt en kan je aanvoelen of dat wat jij wilt aansluit bij de doelstellingen in de buurt, of omgekeerd welke buurt aansluit bij jouw eigen doelstellingen en ambities. Ook is een gevoel voor strategische posities en besluitvormingsprocessen nodig. Soms worden daarvoor zaken aangekaart op hogere niveaus in de organisatie, wat overigens niet altijd tot een beter resultaat leidt: *“Je probeert het ook nog een beetje in hogere levels. Dat managers ook de zaken nog eens ergens aankaarten. Maar ja ik vind dat dat niet echt heel erg veel soelaas biedt.”*

Samenvattend

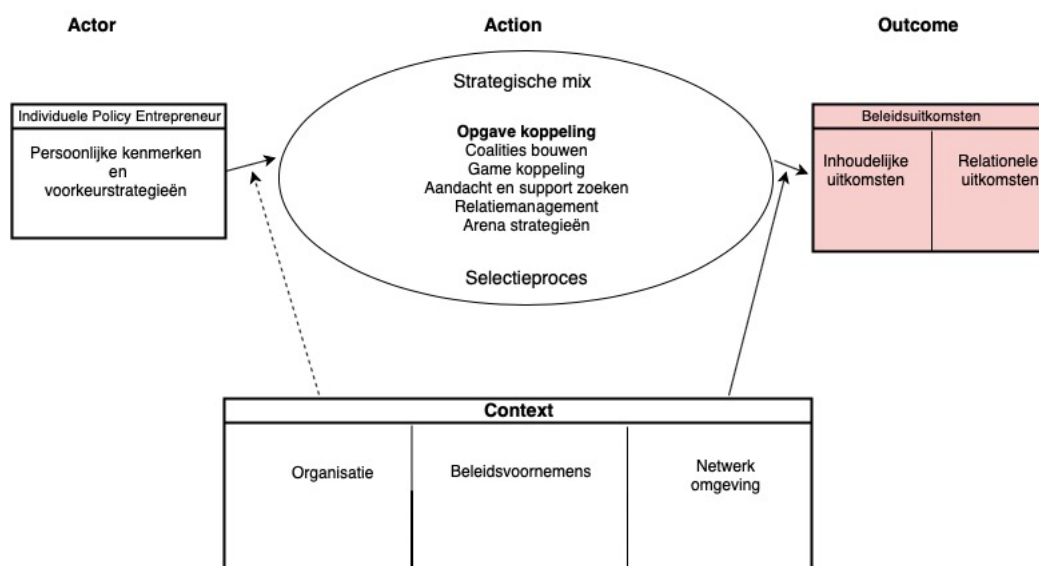
Uit de beschrijving van de ‘Action’ blijkt dat, vergelijkbaar met de literatuur, een aantal verschillende strategieën wordt gebruikt bij het verduurzamen en tegelijkertijd verbeteren van de leefbaarheid in een wijk. Samenvattend komt hieruit een aantal punten naar voren.

Het is heel belangrijk om het koppelen van opgaven heel lokaal aan te pakken op wijk of buurtniveau en daarbij zowel top down als bottom up te werk te gaan. Met een brede analyse van de wijk bijvoorbeeld aan de hand van een framework zoals van SNAP, en door de wijk in te gaan, met mensen te praten en te luisteren wat hen bezighoudt komen koppelkansen naar boven. De ervaring van SNAP is dat er dan een verbindend thema ontstaat, dat dan het kenmerk van de buurt, de ‘brand’ wordt, en waar meerdere projecten en activiteiten onder gehangen kunnen worden. Om anderen mee te krijgen hierin is het belangrijk goede relaties te leggen en te onderhouden, tijd te nemen voor het opbouwen van vertrouwen en aan te sluiten bij al aanwezig partijen en actieve bewoners. Hier helpt continuïteit in professionals. Alle respondenten geven aan initiatief te nemen om contact te leggen met anderen, waar mogelijk via warme contacten. Om aandacht en support te krijgen wordt vaak retorische overtuiging toegepast, waarbij het project bijvoorbeeld gepresenteerd wordt als een kans voor de ander met de vraag op welke manier de ander betrokken wil zijn. Door je in te leven in die ander, verhalen over echte mensen te vertellen of met behulp van techniek de toekomst zichtbaar te maken en te laten ervaren komt de boodschap beter over. Een enkele keer wordt empirisch bewijs gebruikt. Voor het bouwen van coalities zijn deze contacten noodzakelijk en is het ook goed het netwerk in kaart te brengen. De grootte en samenstelling van de coalitie is afhankelijk van het onderwerp. Soms worden partijen niet betrokken als er bijvoorbeeld vanuit de voorgeschiedenis blijkt dat er bepaalde gevoeligheden liggen.

Bovengenoemde strategieën hebben volgens de respondenten bijgedragen aan het maken van koppelingen in de Aireys en Toronto. Welke dat zijn wordt in de volgende paragraaf beschreven.

5.3.4 Outcome

Bij de Outcome wordt onderscheid gemaakt in resultaten op de opgaven en koppelingen die ontstaan zijn, inhoudelijke resultaten, en resultaten op het gebied van relaties.

Figuur 23: Analyse kader Outcome

In beide wijken was er sprake van renovatie en verduurzaming. In de wijk Black Creek, zo blijkt uit het interview en de documenten, zijn niet alleen woningen en twee grote torenflats gerenoveerd, maar heeft SNAP tijdens deze opknappbeurt ook gezorgd voor positieve effecten in de gemeenschap. Er is een beter contact tussen de huurders van de torenflats en de huiseigenaren. Daarnaast hebben mensen betere voeding vanwege vers groente en fruit voor de bewoners van de flats door een donatie-voedselprogramma met het oogstoverschot van de huiseigenaren en het samen met bewoners aanleggen van (voedsel)tuinen. SNAP heeft opleidingen voor bewoners gecreëerd waarbij oudere huiseigenaren hun kennis over tuinieren hebben gedeeld met huurders. Daarbij zijn er intergenerationele en interculturele contacten ontstaan, wat weer geleid heeft tot het delen van achtertuinen, het oprichten van lokale, sociale bedrijfjes waar huurders de huiseigenaren ondersteunen met het verzorgen van de fruitbomen en dus gezorgd heeft voor mogelijkheden voor het verdienen van een inkomen op het gebied van fruitteelt, verbouwen van groente en tuinonderhoud (SNAP, 2019). In het interview worden ook voorbeelden genoemd uit andere wijken waarbij koppelingen gemaakt zijn tussen de openbare ruimte en klimaatadaptatie, en openbare ruimte en het bevorderen van gezondheid door middel van het creëren van wandelroutes voor ouderen. SNAP probeert bij hun activiteiten ook lokale mensen in te zetten zodat die weer werk hebben.

Na een lastige aanloopperiode is in de Aireywijk in Eindhoven ook de sociale cohesie verbeterd door het inzetten van buurtambassadeurs en het ondersteunen van initiatieven zoals de koffie-uurtjes. *“Ik denk dat er wel iets is ontstaan zo van ons kent ons. En dan denk ik van dat is prima. Voor mij hoeft het ook allemaal niet zo hoogdravend,”* en *“En ook elkaar dan makkelijker kunt aanspreken, omdat je dan gewoon. Als er iets niet zo gaat als dat zou horen te gaan. Je kent elkaar en dan is dat een andere manier als dat je mekaar niet kent”*. Daarnaast zijn er andere initiatieven ontstaan: *“En er is heel langzaam wat meer opgekomen aan groen initiatiefjes en dergelijke”, “er zijn wel initiatiefjes*

ook ontplooid vanuit de bewoners met samen koken, kledingruil, Repair Café, allemaal dat soort dingen". Verder is er aandacht besteed aan scholing van een aantal meiden van elf die daar in het jeugdcentrum activiteiten deden en daar ook op school zaten. Zij kregen bij het Eindhovens Dagblad een soort stage over hoe je met je smartphone een filmpje maakt, zodat ze hun wijk mooi in beeld konden brengen. Hierdoor kwamen zij ook weer in contact met de ouders die in het gemeenschapshuis dansles hadden.

Naast de koppelingen tussen duurzaamheid en andere maatschappelijke opgaven, hebben de projecten ook relationele uitkomsten. Een respondent vertelt dat binnen de woningcorporatie in Eindhoven de relaties zijn verbeterd, er wordt meer samengewerkt tussen de 'mensen van de stenen' en de 'mensen van de mensen'. En belangrijk is dat bewoners in de Aireys weer meer vertrouwen hebben gekregen in de Woningcorporatie en de relatie met de buurt is goed gebleven wat een basis biedt voor verdere duurzaamheidsmaatregelen en verbetering van de wijk. Volgens sommigen is het project daarom geslaagd, anderen zijn minder tevreden omdat de oorspronkelijke ambitie op duurzaamheid, energielabel B, (nog) niet is gehaald, aldus een respondent. Overigens heeft een aanzienlijk percentage gekozen voor een duurzaamheidspakket plus en kregen mensen ook later nog het aanbod om zonnepanelen te kopen, waar men heel tevreden over was. Het is de vraag of dit zonder de goede relatie met de buurt ook gelukt was. Ook bij SNAP wordt aangegeven dat het gewaardeerd wordt dat ze dieper in de gemeenschap komen en er daardoor meer betrokkenheid en participatie is. De SNAP-projecten brengen verschillende partners van de publieke en profit sector bij elkaar waardoor partnerships ontstaan en er volgens de respondenten efficiënter gewerkt kan worden met minder kosten. De projecten worden vaak als heel positief gezien en door de creatieve, innovatieve aanpak lukt het SNAP vaak ook extra financiering te krijgen.

Samenvattend

Bij de verduurzaming van woningen in Toronto en andere SNAP-projecten zijn koppelingen gelegd met meerdere andere maatschappelijke opgaven op het gebied van de leefbaarheid in de wijk, namelijk gezondheid, werkgelegenheid, sociale cohesie en klimaatadaptatie. Ook in Eindhoven zijn er koppelingen ontstaan tussen duurzaamheid en het verbeteren van de sociale cohesie door verschillende soorten activiteiten. Daarnaast hebben de projecten ook relationele uitkomsten en blijken er mogelijkheden tot efficiënter werken en financiering te ontstaan.

5.3.5 Aansluiten bij bewoners

Voor het onderzoek naar de rol van bewoners is gebruik gemaakt van de bouwstenen van de Stemgever. Deze worden ook in deze paragraaf gebruikt om de bevindingen te beschrijven van de interviews en een aantal documenten. Eén van de respondenten werd in 2014 actief in de wijk. In de interviews wordt deels teruggeblikt op de periode tot 2014, tevens is informatie gedeeld over de rol van bewoners daarna.

Figuur 24: Analyse kader Aansluiten bij bewoners

Erkenning

Uit het onderzoek en de interviews blijkt dat er in de periode tot 2014 te weinig erkenning was voor de diversiteit van de bewoners, hun behoeften en ambities. Zoals eerder beschreven waren er bij de woningcorporatie hoge ambities met betrekking tot de verduurzaming, wat niet erg belangrijk werd gevonden door de bewoners. Die wilden meer comfort (met betrekking tot warmte en koude stress), veiligheid, sociale cohesie en het onderhoud van de openbare ruimte en van de voortuinen (Mourik et al., 2015). Eén van de respondenten vertelt dat ze vanaf 2014 met name bezig is geweest met het terugwinnen van het vertrouwen van de bewoners. En dat zat soms in kleine dingen zoals taalgebruik: *“Wij hebben toen wel het woord verduurzaming willen ombouwen tot het comfortabel wonen, omdat verduurzaming heeft het woord duur en dan haken ook weer heel veel mensen af.”*

Belangrijk is de buurt en de bewoners echt te leren kennen: *“Ik zou veel meer zeggen van ga eens horen in de wijk. Ga er eens rondlopen. Ga ook eens aanbellen bij mensen. Dat doet niemand. Daar zijn ze bang voor”. “Al is het maar dat je gewoon weet wat er in een wijk leeft en dat je ook mensen kent intussen....niet alleen maar uit cijfertjes...Die hebben allemaal mooie pagina's en je weet hoeveel buitenlanders van alle nationaliteiten, inkomens en gezinsamenstelling. Allemaal leuk en aardig, maar daar bereik je niet mee dat ze in transitie komen hoor”. En “Een bewoner zei: “weet je wat je eigenlijk moet doen? Je moet kijken wat er al is in de buurt en dat gaan ondersteunen”.*

Een respondent vertelt hoe ze meer zicht hebben gekregen op wat de bewoners in de wijk bezig hield: *“En toen zijn we gewoon gaan vragen. Wat, hoe woon je hier? Wat bevalt goed en wat minder met betrekking tot je eigen woning? De straat. De buurt. Jouw relatie met je burens. En relatie met partners in de wijk, met [red. de woningcorporatie] met de gemeente?”.*

Ook SNAP gaat als onderdeel van hun wijkaanpak de buurt in waarbij ze een combinatie maken van formeel en informeel onderzoek om inzicht te krijgen in wat mensen echt bezighoudt, hun behoeften, maar ook hun normen en waarden: *“En vanwege de achtergrond die die mensen hebben in die buurt, ze zijn ontzettend bewust en zuinig, van zichzelf erg gericht op ‘behouden’. Ze willen geen geld of middelen verspillen, niet voor het milieu maar omdat ze praktisch zijn. Ze willen dus wel geld besparen, en het past ook bij hun waarden als waarom zou je water of energie verspillen. Dus onze benadering doet een beroep op hun diepere waarden van ‘behouden’. Bespaar water, bespaar geld; bespaar energie, bespaar geld. Zo krijgen we dan hun aandacht.”* Het gaat hier om echt oog hebben voor de mensen uit de buurt en wijk, en niet alleen om het vragen van hun reacties op de veranderingen die gaan plaatsvinden. In beide cases is dan ook aandacht besteed aan verschillende vormen van participatie van bewoners.

Participatie

Voor 2014 verliep de participatie van bewoners in de Aireywijk niet goed. Dit kwam onder andere omdat de doelen al waren vastgesteld en ook vanwege de vaak voorkomende gedachte concrete maatregelen voor te willen stellen voordat je aan de slag gaat met bewoners. Hierdoor dachten bewoners dat de woningcorporatie een verborgen agenda had (Mourik et al., 2015). *“Iedereen weet inmiddels dat je niet met een kant en klaar plan in de buurt moet komen omdat mensen daar invloed op willen hebben. Tegelijkertijd is het ontzettend moeilijk om niet met een plan de buurt in te komen. Dat is soms ook iets waar niet heel goed op gereageerd wordt.”*

Na 2014 is dit op een nieuwe manier aangepakt door veel meer te luisteren naar wat de bewoners wilden: *“Dan was een woning of straatkamer ingericht waar de bewoners elkaar konden ontmoeten.”*

En die was al als een soort proefwoning gemaakt. In het voortraject wat toen stil komen te liggen. Toen zijn we ook begonnen met aan te geven met nou we zijn wel van plan, maar we willen graag van jullie horen. Wat vind je hier dan goed en wat vind je dat verbeterd kan worden. En op die manier hebben we dus met de bewoners een aantal avonden en middagen georganiseerd dat ze allemaal vanuit een klein gebiedje met elkaar naar de woning konden komen om hun verhaal te vertellen en ook wat er verder nog bij hun aan ergernis lag. Want het was niet alleen van 'kijk naar de woning', maar ook van 'ik stoor me daaraan', of 'Ik vind het verschrikkelijk dat jullie zus of zo of nou'. Dus al die verhalen hebben wij in een schriftje ook opgeschreven, alle opmerkingen. Daar zijn wij toen mee aan de slag gegaan." "En daar hebben we toen ook met hun aan gewerkt en dat hebben we eigenlijk met elkaar weten om te buigen naar een modelwoning. Waar ook weer alle bewoners zijn komen kijken en waar ook nog wel eens iets niet helemaal goed was maar waar ze wel... Wat me altijd is bijgebleven is dat bewoners binnenkwamen, 'ze hebben naar ons geluisterd', dat dat opviel toen ze binnenkwamen. En dat geeft ook meteen aan dat je vertrouwen hebt. Plus dat de bewoners tot meer genegen zijn." De vormen van participatie die vooral zijn toegepast zijn informeren, raadplegen en adviseren. Het maken van de filmpjes door de 11-jarige meiden kan als een vorm van coproduceren gezien worden.

Bij SNAP worden ook verschillende vormen van participatie gebruikt. Betrokkenheid en eigenaarschap van de lokale gemeenschap is een belangrijk uitgangspunt in de aanpak. Dit gaat verder dan informeren en raadplegen, bewoners kunnen ook adviseren, coproduceren en (mee) beslissen. Zo worden de leiders binnen de gemeenschap uitgenodigd om deel te nemen aan het projectteam. Zij ontwikkelen mede het plan voor de buurt. In Black Creek heeft SNAP de lokale gemeenschap mogelijkheden geboden voor scholing en werk, waardoor bewoners actief gingen meedoen. *"The tower residents and owners collaborated with the SNAP team to develop a revitalization plan for the properties, including balcony gardens, community allotment gardens supplied with rainharvesting water supply, urban orchard, shade structures and seating areas, along with pollinator gardens and naturalization plantings. The SNAP Program created income opportunities and skills training in partnership with local community organizations in the areas of fruit tree care certification, horticulture and vegetable gardening (SNAP, 2019, p. 5).*

Verdeling

Op het gebied van de verdeling van de voor- en nadelen en de risico's analyseerden de onderzoekers dat hier in de Aireywijk te weinig aandacht voor is geweest. Er werd wel gesproken over verdelingsaspecten, maar bewoners zelf waren hier niet bij betrokken. Er was zelfs wantrouwen vanuit de bewoners over de verdeling van de voordelen, nadelen en risico's van de door de woningcorporatie geplande interventies (Mourik et al., 2015). *"Een bewoner zei op een gegeven moment 'ja, dat ga je dan doen. Dan ga je een pot geld neerzetten en die woning beschikbaar stellen in een buurt waar mensen niks hebben. En dat is eigenlijk gewoon vragen om problemen en conflicten'". Volgens een respondent stonden de bewoners toen de modelwoning was gemaakt op basis van hun input meer open voor de boodschap dat sommige dingen geld kosten. De woningcorporatie heeft met informatie van bewoners verschillende keuzepakketten gemaakt waar door een groot deel van de bewoners gebruik van is gemaakt: "Want het is allemaal niet van je hebt het gratis en voor niks, nee je hebt gewoon een basis die er moet gebeuren en die hoort er gewoon bij. En vervolgens kun jij zelf nog keuzes maken. En daar waren ze het ook niet allemaal mee eens, maar je kon het wel uitleggen. En ik moet zeggen dat als ik de resultaten daarvan zag dat er best... Er was boven de 60 procent dat de mensen pakketten gekozen hebben."* Ook is er later gewerkt met buurtambassadeurs, bewoners die betaald werden via korting op hun huur bijvoorbeeld.

Bij SNAP verdiept men zich, zoals bij 'erkenning' beschreven is, uitgebreid in de wijk en haar bewoners. Hierbij is oog voor verdelingskwesties van (financiële) voor- en nadelen en risico's: *"Bijvoorbeeld de Black Creek-buurt, waar mensen 30 jaar geleden gingen wonen en er nu nog steeds wonen. Waarschijnlijk hebben ze in hun beginjaren of op middelbare leeftijd een huis gekocht en nu zijn ze met pensioen. Hun gezinnen zijn allemaal uit huis. Ze hebben een pensioeninkomen. Ze zijn dus eigenaar van hun huis, maar ze hebben niet veel ander inkomen. En ze waren waarschijnlijk mensen met lage of middeninkomens."* Ook in Toronto krijgen sommige leiders van de gemeenschap betaald, bijvoorbeeld om vragenlijsten bij hun bureaus af te nemen. De stad Toronto heeft een programma waar huiseigenaren geld kunnen lenen voor duurzaamheidsmaatregelen die ze met de besparing terug kunnen betalen via hun huiseigenarenbelasting. Of verdelingsvraagstukken ook onderwerp van gesprek zijn met de bewoners zelf, wordt uit de informatie niet duidelijk.

Capaciteiten

Om goed aan te kunnen sluiten bij bewoners is het ook belangrijk te weten welke capaciteiten mensen hebben. In de eerste fase van de verduurzaming in de Aireys waren er grootse plannen voor een energie-coöperatie voor en door bewoners. Deze ambities waren vooral gebaseerd op ideeën en visies van betrokken professionele partijen, maar niet op een realistische inschatting van het (sociale) potentieel in de buurt. Door de veranderde samenstelling van de buurt en het gebrek aan sociale cohesie was het erg lastig om een collectieve aanpak te starten die moest leunen op de beschikbare capaciteiten onder bewoners. Het opzetten van een energie-coöperatie is in het algemeen lastig, laat staan in een achtergestelde buurt als de Aireys (Mourik et al., 2015). Op basis van onder andere de inzichten uit het onderzoek van DuneWorks wordt er nu niet meer gestreefd naar een aparte energie-coöperatie.

Een ander voorbeeld waarbij wel goed is aangesloten bij de capaciteiten van bewoners is het gebruik maken van kleuren bij de communicatie over de verschillende renovatiepakketten in foldermateriaal en de modelwoning. Een respondent vertelt het volgende: *"Maar we hadden de pakketten allemaal een kleurtje gegeven. En wat dus bij het basispakket hoort had bij wijze van spreken alles geel. Dan hadden wij bordjes met geel bijvoorbeeld bij het raam, of wat dan binnen dat basispakket, hadden we zo ook in de woning opgehangen met de prijs erbij. Dan wordt het beeld wordt helder. En dat is als je dus met taalproblemen zit, taalachterstand, dan zijn dat de manieren om mensen daar toch bij te kunnen betrekken, want dan krijg je toch geluid of iets wel of niet gesnapt wordt."*

De ambities in Eindhoven werden steeds hoger, en een respondent merkt op dat ook tempo van verandering erg belangrijk is. *"Maar wat heel duidelijk is, is dat in kwetsbaar wijken. Het tempo waarin mensen bereid zijn om mee te gaan in innovatieve trajecten en de haast die beleidsmakers en partijen die initiëren hebben, en het tempo dat bewoners hebben, dat dat echt totaal niet matcht. En dat als je daar gaat pushen, dan is de kans vrij groot dat dat niet lukt."*

In Black Creek is door SNAP ook goed gekeken naar de capaciteiten van de verschillende groepen bewoners en hoe deze in het project ook vergroot konden worden. SNAP heeft opleidingen voor bewoners gecreëerd waarbij oudere huiseigenaren hun kennis over tuinieren hebben gedeeld met huurders. Een bewoner geciteerd in een 'SNAP-profiel': *"I am one of the graduates of the Tree Care Program for this community. The people that really benefit from this training are stay at home parents, low income workers, students and the whole community. My personal reason of signing up for the training was for enlightenment about what it takes to care for a healthy tree. I always felt bad when I look back and see that our community is suffering in terms of not able to afford to buy healthy*

food, and instead buy junk food... Many people wonder: How do you save money? It is by getting your fruits from your own backyard with no cost.” - Charity Fejokwu, San Romanoway resident (SNAP, 2019, p. 7).

Verantwoordelijkheid

De laatste bouwsteen van De Stemgever gaat over het nemen en delen van verantwoordelijkheid. Uit het onderzoek van Mourik et al. (2015) bleek dat naast beperkte capaciteiten, bewoners ook geen wens hadden om verantwoordelijkheid te nemen voor een energiecoöperatie. Inmiddels komt er wel een aantal initiatieven op in de buurt. De buurtambassadeurs spelen hier een belangrijke rol in, aldus één van de respondenten.

Uit informatie over Black Creek blijkt dat bewoners erg betrokken zijn bij hun wijk en de activiteiten. Door de manier van werken van SNAP samen met de bewoners, krijgen zij niet alleen verantwoordelijkheid, maar nemen deze ook. Voorbeeld hiervan is het oprichten van lokale, sociale bedrijfjes waar huurders de huiseigenaren ondersteunen met het verzorgen van de fruitbomen en een inkomen verdienen op het gebied van fruitteelt, verbouwen van groente en tuinonderhoud. Volgens een respondent: *“Er zit een hoop gevoel van eigenaarschap en trots in”*.

Samenvattend

De bevindingen over het aansluiten bij en de rol van bewoners geven het volgende beeld.

Na een periode waarin er onvoldoende aandacht was voor wat bewoners bezighield en waar hun behoeften lagen, is in Eindhoven op verschillende aspecten de aanpak verbeterd. Men ging zich meer in de bewoners verdiepen, trok de buurt in en ging met mensen praten. Ook in Toronto is dat een belangrijk onderdeel van de wijkaanpak. Daar wordt een combinatie van formeel en informeel onderzoek uitgevoerd om niet alleen te weten te komen wat mensen vinden van de voorgestelde veranderingen maar ook wat hen verder bezighoudt en welke normen en waarden zij belangrijk vinden. Dit wordt breed verkend aan de hand van een framework met zowel duurzaamheids- als sociale aspecten.

Op het gebied van participatie zien we dat bewoners geïnformeerd en geraadpleegd worden, dat zij konden adviseren en in een enkel geval in Eindhoven ook coproduceren. Een valkuil bij participatie is dat professionals graag eerst inzicht in concrete maatregelen willen voordat ze met bewoners in gesprek gaan. Hierdoor kan de drempel om de wijk in te gaan steeds groter worden. In de werkwijze van SNAP is betrokkenheid en eigenaarschap bij bewoners een erg belangrijk aspect. Hier kunnen bewoners naast adviseren, ook coproduceren en (mee)beslissen. Bewoners krijgen verantwoordelijkheid en nemen deze ook. Hiervoor is het ook relevant een goed beeld te hebben van de capaciteiten van bewoners. In Eindhoven werd bijvoorbeeld rekening gehouden met taalvaardigheid van mensen en in Toronto was scholing en opleiding een onderdeel van het programma.

Bij de wijkbenadering speelde het verdelingsvraagstuk ook een rol. Mensen moeten er vertrouwen in hebben dat de lusten en lasten en de risico's ongeveer gelijk verdeeld worden. Nadat er in de eerste periode bij bewoners veel wantrouwen was hierover, is er in de aanpak in Eindhoven meer keuzevrijheid geboden. Daarnaast kreeg een aantal bewoners uit de wijk een betaald ambassadeurschap. Ook in Toronto worden soms financiële vergoedingen gegeven en bestaan er

gunstige financiële regelingen voor huiseigenaren. Of het verdelingsvraagstuk ook onderwerp van gesprek is met bewoners wordt uit de informatie niet duidelijk.

Als laatste is het belangrijk je te realiseren dat het tempo waarin mensen bereid zijn mee te gaan in veranderingen veel lager ligt dan bij de beleidsmakers die de verandering initiëren, en dat de kans vrij groot is dat het niet lukt als je gaat pushen.

5.4 Conclusie Fase 1

In dit hoofdstuk zijn de bevindingen van het praktijkonderzoek naar twee cases uitgebreid beschreven. De vraag is wat we hiervan kunnen leren over het benutten van koppelkansen en de rol van bewoners daarbij, om later de hoofdvraag van dit onderzoek te kunnen beantwoorden. In deze paragraaf wordt hiertoe een aantal conclusies getrokken.

Allereerst blijkt uit beide cases dat met behulp van een wijkgerichte benadering koppelingen kunnen ontstaan tussen verduurzamingsmaatregelen en andere maatschappelijke opgaven in de wijk, zoals gezondheid, werkgelegenheid, sociale cohesie en klimaatadaptatie. Allemaal aspecten die kunnen bijdragen aan de leefbaarheid in de wijk.

Uit de beschrijving van de strategieën die hierbij toegepast zijn komt een aantal punten naar voren. Belangrijk is de veranderingen heel lokaal, buurtgericht aan te pakken en daarbij zowel een top-down als bottom-up strategie toe te passen. Een framework om heel breed te inventariseren is hierbij behulpzaam. Daarnaast blijkt het essentieel om echt de wijk in te gaan en te praten met mensen over wat hen bezighoudt en welke normen en waarden zij belangrijk vinden. Aandacht voor de verdeling van de voor- en nadelen en risico's van de veranderingen is hierbij ook noodzakelijk. Hiertoe is het belangrijk initiatief en tijd te nemen voor het opbouwen van relaties en vertrouwen bij bewoners en partijen uit de wijk, en aan te sluiten bij wat er in de wijk gebeurt. Door gebruik te maken van warme relaties kan het leggen van contacten makkelijker en sneller verlopen. Interessant is dat deze dubbele benadering in Toronto een verbindend thema oplevert, een kenmerk van de buurt, waaraan vanuit verschillende projecten en activiteiten kan worden bijgedragen.

Om anderen mee te krijgen in het gezamenlijk werken aan het thema en de verbetering van de wijk is retorische overtuiging een nuttige strategie. Ook hieruit komt naar voren hoe belangrijk het is je te verplaatsen in de ander, je in te leven en persoonlijke verhalen te gebruiken. Een enkele keer kan empirisch bewijs ook benut worden. Voor het bouwen van coalities is het behulpzaam het netwerk goed in kaart te brengen.

Onderdeel van de strategieën in deze cases is de betrokkenheid van bewoners. Uit de Airey-case bleek dat als bewoners onvoldoende betrokken worden de voortgang op zowel verduurzaming als sociale cohesie en initiatief van bewoners stagneert. Bewoners zijn dus niet zomaar onderdeel van de wijk en de netwerkomgeving, maar essentieel onderdeel van de strategie. Naast inzicht in de behoeften van de (verschillende groepen) bewoners, is het van belang hen onderdeel te laten zijn van de aanpak door verantwoordelijkheid te geven. Participeren gaat dan niet alleen over informeren of raadplegen, maar ook over coproduceren en (mee)beslissen, waardoor mensen eigenaarschap kunnen ervaren. Om capaciteiten van mensen hiervoor te vergroten kan scholing onderdeel zijn van de aanpak. Daarbij moet rekening gehouden worden met dat het tempo van mensen voor verandering vaak lager ligt dan dat van beleidsmakers.

Volgens de theorie en het daarop gebaseerde conceptueel model zijn de beschreven strategieën afhankelijk van de context en de rol en vaardigheden van de policy entrepreneur. Passend bij de opmerking over het tempo van verandering lijkt het goed de beleidsambities in het begin niet zo hoog te maken dat hierdoor tijd en aandacht voor het proces onder druk komt. Er moet namelijk tijd, ruimte en bereidheid zijn bij de betrokken professionals en organisaties om de wijk, de bewoners en elkaar echt goed te leren kennen en samen te werken. Met betrekking tot het netwerk werd al aangegeven dat het goed is voor het bouwen van coalities een analyse te maken naar aanwezige actoren, partijen en de onderlinge relaties. Uit het onderzoek blijkt ook dat de respondenten de kenmerken van policy entrepreneurs herkennen bij anderen en deze eigenschappen zelf ook lijken te vertonen. Een respondent gaf aan dat voor haar projecten erg belangrijk was dat er binnen de gemeenten waarmee ze samenwerkte mensen waren die zo'n rol vervulden. Of zo'n persoon of rol noodzakelijk is voor het koppelen van meerdere maatschappelijke opgaven kan op basis van dit onderzoek echter niet gezegd worden.

6. RESULTATEN PRAKTIJKONDERZOEK – FASE 2

6.1 Inleiding

Dit hoofdstuk beschrijft de resultaten van de tweede fase van het praktijkonderzoek, naar wijken in drie gemeenten, namelijk Tilburg, Utrecht en Schiedam. Bij deze cases is er nog geen ‘Outcome’ omdat de warmtetransitie nog aan het begin staat. In de interviews is vooral gevraagd naar kenmerken van policy entrepreneurs, de context, de koppelkansen die men ziet en mogelijk wil gaan benutten en de verschillende strategieën die men daarvoor nu inzet. Maar eerst zullen de drie cases kort geïntroduceerd worden.

6.2 Beschrijving Cases

6.2.1 Schiedam Groenoord

Groenoord is een naoorlogse uitbreidingswijk in het noorden van Schiedam. De wijk wordt begrensd door twee snelwegen: de A4 in het westen en de A20 in het zuiden. De diversiteit in Groenoord blijft de komende jaren toenemen. De uitstroom van de oudere generatie zorgt ervoor dat de wijk verjongt en daarmee ook meer divers wordt, mede omdat dit gebied een aankomstplek is voor migranten van buiten Nederland.

Groenoord is een wijk uit eind jaren 60, begin jaren 70 in het noorden van Schiedam. Het is een heel uniforme wijk, 90% van die wijk is gestapelde hoogbouw. Over het algemeen zijn het goed onderhouden, betaalbare en aantrekkelijke woningen. Ongeveer de helft van de woningen is eigendom van de woningcorporatie, iets meer dan een kwart zijn koopwoningen, en het andere deel is particuliere verhuur. Langs de wijk liggen twee snelwegen, de A4 en de A20. Er wonen veel ouderen, voor een deel nog oorspronkelijke bewoners. Daarnaast is er veel nieuwe instroom. Er is grote diversiteit qua herkomst. Nieuwkomers die in Schiedam Oost beginnen, verhuizen naar Groenoord als het iets beter gaat. De werkloosheid is hoog en het scholingsniveau laag. Heel veel mensen zitten in een uitkeringssituatie. De gezondheid en sociale veiligheid scoren laag. De gemeente is net begonnen met een programma Vitaal Groenoord gericht op brede gezondheid.

Een analyse uit het programma Slimme en Gezonde Stad gaf aan dat het benutten van de reeds aanwezige warmteleiding over Noord een van de meest kansrijke opties was. In 2017 hebben de gemeente Schiedam, de woningcorporatie, de netbeheerder, de warmteleverancier en de provincie een intentieverklaring gesloten en is het project “Nieuwe Energie voor Groenoord” gestart.

6.2.2 Tilburg Abdij & Torenbuurt

In Tilburg lopen verschillende projecten op het gebied van verduurzaming. Er wordt in vijf wijken deelgenomen aan een Europese innovatieprogramma SMILE: “Sociaal-Maatschappelijke Innovatie Labs Energieneutrale Woningvoorraad Midden-Brabant”. Doel is het realiseren van energieneutrale wijken en aantonen dat dat ook mogelijk is in bestaande wijken. Hierbij worden bewoners meegenomen in het proces van het ontwikkelen van energie-innovaties (Tilburg). Daarnaast doet Tilburg mee met het BZK Programma Aardgasvrije Wijken. Voor het experimentenprogramma Verduurzaming Kwetsbare wijken is gekozen voor een wijk die geen deel uitmaakt van het BZK-programma en (in eerste instantie) ook niet van SMILE, namelijk de Abdij & Torenbuurt. In deze wijk

start namelijk binnenkort de woningcorporatie met de energierenovatie van haar bezit waarbij mogelijk woningen worden afgekoppeld van het aardgas onder de noemer 'Dubbele duurzaamheid': verduurzaming van de woning en een duurzame sociale verbetering voor de bewoner.

De buurt maakt deel uit van Tilburg-West waar een opeenstapeling van uitdagingen is op het gebied van armoede, werkloosheid, scholing en gezondheid. Er wordt al jaren gewerkt aan deze problemen, maar er wordt nog onvoldoende structureel verschil gemaakt. Tilburg-West maakt deel uit van de PACT-aanpak: People Acting in Community Together. Hier wordt samen met inwoners en professionele partners geëxperimenteerd met een nieuwe wijkaanpak (Tilburg). De Abdij & Torenbuurt kent een heel diverse bevolkingssamenstelling en is een aandachtswijk. Er speelt veel achter-de-voordeur-problematiek, armoede, werkloosheid, weinig sociale cohesie, jongerenoverlast, schulden. De wijk is in de jaren 50 is gebouwd. Het is volgens een respondent de vraag of de portiekflats die daar zijn gebouwd of die er over 50 jaar nog steeds goed kunnen staan. Daar twijfelt de corporatie nog over dus krijgen die flats een renovatieslag die heel ver gaat in de verduurzaming, maar nog niet van het aardgas af gaat zodat men over een jaar 10 alsnog kan besluiten om ofwel dan verder door te renoveren ofwel om sloop-nieuwbouw toe te passen. De grondgebonden eengezinswoningen die in de wijk zijn gemaakt kunnen vergaand verduurzaamd worden omdat die er zeker over 40 jaar nog staan. In de buurt zijn een paar grondgebonden woningen verkocht. Er wordt gekeken of die mee kunnen doen met het verduurzamingsconcept van de woningcorporatie.

In de interviews over de koppelkansen wordt niet alleen gesproken over de Abdij & Torenbuurt, maar gaat het ook over bredere ontwikkelingen in Tilburg op het gebied van koppelkansen tussen de warmtetransitie en het verbeteren van de leefbaarheid in kwetsbare wijken en het betrekken van bewoners daarbij.

6.2.3 Utrecht Overvecht-Noord

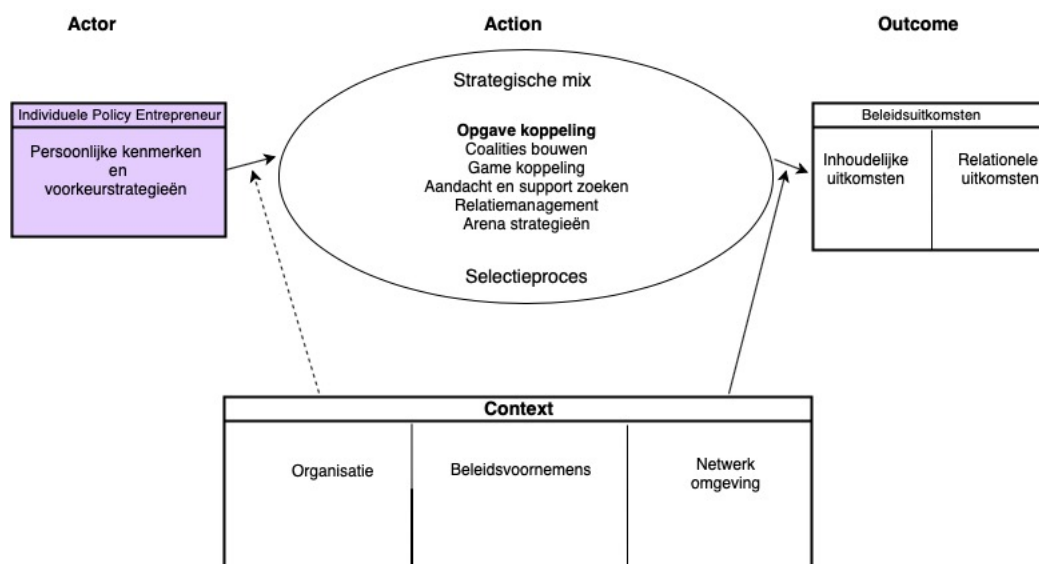
Overvecht is een ruim opgezette, groene naoorlogse hoogbouwwijk. Ongeveer tweederde van de woningen in Overvecht-Noord dateert uit de periode vóór 1975, waarvan veel nog niet zijn geïsoleerd. Een aantal is, soms dringend, aan renovatie toe. Slechts 8% van de woningen is na 2000 gebouwd. Er zijn al woningen die aardgasvrij zijn, bijvoorbeeld de complexen langs de Einsteindreef die recentelijk van het aardgas zijn afgegaan. Het overgrote deel van de woningen is eigendom van woningcorporaties. In Overvecht-Noord wonen naar verhouding veel éénoudergezinnen, meer 65-plussers dan in andere delen van Utrecht en juist minder jongvolwassenen tussen 18 en 24 jaar dan elders in de stad. De wijk is multicultureel en kent veel verschillende nationaliteiten.

In Overvecht-Noord spelen veel sociale vraagstukken, bijvoorbeeld op financieel gebied, taal, opvoeding, gezondheid, meedoen in een samenleving, meedoen op de arbeidsmarkt, veiligheid en ondermijning. De gemeente Utrecht heeft om de leefbaarheid in de wijk te verbeteren afgelopen jaren extra geïnvesteerd in Overvecht en heeft nu het programma 'Samen voor Overvecht' (Gemeente G. Utrecht, 2019a). Dit is gericht op de hele wijk Overvecht. Daarnaast is er het programma 'Overvecht-Noord Aardgasvrij' specifiek gericht op Overvecht-Noord. Redenen om met aardgasvrij te beginnen in Overvecht-Noord zijn dat de gasleidingen op uiterlijk in 2030 vervangen moeten zijn, driekwart van de woningen corporatiebezit is en zij de komende jaren voor een grote renovatieopgave staan. Dit is een kans om bijvoorbeeld zowel het koken als het verwarmen aan te passen (G. Utrecht, 2019b). Overvecht-Noord is één van de 27 wijken in Nederland die in aanmerking komt voor een Rijksbijdrage. Voor Overvecht-Noord is 4,7 miljoen euro beschikbaar gesteld om (minimaal) 300 koopwoningen en 72 huurwoningen aardgasvrij te maken.

6.3 Bevindingen

In deze paragraaf worden de resultaten van de tweede fase van het praktijkonderzoek beschreven. Hierbij wordt dezelfde volgorde gehanteerd als in hoofdstuk 5 voor de eerste fase. Bij deze cases kan zoals eerder aangegeven alleen geen 'Outcome' beschreven worden.

6.3.1 Actor

Figuur 25: Analyse kader Actor

De beschreven kenmerken van policy entrepreneurs zoals onorthodox durven zijn, risico's durven nemen en kritisch zijn op beleid, worden ook door deze respondenten herkend. De respondenten kennen allemaal mensen in hun organisatie en/of project die aan hieraan voldoen. Volgens veel respondenten is het ook nodig bij de energietransitie, omdat er nog veel onzeker is: *"Zeker in dit, want er is geen blauwdruk en er is ook geen wijk gelijk"* en *"Nu gaan we bestaande bouw doen. En dat vraagt wel wat improvisatietalent af en toe"*. Eén respondent vindt het bij deze complexe opgave daarnaast ook nodig om kennis van de inhoud te hebben, en niet alleen van project- of procesmanagement.

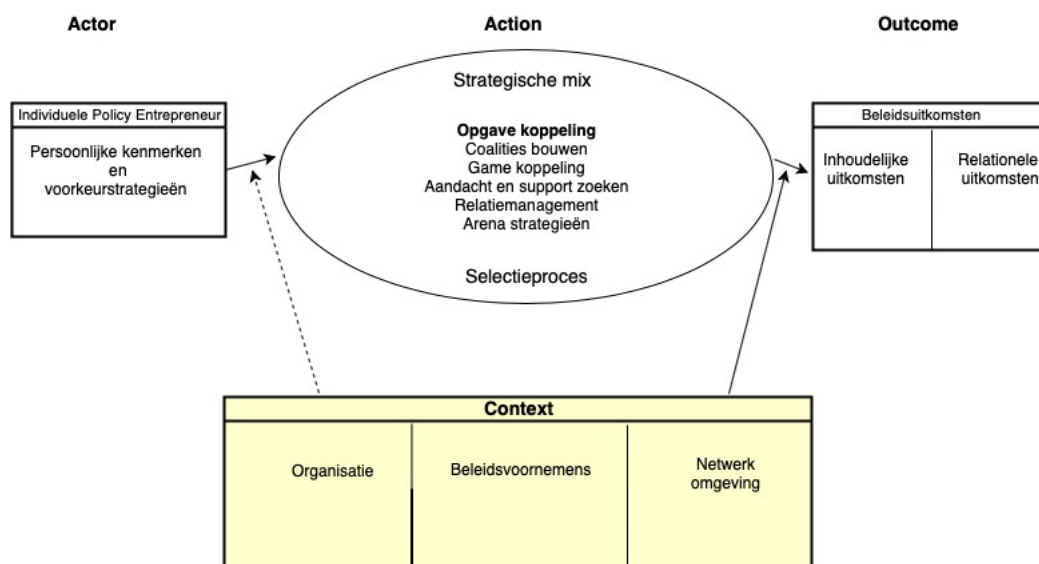
Respondenten die in de wijk werken geven aan dat het leggen van koppelingen of verbindingen onderdeel is van hun functie: *"In die functie is het lastig om dat niet te doen"* en *"Ik ben dus in mijn rol eigenlijk een soort verbinder. Dus ik ben, ik, als er thema's boven ploppen, belangrijk worden, dan zet ik mensen bij elkaar, als er kansen zich voordoen dan zie ik soms welke mensen daar iets mee kunnen. En dan zet ik ze bij elkaar dus letterlijk het verbinden."* De één legt ook deze verbindingen met de warmtetransitie, de ander geeft aan dit wel te signaleren maar het met name te agenderen. Dit lijkt bij hen afhankelijk van de ruimte (in tijd) en positie die ze hierin krijgen binnen de organisatie (zie ook paragraaf 6.3.2 Context-organisatie).

Alle respondenten scoren zichzelf hoog op de genoemde kenmerken. Of zij volgens anderen ook gezien worden als policy entrepreneurs is niet nagevraagd, omdat het identificeren van specifieke personen geen onderdeel is van voorliggend onderzoek. Het gaat er hier om het onderzoeken van de rol en gebruikte strategieën. Het zou wel interessant zijn te onderzoeken of in bepaalde functies en

belevingsvelden meer mensen voorkomen die als ‘policy entrepreneurs’ bestempeld kunnen worden dan in andere, en waar dat mee te maken kan hebben.

6.3.2 Context

In de context blijkt volgens Brouwer (2013) een drietal factoren belangrijk. Hieronder wordt beschreven wat de respondenten uit de drie cases hierover aangeven.

Figuur 26: Analyse kader Context

Organisatie

Als de respondenten vertellen over hun organisatie komt er een aantal verschillen naar voren tussen de drie cases.

In één gemeente heeft het organisatieonderdeel ‘Wijken’ een belangrijke rol dat moet zorgen voor integraliteit in de wijk. Op ambitie en strategisch niveau lijkt dit wel te lukken, maar er worden ook nog schotten geconstateerd tussen het fysiek en sociaal domein. In de wijkaanpak worden verschillende manieren van werken uitgetoetst volgens o.a. de Transitieer en Theory U, maar blijkt de neiging om projectmatig te werken met nadruk op het halen van bepaalde plannen ook aanwezig. Ondanks een hoge ambitie op een integrale wijkaanpak blijkt dit intern soms nog best lastig, vertelt een respondent: *“we komen niet verder, de veranderingen in de wijken met de partners daar gebeurt het, maar intern gaat niet mee”*. Er wordt nu zelfs gedacht aan het vormen van een apart team met mensen die kenmerken vertonen van policy entrepreneurs, aldus de respondent. De organisatie is erg gericht op samenwerken, is vooruitstrevend en er is ook ruimte voor lef en initiatief wordt er gezegd. De woningcorporatie die in dit onderzoek is meegenomen, wordt door een geïnterviewde beschreven als flexibel en gedreven, waarbij medewerkers de ruimte krijgen om dingen te doen waarvan zij denken dat dat nodig is. Daarbij is de visie van de organisatie om in de wijk te zitten en de mensen te kennen.

Bij een andere gemeente heeft de energietransitie een eigen programma in de wijk, waarbij zelf contact gelegd wordt met bijvoorbeeld bewoners en ondernemers. Er is overleg met een collega van het onderdeel ‘Wijken’, maar deze heeft bijna geen rol in de energietransitie. Er zou volgens beter

gebruik gemaakt kunnen worden van de kennis en netwerken bij 'Wijken' op het gebied van participatie en communicatie: *"Afgelopen week ging er een brief uit naar ondernemers in de wijk die vastgoed hebben in [deze wijk]. En dan gaat er een brief uit waarover we het niet hebben gelezen, dat kan, en dan kan zo'n brief gewoon landen bij een ondernemer die niet van Nederlandse afkomst is en allergie voor de gemeente heeft, weet ik niet of het zo werkt. Dus uiteindelijk toch last minute via ons eigen netwerk van ondernemers nog maar die brief nog een keer per mail verspreid met een tekst erbij van 'het is belangrijk, hier moet je echt naar toe want dit gaat voor jou iets betekenen.' Dan komen mensen."* Ook op andere terreinen wordt vooral sectoraal gewerkt volgens deze respondent. Als je elkaar goed informeert kan je betere dienstverlening hebben of onrust wegnemen bij bewoners. De omgevingsmanager aardgasvrij geeft hiertoe wel iedere twee maanden een update in een netwerkbijeenkomst van professionals uit de wijk. Een ander geeft aan dat er te veel projectmatig gewerkt vanuit een 'uitzendbureau' van projectleiders waardoor inhoudelijke beleidskennis over de energietransitie wordt gemist: *"Eén van de dingen die ik zie is op dit vlak in dit vakgebied gebeurt heel veel. En dat moet je goed in de gaten houden. Dus je moet de ontwikkelingen goed volgen. Maar doordat wij projectmatig werken is gewoon als het project weer is afgerond is de projectleider weer weg. En mis je continuïteit. Je moet mensen hebben die gewoon langjarig het beleid kunnen volgen en door vertalen naar oplossingen voor de organisatie."* Er is binnen de organisatie wel ruimte voor initiatief en ideeën, maar het borgen gaat minder goed. Ook wordt aangegeven dat de sturing op de energietransitie onvoldoende is, en dat de afbakening van taken, rollen en verwachtingen veel beter kan. Dit laatste wordt ook gezegd door de respondent van de woningcorporatie. Ook deze heeft behoefte aan een betere scheiding tussen rollen en verantwoordelijkheden en wat meer zakelijkheid in de organisatie: *"Dus heel veel mensen die van de harmonie zijn en die samenwerken. Alles samen, samen beslissen het liefst ook. Met de valkuil erbij dat rollen vaak niet scherp en niet helder zijn. Dus wat je soms ziet is dat of iedereen is ervan of niemand is ervan."*

Bij de derde gemeente is er in vergelijking tot een aantal andere gemeenten weinig capaciteit voor de energietransitie. Er wordt beperkte steun ervaren vanuit de organisatie. Door vertrek van de vorige gemeentesecretaris is de organisatie nu aan het veranderen van vooral naar buiten gericht, met veel ruimte voor medewerkers, naar een meer planmatige en projectmatige organisatie. Integraal programmamanagement is hiermee ook *"min of meer gestopt"*, de respondent is de enige die deze stafpositie nog heeft. De betrokkenheid van collega's uit de organisatie bij de energietransitie gaat niet vanzelf. Over een bijeenkomst: *"Ik had gehoopt op minstens vier à vijf mensen uit het sociale domein. Het zijn er uiteindelijk twee. En dan heb je met drie managers gesproken met ook nog drie medewerkers uit dat gebied. Heel nadrukkelijk nog in een mail van 'kun jij niet', want ik had wel mensen persoonlijk uitgenodigd, 'zoek in overleg met mij en/of je teammanager een vervanger'. En veiligheidsdomein was compleet afwezig."* De woningcorporatie in die gemeente wordt door een geïnterviewde beschreven als heel sociaal met oog voor de huurder en voor leefbaarheid, vooral onder de vorige bestuurder. Aan de andere kant verschuilt men zich ook achter de woningwet waardoor een aantal taken niet meer wordt uitgevoerd zoals wijkoverleggen. Ook wil deze corporatie vooral een volger zijn en geen koploper.

Beleidsvoornemens

Ook op het gebied van de beleidsvoornemens zijn er verschillen te zien tussen de drie cases. Dit lijkt passend bij de organisatiecultuur zoals hierboven beschreven. Een oorzaak-gevolg relatie kan op basis van dit onderzoek natuurlijk niet gelegd worden.

In één van de gemeenten is in een aantal wijken gekozen voor een brede, integrale wijkaanpak, waarbij de warmtetransitie als belangrijke pijler gezien wordt onder de noemer ‘dubbele duurzaamheid’. De ambities zijn hoog, waarbij niet alleen gekeken wordt naar het aardgasvrij maken, maar ook naar de uitkomsten op andere terreinen. De gemeente en partners lijken hierbij dezelfde visie te hebben en pakken dit in meerdere wijken tegelijkertijd aan, met verschillende methodieken als basis, en met in iedere wijk een andere organisatie als trekker. In de betreffende wijk is dat de woningcorporatie.

In de tweede gemeente is er vooral vanuit de gemeentelijke organisatie en politiek een hele grote ambitie op het gebied van klimaat en het aardgasvrij maken. Respondenten geven aan dat de woningcorporatie hier net wat anders naar kijkt: *“Daardoor kan je ook weerstand krijgen als je zegt van dat gasloos is het enige en dat moet en dat zal. Terwijl misschien willen we wel dat gasnet vernieuwen om uiteindelijk op een andere manier daar te komen. Ik weet niet of dat een oplossing is hoor, maar het voelt een beetje alsof het moet meer dan dat het voor de corporaties moet en zeker voor onze huurders die er al helemaal niks mee hebben en de andere bewoners in de stad. Dus door zo'n extreme stelling in te nemen creëer je ook je weerstand eigenlijk.”* De vraag in deze gemeente is of de warmtetransitie in de betreffende wijk vooral technisch opgelost wordt, of dat het toch onderdeel of drager kan worden voor een bredere wijkaanpak. In de betreffende wijk is de afgelopen jaren veel geïnvesteerd in het verbeteren van de leefbaarheid, want ook hierop is er een grote ambitie binnen de gemeentelijke organisatie. Dit is in de afgelopen jaren vooral vanuit het sociaal domein benaderd. Nu wordt in dat programma gezocht naar verbreding met het fysiek domein, maar lijkt de koppeling met name gemaakt te worden met woningbouwambities en het mengen van de wijk en nog niet met de warmtetransitie.

De derde gemeente zit hier wat tussenin. Hierbij wordt gewerkt aan de energietransitie en wordt onderzocht of dit gekoppeld kan worden aan andere opgaven zoals gezondheid en werkgelegenheid. *“Ook het college heel nadrukkelijk gezegd van hé het moet om die integrale aanpak gaan want alleen dat warmtenet daar zijn we niet tevreden mee”.* Over de woningcorporatie wordt gezegd dat deze terughoudend is in het onderzoeken van koppelkansen. De respondent van de woningcorporatie vindt dat ze daar wel voor open moeten staan, maar dat dat best lastig is: *“En ja, ik snap dat het hele project niet gevaar mag brengen, maar het zou ook zonde zijn als we in 2030 klaar zijn met [de wijk] en niemand aan het werk hebben kunnen helpen daar. Of dat we niet de gezondheid van de wijk hebben kunnen verbeteren, dat zou ik echt zonde vinden.”* De gemeente en de woningcorporatie lijken elkaar hierin nog niet helemaal gevonden te hebben.

Netwerkomgeving

In alle drie wijken zijn veel organisaties actief. De respondenten verschillen in de mate waarin zij inzicht hebben en zich verdiepen in wie er in de wijk allemaal aanwezig zijn. Bij sommigen behoort dit tot hun dagelijkse werk, zoals bij de mensen die vanuit hun functie wijkgericht werken binnen een gemeente of woningcorporatie. Voor de anderen geldt dat zij, op een aantal contacten en activiteiten na, deze netwerkcontacten in de wijk meestal niet zelf hebben, maar dat zij kunnen verwijzen naar, of gebruik kunnen maken van een collega die dit wel heeft. Sommigen vragen zich wel af of ze voldoende zicht hebben op de organisaties in de wijk.

Een specifiek aspect van de bredere netwerkomgeving dat in meerdere interviews aan de orde komt is de invloed van het landelijk Klimaatakkoord en de regering in Den Haag op de warmtetransitie. Sommigen pleiten voor meer duidelijkheid en steun: *“Op het moment dat ik dan weer lees dat het kabinet zich zorgen maakt om het draagvlak, dan denk ik van ja dat is bijna een selffulfilling prophecy.”*

Als je zo van het sinaasappelkistje af stapt en dat zo laat rommelen en niet blijft benadrukken dat je echt een groot probleem hebt.” En “Dat vind ik dan wel weer dat de overheid daar [red: in Den Haag].. die vraagt heel veel van gemeentes daar in. Want die zet zelf in het Klimaatakkoord allerlei deadlines, maar zelf komen ze natuurlijk helemaal niet over de brug. In ondersteuning, het gaat niet eens om geld of iets. Maar kom op, wees duidelijk weet je.”

Een enkeling heeft het ook over het regionale niveau. Soms met het pleidooi dat gemeenten regionaal beter moeten samenwerken om zo goed te kunnen onderhandelen met energieleveranciers. In een ander geval wordt een onderlinge afhankelijkheid aangegeven tussen de verschillende schalen en overheden waarbij dit lastig is in het proces en de planning: *“daar zit nog die energieregio tussen want die moeten over een half jaar hun eerste bod doen op regionaal niveau over de duurzame bronnen. Als dat bod niet genoeg is gaat het Rijk aanwijzen, en over een jaar moet dat bekend zijn. Maar als we dat pas over een jaar hebben, dan hebben we nog anderhalf jaar om dan die visie neer te leggen. Dat is te weinig om ook nog een uitvoeringsplan te hebben. Die lineaire beleidscyclussen die kunnen helemaal niet. Dus het moet allemaal parallel. Dus we gaan ook arbitraire keuzes moeten maken”.*

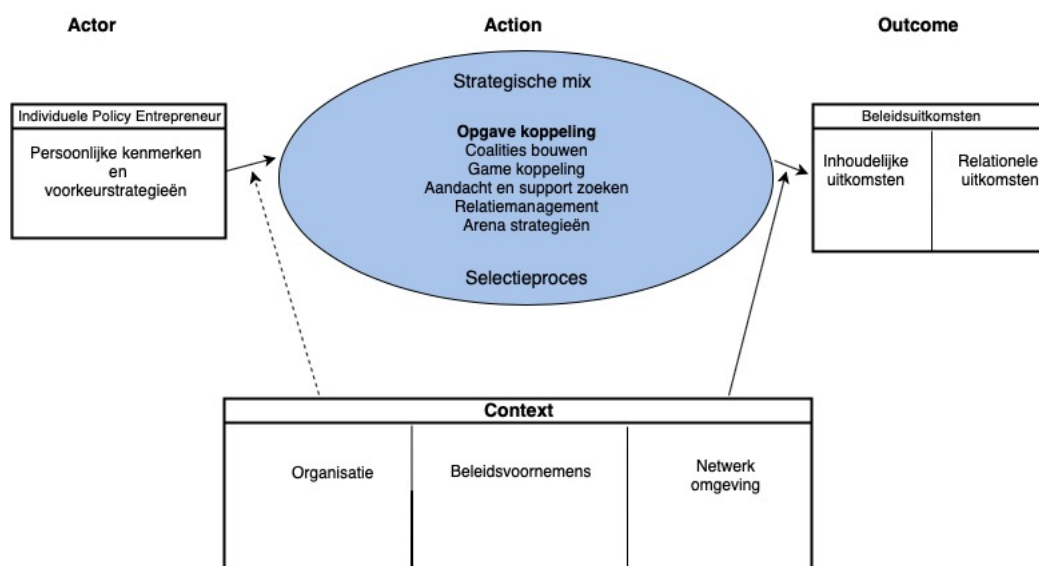
Samenvattend

De context in deze drie cases is als volgt samen te vatten. Uit de beleidsvoornemens lijken drie verschillende benaderingen naar voren te komen met betrekking tot de warmtetransitie in relatie tot andere maatschappelijke opgaven. Allereerst is er een integrale wijkaanpak waarbij de warmtetransitie onderdeel is van de gehele wijkverbetering. De gemeente waar dit gekozen is heeft de integrale wijkaanpak als ambitie geformuleerd, is gericht op samenwerking, vooruitstrevend en geeft ruimte aan lef en initiatief. De woningcorporatie wordt beschreven als flexibel en gedreven. Een andere manier is door vanuit de warmtetransitie te onderzoeken welke koppelkansen er zijn op andere onderwerpen zoals gezondheid en werkgelegenheid, en daarbij medestanders te zoeken. In de betreffende case vraagt dit wel wat van de betrokken medewerker, omdat de capaciteit beperkt is en steun hiervoor binnen de organisatie en vanuit de woningcorporatie niet vanzelfsprekend lijkt. De derde manier wordt gekenmerkt door een energieprogramma met een eigen projectteam in een gedeelte van een wijk waar ook een ander wijkverbeteringsprogramma loopt. Door overleg houdt men elkaar op de hoogte. Onderdeel van de context is dat er bij de gemeente grote ambities zijn op het gebied van energie en klimaat en dat deze visie niet gedeeld wordt door de woningcorporatie. Beide organisaties geven aan behoefte te hebben aan meer duidelijkheid in taken en rollen binnen hun organisatie.

Als het gaat om kennis van de wijk, dan is deze vooral aanwezig bij respondenten die vanuit hun functie integraal wijkgericht werken. Een specifiek aspect van de context dat door velen genoemd wordt is het optreden van de regering in Den Haag met betrekking tot het klimaat en de warmtetransitie.

6.3.3 Action

Na de beschrijving van de context is de vraag nu welke strategieën worden benoemd en gebruikt. In deze paragraaf beschrijf ik wat de respondenten hierover aangeven.

Figuur 27: Analysekader Action

Opgavekoppeling

Als expliciet gevraagd wordt naar het koppelen van opgaven blijkt dat er in de onderzochte cases op verschillende manieren over wordt gedacht. Iedereen geeft aan dat het belangrijk is hiervoor open te staan. Volgens één van de respondenten is het daarna nog wel erg afhankelijk van de manier van aardgasloos maken van de wijk. Hij noemt drie mogelijke visies en aanpakken. Als er gekozen wordt voor heel doelgericht en zo simpel en goedkoop mogelijk, lijkt er minder aandacht voor koppelen aan andere opgaven. Hij geeft hierover het volgende aan: *“ik vind dat wij ons niet hoeven te schamen om hard te willen sturen op doelen voor duurzaamheid en dat we dat daarom zouden moeten inpakken in ‘ja maar we doen het integraal en we zoeken synergie’ en dat het net lijkt alsof je dan alsof je het dan inkapselt. Dat je je daar dan voor schaamt om het te sturen op die doelen. Soms moet je durven door te pakken.”* Een andere visie is dat er vanuit de energietransitie gekeken wordt naar ‘meekoppelkansen’ zoals wegonderhoud, klimaatadaptatie en stageplekken en werkgelegenheid. De laatste visie is om het te benaderen vanuit een integrale stedelijke vernieuwing met een compleet nieuwe visie op de wijk. Een ander zegt hierover: *“Je maakt een soort inventarisatie van de wijk, en daaruit haal je wat de grootste problemen zijn. Of problemen, grootste aandachtspunten in de wijk. Dan kijken of je daar iets mee kan, dat is zonde om dat niet te doen.”* Zo begint volgens deze respondent iedere wijkaanpak. Deze verschillende benaderingen zagen we hiervoor ook in de beschrijving van de context van de drie cases.

Inhoudelijke koppelkansen die benoemd worden liggen op verschillende opgaven. Er kan gekoppeld worden met klimaatadaptatie door andere afwatering, vergroening van achtertuinen en openbare ruimte, of met andere opgaven in de openbare ruimte zoals parkeerbeleid en aanpassen van de inrichting en snelheid in de woonwijk. Er is aandacht voor de koppeling aan gezondheid binnen- en buitenshuis in verband met lucht- en geluidskwaliteit: *“Luchtkwaliteit is een probleem in die*

omgeving. En geluid is een probleem. En van hé als we dan toch bezig zijn en je moet misschien beter isoleren. Kan dat nou tegelijk? Warmte die niet naar buiten mag of geluid naar binnen mag, daar zit best wel een overeenkomst in. Ik noem dat dan heel vaak 'collateral benefits'. Doordat je iets met de energietransitie doet verbeter je de gezondheid." Op sommige plekken wordt de combinatie gemaakt met levensloopbestendig wonen, worden bij renovatie en verduurzaming meteen andere voorzieningen getroffen.

Een veelgenoemde koppelkans is met armoede, scholing en werkgelegenheid. Door een lager verbruik gaan de woonlasten omlaag. Hiertoe wil men in een aantal gemeenten energiecoaches inzetten. Als dit tevens gecombineerd kan worden met scholing en werkgelegenheid in de wijk, zoals eerder beschreven over Leeuwarden, is dit helemaal mooi. *"Als de werkloosheid hoog is, als je met werk kunt bijdragen zou dat heel mooi zijn. Als je dit soort dingen gaat doen; in die wijk 5000 woningen, ongeveer 100 miljoen investeren, daar komt dus heel veel werkgelegenheid bij kijken. Hoe kun je daar nou aan bijdragen dat die werkgelegenheid ook in die wijk terecht komt. Dat kan voor die woningaanpassingen zijn, dat kan bij dat warmtenet aanleggen zijn, dat kan door energie coaches in te stellen zijn of te introduceren. Het kan ook op een andere manieren: laat die huismeester nou eens terugkomen die iets in die wijk doet, of.. Dat heeft dan ook te maken met vmbo-opleidingen of leer-werkplaatsen. Mensen voorbereiden op dit soort trajecten, een social return on investment in projecten."*

Een ander voorbeeld dat in één van gemeenten genoemd wordt is de koppeling met achter-de-voordeur problematiek: *"We hebben een achter-de-voordeur-traject bij de portiekflats waarbij wij met het technisch project als aanleiding overal binnenkomen om te vertellen wat wij doen, maar dat eindelijk ook gebruiken als manier om binnen te komen en aan mensen te vragen hoe gaat het met u, waar loopt u tegenaan. Daar haakt de maatschappelijk werkster, de buurt maatschappelijk werkster, haakt daarbij aan. Die bezoeken ook allemaal samen met onze mensen die woningen."*

Een laatste koppelkans betreft het verbeteren van de sociale cohesie. Als bewoners bijvoorbeeld toch informatie krijgen over koken op inductie, kan dat gecombineerd met gezamenlijk koken waardoor zij elkaar beter leren kennen. Ook buurtinformatiebijeenkomsten kunnen deze functie hebben.

Bij de vraag naar het waarom van opgavekoppeling worden verschillende redenen aangegeven. De één vindt het belangrijk om de wijk echt te verbeteren op meerdere gebieden. Dit sluit aan bij de wijkbenadering. Een ander geeft aan dat op die manier mogelijk knelpunten in sectorale opgaven opgelost kunnen worden. Ook wordt benoemd dat het helpt om meer draagvlak voor de energietransitie te verkrijgen en dat het voor bewoners ook fijner is als zij niet meerdere keren of langdurig last hebben van duurzaamheidsingrepen. Als laatste worden efficiënter werken en financiële aspecten genoemd.

Ondanks dat er koppelkansen genoemd en soms ook al concreet beschreven worden, wordt ook opgemerkt dat het nog wel lastig is om echt met koppelkansen aan de slag te gaan: *"In z'n algemeenheid merk je van hé zolang je het abstract houdt, vindt iedereen het geweldig en als we het dan concreet gaan maken, wat gaan we dan doen?"*. Vanuit de wijkbenadering zijn al wel koppelingen gelegd. Dit kan volgens de theorie met verschillende aspecten uit de context of de policy entrepreneur te maken hebben. Zo kan de oorzaak van het nog niet koppelen gelegen zijn in het feit dat de warmtetransitie nog echt op gang moet komen en dat soms nog niet duidelijk is of er gekozen wordt voor een vooral technische warmtetransitie of een bredere benadering

(beleidsvoornemen). Over de precieze oorzaak kan op basis van dit onderzoek echter geen uitspraak gedaan worden.

Coalities bouwen

Samenhangend met de verschillende benaderingen van de warmtetransities is in de drie cases gekozen voor verschillende soorten coalities.

De coalitie in de eerste gemeente wordt vanuit de wijkaanpak zo breed mogelijk ingestoken, gericht op wat er nodig is. Tevens haken mensen aan op onderdelen: *“De club waar wij nou in [de wijk] mee werken bestaat uit vijftig man. Da's hartstikke mooi. Alleen daar kan je niet meer vergaderen. Daar moet je iedere keer weer clubjes uit halen.”* Niet iedere partner kan evenveel bijdragen aan de wijkaanpak: *“En dan kies je de krenten uit de pap. Van hier kunnen we iets, daar doen we wat. Die laten we even. Daar maak je ook keuzes in. Dus je bent heel erg afhankelijk in het wijkgericht werken van mensen die dat durven te doen. En dat kunnen ook bewoners zijn, of dat kunnen iemand van de wijkraad ofzo. Of iemand van een wijkpartner of een persoon die zich ergens hard voor maakt.”* Een respondent geeft aan dat hij graag iedereen zo vroeg mogelijk betreft, ieder in zijn eigen rol. De afbakening wie wat doet op het gebied van leefbaarheid is al een aantal jaar wel duidelijk. Meerdere respondenten geven aan dat de samenwerking tussen de gemeente en woningcorporatie erg goed is. In de betreffende wijk doet ook het maatschappelijk werk mee: *“Waarbij ook gewoon heel open en out of the box wordt gedacht zo van die buurtgebonden aanpak in de [...] buurt is een mooie aanzet tot iets wat eigenlijk iedereen in het achterhoofd heeft van dat zou wel eens heel erg succesvol kunnen zijn. In plaats van langs elkaar. En dan merk je dat we toch heel erg geslaagd zijn om al die deelbelangen bij elkaar te krijgen en daar een efficiënte manier van afstemmen en van een soort kruisbestuiving kunnen vinden.”* Ondanks dat de samenwerking goed verloopt wordt opgemerkt dat ook hier mensen soms wel eens in doen wat ze gewend zijn en er al bijna door de woningcorporatie een brief verstuurd was naar de huurders in plaats van namens de gezamenlijke partners. Hierbij helpt het om een onafhankelijk projectleider te hebben die dit in de gaten houdt. Een respondent vertelt dat de gemeente verschillende rollen heeft, soms faciliteren, soms initiatief nemen, heel breed. Niet in iedere wijk is de woningcorporatie de startmotor van de warmtetransitie. Per wijk is deze rol aan een andere partij gegund. De universiteit is betrokken om dit te volgen en te onderzoeken.

In de tweede gemeente wordt de coalitie gevormd door een stedelijke Regietafel Energietransitie met de drie woningcorporaties, de gemeente, het warmtebedrijf, de netbeheerder en een bewonerscoöperatie. Voor de betreffende wijk is er een projectteam met een onafhankelijk projectleider. Daarnaast is er een klankbordgroep met ongeveer 40 bewoners die advies kunnen geven. Een respondent geeft aan dat de bewonerscoöperatie in tegenstelling tot de andere partijen geen geld en verantwoordelijkheden heeft, maar wel van alles vindt. Hij vraagt zich af wie nu eigenlijk de regie heeft: *“Wie stuurt aan op die opgave? En wat wij bijvoorbeeld ook doen is wij als gemeente zitten als gelijkwaardige partner in de regietafel. Dus er zit een onafhankelijke voorzitter boven. Terwijl in het klimaatakkoord is afgesproken dat gemeenten de regie hebben op energietransitie. Maar dan moet je daar ook gewoon boven kunnen staan en kunnen sturen en doorzettingsmacht hebben. Dus de afbakening van taken en rollen en verwachtingen kan veel beter.”* Er wordt op verschillende niveaus veel overleg gevoerd met de woningcorporaties in verband met de grote woningopgave in de stad en de warmtetransitie. Volgens een respondent is het nog lastig om goede integrale afspraken te maken op het gebied van duurzaamheid, en te zorgen dat er resultaten behaald worden. Een vraag vanuit de woningcorporatie is onder andere hoe de kosten verdeeld worden: *“Maar ja het moet wel in balans zijn wat het kost, wat het oplevert en dan wij zijn daar echt voor onze*

huurders in de breedste zin van het woord". De corporatie geeft ook aan dat zij over hun eigen gebouwen gaan en dat het projectteam er is om te zorgen voor communicatie met de bewoners die niet bij een corporatie wonen. Naast de coalitie voor de energietransitie kent de wijk een wijkverbeteringsprogramma, dat een eigen samenwerkingsverband heeft.

De laatste gemeente heeft meteen na het afsluiten van een Green Deal voor de warmtetransitie lokaal een intentieovereenkomst gesloten met de woningcorporatie, gemeente, provincie, warmtebedrijf en netbeheerder. Vanwege aanbestedingseisen is één van de partijen op een gegeven moment weer uit de coalitie gestapt. Er is nu een projectteam en een kleiner strategisch team met de woningcorporatie, gemeente en provincie en een onafhankelijk procesbegeleider. Met elkaar inventariseren ze de koppelkansen met andere opgaven: *"we hebben gezegd van we gaan heel systematisch probeerde te kijken naar wat heb je nou voor een kansen. Effe één stap terug. Ja we hebben gezegd van we moeten echt samen kijken naar kansen."* Een respondent probeert lokaal zelf ook anderen nog te betrekken, onder andere uit de eigen organisatie, maar dat verloopt moeizaam. Hij geeft aan dat hij het belangrijk vindt om daarnaast contact te hebben met andere partners van bijvoorbeeld een universiteit en in het experimentenprogramma met Platform31 en Nyenrode en met andere gemeenten: *"Ja, zelf zit je er nog alleen dus je zoekt sowieso die contacten al met een aantal gelijkgestemde gemeenten."* Vanuit de woningcorporatie wordt aangegeven dat de samenwerking met de gemeente fijn verloopt. De respondent zou nog wel behoefte hebben aan partners zoals de pensioenfondsen of de banken vanwege de financiering van de warmtetransitie.

Gamekoppeling

Op het gebied van onderhandelen en de bereidheid tot compromissen worden een paar punten genoemd. Een respondent geeft aan dat hij met één been in het gemeentehuis staat om andere beleidsdomeinen die zich willen verbinden aan de energietransitie te betrekken. Door de urgentie van het klimaat is het geld binnen de energietransitie ruim genoeg om een deel van dat geld in te zetten voor een ander domein, mits deze echt gekoppeld is aan de energietransitie. Een ander geeft aan dat de woningcorporatie beducht is voor hogere kosten als er gekoppeld wordt met andere opgaven. Volgens deze respondent hoeft dat niet altijd meer te kosten of kan degene die daar het grootste belang bij heeft dan ook bijdragen. Ook worden er soms dingen in het vooruitzicht gesteld in de afspraken met de woningcorporaties. Zo is er in één gemeente een stedelijk woonconvenant waarin is afgesproken dat de corporaties zo snel mogelijk naar label B gaan. Dit krijgt nu een vervolg waarin de gemeente eventueel de corporaties faciliteert als er een onrendabele top is, of als de corporatie in de wijk aan de slag gaat, daarna de openbare ruimte aanpakt, zodat er een wijkaanpak ontstaat. Een ander voorbeeld is dat bij een uitvraag aan de markt voor woonpakketten bonuspunten gegeven kunnen worden voor het maken van koppelingen of een procesaanpak waarbij de rest van de wijk ook profiteert. En vergelijkbaar met de 'public realm benefits' van SNAP zijn er in Nederland ook afspraken over social return. De aannemer moet een bepaald percentage van de arbeidssom of aanneemsom inzetten voor social return, dat dan weer gekoppeld kan worden aan de brede wijkaanpak. Er wordt dus op verschillende manieren geprobeerd te onderhandelen of afspraken te maken.

Aandacht en support zoeken

De respondenten maken veel opmerkingen over het zoeken van aandacht en support. In de meeste gevallen gaat het om aandacht en support voor de warmtetransitie, bij een enkeling wordt specifiek

support gezocht voor het maken van koppelingen. De manier waarop dit gedaan wordt is onder te verdelen in een aantal manieren.

Veel uitspraken gaan over demonstreren dat het gewenste beleid of voorstel nodig is als oplossing voor het probleem, zoals: *“Ik zeg altijd: ik geloof in de energietransitie omdat die de technologische ontwikkelingen in een stroomversnelling zet. Dus dat maakt het voor de generaties na ons mogelijk dat ze niet meer afhankelijk zijn van delfstoffen. Nou als je nu kijkt in de wereld wat voor een ellende dat weer, die olie met zich meebrengt, dan is dat alleen maar goed.”* Een ander geeft aan dat mensen creatief worden als ze een duidelijke boodschap krijgen, ook als dat slecht nieuws. Als alles onzeker is blijven mensen wachten. Hierbij kunnen goede voorbeelden, het zichtbaar maken en het vieren van successen benut worden. In de gemeente waar vanuit de warmtetransitie geprobeerd wordt koppelingen te leggen is de respondent vooral aan het stimuleren en initiëren dat er naar koppelkansen gekeken wordt. Hij is hiervoor onder andere op zoek naar empirisch bewijs: *“wat levert die gezondere lucht nou ook op voor de gezondheid”*. Bij bestuurders is het belangrijk niet alleen aan te geven dat het ingewikkeld is, maar ook een perspectief te bieden zodat ze wat kunnen doen. Een respondent geeft aan dat het voordeel nu is dat er mogelijkheden zijn om gefaciliteerd te worden, bijvoorbeeld in bijeenkomsten zoals ‘Verduurzaming kwetsbare wijken’ of met subsidieregelingen *“Dus als je het wilt zijn er ook de middelen voor te vinden”*.

Een andere manier om partners mee te krijgen is gebruikt in de wijkaanpak, waarbij werd vastgelegd welke wijken urgente problematiek hadden. Je kunt laten zien of merken dat je zelf ook bereid bent tot investeringen, voorbeeldgedrag vertonen. Partners volgden hierin met hun prioritering. Omgekeerd kan er ook gekozen worden voor plekken waar bewoners of partners juist wat willen: *“We steken onze energie vooral in de energie van mensen die ze al hebben, en die iets willen en buikpijn hebben of wakker liggen van iets.”*

Als laatste wordt gepleit voor het zetten van kleine stappen met dingen die mensen belangrijk vinden en hen te laten ervaren hoe dat is: *“Ja, het is nog best wel lastig. Want de energietransitie in de fase waarin we nu zitten is het nog best wel een technisch verhaal. Dus het is best nog wel lastig om bij mensen duidelijk te maken. We zijn begonnen met inductie koken, want iedereen moet eten dus je moet ook kunnen koken. En er was best wel wat weerstand bij verschillende culturen, tegen elektrisch koken. Omdat bijvoorbeeld Turkse mensen heel graag spelen met het gaspitje, bepaalde gerechten moeten op dat pitje, moet zo hoog zijn. Dat zie je natuurlijk niet als je aan het inductie koken bent. Maar met een Turkse chefkok die dan laat zien dat het op inductie ook allemaal kan, dan heb je mensen snel over de streep. En als je dan ook laat proeven hoe lekker het ook allemaal is. En dat is eigenlijk de manier. Dus ik ben begonnen om die weerstand bij elektrisch koken te overwinnen, omdat ik dan denk dat als mensen dat eenmaal aan het doen zijn met z'n allen. Dus wij hen als woningcorporatie hen de mogelijkheid geven dat als mensen nu overstappen op inductiekoken, dan passen wij de meterkasten aan. Dus dat doen we al. En als mensen dan eenmaal lekker aan het koken zijn, en dan denken ‘of ik nu een gaskachel heb of een CV, maakt me ook niet uit’. Maar dat koken vinden ze dan echt heel belangrijk, dat klinkt heel raar. En dat koken verbindt.”*

Het gebruik maken van heftige gebeurtenissen zoals een ramp of calamiteit wordt in deze cases niet genoemd.

Relatiemanagement

Uit de gesprekken blijkt dat goede relaties en vertrouwen het verkrijgen van support en de samenwerking vergemakkelijken. Iemand zegt: *“Er is op één of andere manier ook vanuit historie, zijn*

er heel weinig drempels om elkaar op te zoeken en ideeën te spuien of mogelijkheden van ‘hé als ik dit doe, wat kun jij ermee, of wat kan ik van jou verwachten’.”

Een respondent beschrijft hoe hij relaties opbouwt en onderhoudt: *“Ik heb natuurlijk altijd heel veel contacten. Ik investeer ook altijd, ik vind dat ook heel belangrijk, in netwerken. Dus ik ben voor [de organisatie] ook het netwerk naar buiten toe, dus ik heb contact met wethouders, raadsleden, met iedereen. Ook omdat we best wel wat bereikt hebben in die wijken, en dat levert altijd krediet op. En dat krediet buit ik weer een beetje uit, want ik vind het altijd heel belangrijk dat je krediet krijgt maar ook geeft. Om dingen voor elkaar te krijgen. Dus het bouwt een soort vertrouwen op bij de buitenwereld van ‘oké als hij dat doet, dan geef ik het een kans’ zeg maar. En dat is een beetje wat ik doe, dus ik ben echt wel met mensen bezig. En ik vind dat we dat steeds veel te weinig doen, want het levert vaak in eerste instantie niet heel veel op. ‘Waarom ga je weer naar zo’n nieuwjaarsbijeenkomst bijvoorbeeld?’ Ik noem maar wat. Maar uiteindelijk kan het wel weer heel veel opleveren. Alleen het is investeren, zo zie ik dat ook echt”.*

Een ander vertelt dat een relatie ontstond vanuit een eerder project, waarbij gezamenlijk plannen zijn bedacht die toen niet zijn doorgegaan, maar waar nu wel de samenwerking voor de warmtetransitie op is gebaseerd. Ook helpt het als er vanuit de organisatie een andere afdeling is die al een goede relatie heeft.

Eén van de respondenten geeft aan dat men zich moet realiseren dat de opgave van de warmtetransitie in een wijk meerdere jaren gaat duren en dat continuïteit in relaties in die wijk erg belangrijk is: *“ik denk’ ja maar deze opgave ligt gewoon 15 jaar, hier wordt gewoon 15 jaar lang aan gewerkt’. In [deze wijk] komen we er heel erg achter het gaat vooral om face-to-face contact, het gaat heel erg in continuïteit in relaties. Dus ook vaste mensen op vaste plekken”.*

Arena strategieën

Onderdeel van de arena strategieën is de juiste timing kiezen. Voor een woningcorporatie is er een aantal logische momenten waarop koppelkansen kunnen ontstaan, aldus een respondent:

- bij mutatieonderhoud – als een huurder vertrekt en voor de komst van een nieuwe huurder;
- bij planmatig onderhoud 1x per 7 jaar;
- bij grote investeerdersprojecten 1x in de 30 jaar.

Een ander vertelt dat hij dan aangeeft dat die planning leidend is en dat andere initiatieven daarbij kunnen aanhaken. Dit heeft soms als voordeel dat er door de tijdsdruk sneller knopen worden doorgehakt.

Iemand beschrijft: *“een van de corporaties die heel erg voorop loopt [...] die had vanuit zijn welbegrepen eigenbelangen en verduurzamen van bestaand bezit juist [een wijk] gekozen om daar op korte termijn concreet aan de slag te gaan. Ja, en dan ... dus toen hebben we binnen de gemeente bij elkaar gezeten en gezegd’ ja het valt niet onder pilot-wijken, gaan we nou zeggen dat ze de verkeerde wijk gekozen hebben? Nee, dit is een initiatief van onderop, die moeten we dan ook willen faciliteren’. De window of opportunity, dus dan moet je die aangrijpen. Zeker als je die corporatie kent als iemand die al landelijk voorop loopt, daarin heel erg veel al aan het experimenteren is, en dan ja... dan is het een kans die voorbij komt en dan moet je gelijk bottom-up gaan sturen. Je moet zeggen van nou oké wij hebben nu 5 wijken bedacht, maar we pakken er toch een bij.”* Belangrijk is volgens deze respondent dat je zowel top down als bottom-up moet kunnen sturen, en op meerdere schaalniveau’s, van woonblok tot in sommige gevallen aan het Rijk: *“En dat noem ik simultaanschaken.”*

Een respondent beschrijft dat hij kans zag om het onderhoud van de openbare ruimte door de gemeente en een verduurzaming door de woningcorporatie die bijna gelijk gepland waren, kon koppelen aan sociale opgaven en de welzijnsorganisatie. Ook het gebruik maken van de start van een ander project kan een koppelkans geven. Zo is aan de wijkaanpak de energietransitie en het verbeteren van sociale veerkracht gekoppeld.

Soms zijn er financiële mogelijkheden of grote programma's die een kans bieden: *“Het was toen net de tijd dat die Green Deal Aardgas Vrije Wijken kwam. Toen dacht ik ‘hé als dat eraan zit te komen, moeten we daar niet aan meedoen’? Zo van ja, even allemaal een paar tandjes bij om aan mee te doen.”* Snel handelen is gemakkelijker als partijen elkaar al kennen of samenwerken vanwege een ander programma.

Naast timing is ook inzicht in besluitvormingsprocessen, verhoudingen en invloed noodzakelijk. Soms worden kwesties besproken met het management of directieniveau en worden bepaalde zaken dan toch mogelijk gemaakt, zoals bijvoorbeeld betrokkenheid bij een project van een andere organisatie. Een ander geeft aan dat hij er gelukkig voor gekozen had om twee wethouders te betrekken bij de energietransitie, omdat dat meer steun gaf in het college.

Samenvattend

Deze paragraaf over strategieën van policy entrepreneurs begon met de beschrijving van wat de respondenten hebben aangegeven over het koppelen van opgaven. Er bleken drie visies te zijn, namelijk de warmtetransitie doelgericht uitvoeren met daarbij weinig oog voor koppelkansen, vanuit het perspectief van de warmtetransitie kijken of er koppelkansen zijn met andere opgaven en als derde een integrale wijkgerichte aanpak. Deze drie visies werden ook al zichtbaar in de beschrijving van de context in de vorige paragraaf.

Inhoudelijk zijn er verschillende opgaven benoemd waarmee gekoppeld kan worden, namelijk klimaat, openbare ruimte, gezondheid, levensloopbestendig wonen, armoede, scholing en werkgelegenheid, sociale cohesie en achter-de-voordeur-problematiek. Dit komt bijna helemaal overeen met de koppelkansen die eerder gesignaleerd zijn in hoofdstuk 3 en de cases in de eerste fase van dit onderzoek. De combinatie met levensloopbestendig wonen is een aanvullende koppelkans. Redenen om opgaven te koppelen liggen op het verbeteren van de wijk, het creëren van draagvlak voor de energietransitie, rekening houden met overlast en belangen van bewoners en een efficiëntere en financieel gunstiger uitvoering.

Passend bij de drie visies op het koppelen van opgaven, zijn in de drie cases verschillende coalities gevormd. De wijkaanpak kent een hele brede coalitie, waarbinnen weer kleinere groepjes ontstaan. Bij de zoektocht naar koppelkansen vanuit de warmtetransitie wordt steun gezocht bij coalitiepartners die hieraan mee willen doen. Waar de nadruk (vooralsnog) ligt op een snelle, doelgerichte warmtetransitie met een beperkt aantal partners, wordt vooral aangegeven dat er duidelijkheid moet zijn over taken en rollen en vanuit de gemeente de wens uitgesproken meer regie te kunnen voeren. Er lijkt hierbij geen behoefte aan verbreding van de coalitie.

Er wordt een aantal methoden genoemd om anderen mee te krijgen bij de eigen opgave of de koppeling aan andere opgaven. Allereerst demonstreren van het probleem en de oplossing met gebruik van voorbeelden of het tonen van empirisch bewijs. In de gemeente die op zoek is naar partners om koppelkansen te benutten wordt deze methode vooral genoemd. Een andere manier is door aan te geven en in eigen gedrag te laten zien wat je zelf belangrijk vindt of juist aan te sluiten bij

wat de ander belangrijk vindt. Een mogelijkheid is ook door het gewoon te gaan doen, kleine stappen te zetten en mensen de gewenste verandering laten ervaren. Deze methoden werden gebruikt in de integrale wijkaanpak. In sommige gevallen wordt er ook gebruik gemaakt van gamekoppeling door onderhandeling waarbij (financiële) bijdragen in het vooruitzicht worden gesteld.

Een goede timing en alertheid voor kansen zoals subsidiemogelijkheden, is belangrijk om koppelkansen te kunnen benutten. Naast timing is ook inzicht in besluitvormingsprocessen, verhoudingen en invloed noodzakelijk.

Uit de gesprekken blijkt bovendien dat goede relaties en vertrouwen bij anderen het verkrijgen van support en de samenwerking vergemakkelijken. Hier wordt door meerdere respondenten in geïnvesteerd.

6.3.4 Aansluiten bij bewoners

Ook in deze cases is gekeken wat respondenten aangeven over de rol van bewoners in relatie tot de koppeling van de warmtetransitie aan het verbeteren van de leefbaarheid in kwetsbare wijken. In de volgende sub-paragrafen worden de bevindingen beschreven.

Figuur 28: Analysekader Aansluiten bij bewoners

Erkenning

Uit de interviews komt het beeld dat alle respondenten wel een beeld hebben bij de betreffende wijk. Dan gaat het om de problematiek die er speelt, de verschillende achtergronden van de 'bewonersgroepen' en wat bewoners over het algemeen belangrijk vinden voor de wijk en waar men last van heeft. De meeste respondenten die vooral bezig zijn met de warmtetransitie verdiepen zich ook in wat bewoners hiervan vinden en welke behoeften er op dit gebied leven. Eén respondent vertelt: *"We zijn twee jaar geleden al de wijken in geweest bij zo'n wijk festival hebben we met inductie plaatjes pannenkoeken staan bakken voor de kinderen. En tegelijkertijd met volwassenen in gesprek. En dan blijkt dat ook in zo'n wijk mensen duurzaamheid belangrijk vinden. Ik was toen eigenlijk wel een beetje verbaasd dat ze 't überhaupt, a. dat ze belangrijk vonden misschien wel."*

Er zijn ook respondenten die breder kijken naar wat er speelt in een wijk en wat mensen ook op andere terreinen bezighoudt. Een respondent vertelt hoe hij dit doet: *"En ga met mensen in gesprek, ga op een bankje zitten in de wijk, ga met mensen praten. Dan hoor je zo veel meer. En ga ook eens na 5 uur in zo'n wijk kijken. Dat is net als wanneer je een huis koopt. Dan moet je niet op zondagmiddag naar die woning gaan kijken, maar ook eens 's avonds. Wat gebeurt er? Hoe gaan de burens met elkaar om? Dat is zo veelzeggend."* Je kunt ook informatie verkrijgen via de buurtburgemeesters die in iedere wijk te vinden zijn, maar *"dat kan nooit bepalend zijn voor jouw mening, ga gewoon bij de Lidl voor de deur staan. En vraag gewoon; mevrouw woont u in Groenord? Ja? En wat vindt u van uw wijk? Dat is genoeg. Het is allemaal niet heel erg ingewikkeld hoor. Hoeven geen dure onderzoeksbureaus aan te pas te komen"*. Hier worden soms hele creatieve

manieren voor gevonden zoals de maatschappelijk werker uit de wijk die meedoet aan een project voor het opruimen van zwerfafval: *“die bij al die mensen op bezoek gaat, ineens via een onderwerp als zwerfafval toch in contact komt met wijkbewoners die ze normaal nooit spreekt. Of je bent de buurvrouw van ofzoiets. Dat kan. Maar normaal ziet ze die mensen nooit. En dat zijn ook betrokken mensen die iets vinden over hoe het allemaal gaat in de wereld en in de wijken.”* Dit wordt dan vooral gedaan binnen de brede integrale wijkbenadering. Deze manier van werken lijkt nog niet direct benut te worden in gemeenten waar de warmtetransitie voorop staat.

Verdeling

Binnen de warmtetransitie is er veel aandacht voor de (verdeling van de) voor- en nadelen en de financiële kosten. In het Klimaatakkoord is kostenneutraliteit ook uitgangspunt zagen we eerder. De respondenten geven allemaal aan dat de meeste mensen zich zorgen maken over de kosten. Daarnaast levert het ‘gedoe’ op voor bewoners, waarbij de vraag is wat het hen daarna oplevert: *“Want de bewoners denken heel simpel; what's in it for me? En als het hoge kosten is, veel gedoe, en moeilijke brieven, staan mensen niet te trappelen”.*

Het is belangrijk voor het draagvlak om aan de zorgen tegemoet te komen en te werken aan een goede verdeling, als dus meerdere respondenten: *“En als je nou draagvlak wil je wilt echt iets voor de wijk betekenen, dan moet je die twee kunnen binden. Dus het moet èn bijdragen aan dat mondiale probleem. Het moet een betere wijken opleveren en het moet eigenlijk iets voor al die, wat is dan 5000 woningen keer twee, voor die 10.000 mensen betekenen dat ze ook over 10 jaar het idee hebben van hé, die wijk is beter van geworden en dat heeft ook voor mij iets betekent. En dat kan een betere woning zijn, dat kan een leukere buitenruimte zijn dat, het kan zijn dat je je burens hebt leren kennen, dat maakt me niet uit. Het moet iets betekenen.”*

Gedoe zou ook begeleid kunnen worden, bijvoorbeeld door een gratis energiecoach die helpt met de veranderingen in huis.

Een aantal respondenten geeft aan dat vooral voor particulieren de financiering van duurzaamheidsmaatregelen een knelpunt is. In twee van de drie gemeenten wordt door respondenten aangegeven dat zij kijken of zij hier iets in kunnen betekenen: *“als die mensen willen maar ze kunnen niet en die corporatie komt voorbij, en ze kunnen niet meedoen, ja dan hebben we een aantal maatschappelijke kansen gemist. Sterker nog, dan gaan we op termijn rotte kiezen in de stad krijgen. En dat heeft een zwaar negatief effect op de leefbaarheid in wijken, maar ook een groot negatief effect op draagvlak.”*

Een ander beschrijft een aantal andere regelingen zoals duurzaamheidsleningen die mensen ook moeten ontzorgen: *“We zijn bezig met het regelen van een lening voor mensen die bij een bank niet kredietwaardig zijn, zodat ze toch wel kunnen meedoen en kunnen investeren. We geven subsidie op trajectbegeleiding. We geven subsidie op energieadviezen. Ze kunnen zeg maar, maar eerst eens advies inwinnen. En als er dan maatregelen gaan treffen dan krijgen ze een deel van de kosten van het advies van ons terug. Maar als ze die maatregelen willen gaan treffen dan weten ze vaak door de bomen het bos niet en kunnen ze via ons ook weer subsidie krijgen om die begeleiding door een adviseur. Want vaak is het gedoe rond offertes aanvragen en opdrachten gaat verstrekken en dan checken ook of het werk goed wordt uitgevoerd. Dat vindt de mensen ook een beetje griezelig. Daar helpen we ze dan ook bij. Het is bijna zowel financieel als praktisch het gedoe ontzorgen we de mensen. Het kost ook bakken met geld.”*

Een laatste invalshoek is de verdeling van keuzemogelijkheden. Als de meest initiatiefrijke mensen het eerst kunnen kiezen en regelen welke warmteoplossing zij krijgen, kan het wel eens zijn dat mensen die later aan de beurt zijn minder keuzemogelijkheden hebben: *“Bijvoorbeeld iedereen zal heel graag groen gas willen hebben, want groen gas betekent dat je je woning niet echt heel erg hoeft te verduurzamen en dat het aardgasleidingen kunnen laten liggen. Dus dat is zowel voor het individu als de maatschappij het goedkoopst. Alleen we zullen niet genoeg groen gas hebben voor alle wijken.”*

Ondanks bovenstaande opmerkingen geeft geen van de respondenten aan echt in kaart te hebben gebracht wat bewoners zelf hierover denken en aangeven en waar hun behoeften precies liggen.

Participatie

Uit de interviews blijkt dat er veel aandacht besteed wordt aan participatie van bewoners. Hiervoor worden verschillende vormen gekozen zoals klankbordgroepen, buurtbijeenkomsten, brieven, folders, verschillende soorten sessies en koffietafels, een onderzoek door studenten, het betrekken van de wijkraad, een voorbeeld-woning of andere plek in de buurt waar mensen ook individueel terecht kunnen met hun vragen en gesprekken achter-de-voordeur. Veel participatie is gericht op het geven van informatie en het vergroten van kennis en draagvlak op het gebied van de warmtetransitie. Soms mogen bewoners ook meedoen in werkgroepen en krijgen zij ook een stem in bepaalde besluitvorming. Vraagstuk hierbij is of deze bewoners dan voldoende andere bewoners vertegenwoordigen.

Andere vraagstukken bij participatie zijn op welk niveau bewoners het best kunnen participeren, of er geen participatiemoedeheid optreedt als mensen te veel of te vaak benaderd worden, welke vraag je stelt of informatie je geeft. Eén respondent geeft aan dat bewoners vooral behoefte hebben aan concrete informatie en dat die er nu nog niet is. Ook is het belangrijk duidelijk te zijn over wat er wel en niet te kiezen valt. Een ander geeft aan dat zijn organisatie ook aan bewoners zelf gevraagd heeft op welke manier zij geïnformeerd willen worden: *“ook de vraag bijvoorbeeld van als u wilt communiceren over het onderhoud, hoe wilt u dan met ons communiceren. Terwijl wij van oorsprong boekjes maakten, maar er later achter kwamen dat niemand boekjes las. En nu vragen we aan mensen ja hoe... en dan zie je dat dat toch heel gemêleerd is. De een wil via de email en de ander wil zo'n huisbezoek omdat hij niet kan lezen of dat persoonlijk contact belangrijk vindt. En ook daar proberen wat mee te doen dan om in ieder geval te zorgen dat de communicatie over wat je gaat doen zo optimaal mogelijk is.”*

Er wordt gestreefd naar het bereiken van een diversiteit aan bewoners, maar het blijkt lastig een afspiegeling van de wijk te krijgen. Een respondent geeft aan dat hij om in contact te komen met mensen die hij in de wijk nog niet goed weet te bereiken, gebruik maakt van contacten die hij heeft in een andere wijk: *“En ik probeer ook een beetje wat ik in [een andere wijk] bereikt heb ook daar weer naartoe te halen, want ja ik ken in [deze wijk] weinig Somalische mensen maar wel uit [die andere wijk]. En dan haal ik die Somalische mensen uit [die wijk] weer daar heen, om daar Somalische mensen weer te vinden. En zo doe je dat eigenlijk.”* Een ander vertelt dat hij eigenlijk meer gebruik wil maken van collega's binnen en buiten de organisatie die dit beter kunnen dan hij.

Capaciteiten

De Stemgever is ontworpen voor extern geïnitieerde interventies in buurten met beperkte (organisatie)capaciteiten, met als doel het realiseren van duurzame verbeteringen in samenwerking

met de buurt en haar bewoners. Het is belangrijk je een beeld te vormen van de capaciteiten in de buurt en waar nodig deze te versterken zodat mensen mee kunnen doen. Hiervoor zagen we dat veel respondenten aangeven dat het lastig is bij de participatie een afspiegeling van de wijk te krijgen. Een aantal opmerkingen wordt hier wel over gemaakt: *“Ja dat gaat dus bij die klankbordgroepen gebeuren en of dat dan 1 groep is of meerdere groepen weet ik nog niet precies, en daar hoop je natuurlijk dat er een afspiegeling van de wijk in zit. Ja dat gaat niet lukken want bepaalde culturen zijn helemaal niet gewend om op deze manier betrokken te zijn.”* En *“Ja, dat, ze zullen niet allemaal mondig zijn. Ze zullen niet allemaal Nederlands praten. Dus er is ook een taalbarrière, soms, die meespeelt. Het heeft misschien ook wel te maken met de manier waarop wij communiceren en het beleid van de stad is dat we alleen Nederlands communiceren en niet in andere talen. Het kan zijn dat daardoor gewoon mensen niet eens weten dat we wat voor ze organiseren en ze niet komen.”* Er wordt echter niet aangegeven of men onderzocht heeft of deze veronderstellingen juist zijn, waarom bepaalde mensen niet betrokken zijn en wat ervoor nodig is om dit wel voor elkaar te krijgen.

Een respondent geeft aan dat er in die wijk wel een stukje is met koopwoningen, waar mensen best wel enthousiast en betrokken zijn bij de energietransitie: *“Daar begint dus een soort buurt gebeuren te ontstaan omdat de energietransitie komt, dus ze gaan buurt barbecueën met elkaar en zetten een website op waarin burens elkaar kunnen vinden over de hele energietransitie.”* In deze wijk is dit niet vanzelfsprekend en er is meer aandacht voor nodig om dit op meer plekken te stimuleren. Bij een woningcorporatie wordt wel een voorbeeld gegeven waarin huurders worden geholpen om te participeren door met hen de huurdersorganisatie weer op poten te helpen, hen op te leiden en te coachen.

Verantwoordelijkheid

De respondenten beschrijven dat de meeste bewoners geen initiatief nemen voor de warmtetransitie en dat zij weinig verantwoordelijkheid lijken te willen dragen. In één gemeente pleit een bewoners-energiecoöperatie voor veel meer participatie en bottom-up ontwikkeling waarbij het initiatief aan de burgers in de stad is. Volgens een respondent willen niet alle bewoners dat en heeft dit als risico dat een klein groepje mensen dat dat wel doet zich impopulair maakt in hun eigen wijk omdat niet iedereen aardgasvrij wil. Een ander vertelt dat zij in een renovatieproject een open benadering van bewoners hebben gedaan en vervolgens deze reactie kregen: *“waarom moeten wij het hier over hebben. Jullie weten toch allang wat je gaat doen. Vertel dat nou maar en dan vertellen wij wel wat wij daarvan vinden.”* En eigenlijk zeggen we van nou dat is een prima manier. De mensen hebben zoiets van daar heb ik geen tijd voor of daar heb ik geen zin in. Maar wat je gaat doen en ik zeg wat ik ervan vind en als ik het niks vind dan krijg je het te horen. Dus dat is een toetsing van onze plannen wat prima is. Want je wil dat je plannen zo breed mogelijk gedragen worden. Maar ook dat is weer wijk afhankelijk.”

In kwetsbare wijken heeft dit volgens respondenten ook wel te maken met andere zorgen die mensen hebben: *“die verantwoordelijkheid zit dan vooral op schoon, heel en veilig. Waar [de wijk] in uitblinkt zijn mensen die gewoon totaal onzichtbaar zonder een woord aan vuil te maken gewoon toch even met een prikkertje rondgaan. Dat valt mij wel heel erg op in een wijk waar toch mensen moeilijke vraagstukken hebben. Dus de betrokkenheid is er wel maar vergeleken andere wijken heel laag, omdat mensen gewoon andere zorgen hebben. Dat is het 'm vooral”.*

In een aantal projecten worden bewoners wel uitgenodigd verantwoordelijkheid te nemen, bijvoorbeeld bij de keuze van een aanbieder voor woonpakketten: *“De corporatie doet een uitvraag aan de markt...”* *“Nou ja dan kun je natuurlijk heel leuk denk je van nou kom maar met die voorstellen.*

Daar hebben we ook geloof ik ook vier, vijf of zes bewoners uit de wijk die daarin meedenken. Vooral van die procesaanpak, van gaat de rest van de wijk hiervan profiteren. Kan ik wel iets van vinden, maar laat dan maar het VvE platform er wat van vinden. Dus daar zijn ze bij betrokken."

Een andere respondent pleit ook voor meer samenwerking op basis van vertrouwen, gelijkwaardigheid en voor transparantie: *"Ik probeer gewoon steeds mensen erop te drukken van 'oké je bent er dan niet voor, of dat stuk mag niet naar buiten, maar vertel me dan precies wat er in staat dat zó geheim is dat het niet naar buiten mag'"...."En ik snap heus wel dat als het niet kan, kan het niet dan is het zo. Maar goed leg dat dat uit aan die bewoner. 'We hebben nu een document, pagina 3 en 4, dat gaat daar en daarover, dat hebben we nog nodig voor de onderhandeling. Als die dat weten hebben zij een voorsprong aan de onderhandelingstafel', nou dat snappen bewoners echt wel."*

Samenvattend

Alle respondenten zijn zich bewust van de noodzaak om bewoners te betrekken en hen op één of andere manier een rol te geven. Bij het aspect 'erkennen' blijkt dat men wel een beeld heeft bij de betreffende wijk als het gaat om de problematiek die er speelt, de verschillende achtergronden van de 'bewonersgroepen' en wat bewoners over het algemeen belangrijk vinden voor de wijk en waar men last van heeft. De meeste respondenten die vooral bezig zijn met de warmtetransitie verdiepen zich in wat bewoners hiervan vinden en welke behoeften er op dit gebied leven. Een aantal anderen kijkt vanuit een meer integrale wijkaanpak breder naar wat er speelt in een wijk en wat mensen ook op andere terreinen bezighoudt.

De respondenten geven allemaal aan dat de meeste mensen zich zorgen maken over de kosten en gedoe met betrekking tot de warmtetransitie. Uit de interviews blijkt dat er veel aandacht besteed wordt aan participatie van bewoners. Hiervoor worden verschillende vormen gekozen. Veel participatie is gericht op het geven van informatie en het vergroten van kennis en draagvlak op het gebied van de warmtetransitie. Soms mogen bewoners ook meedoen in werkgroepen en krijgen zij ook een stem in bepaalde besluitvorming. Er wordt gestreefd naar het bereiken van een diversiteit aan bewoners, maar het blijkt lastig een afspiegeling van de wijk te krijgen.

De respondenten beschrijven dat de meeste bewoners geen initiatief nemen voor de warmtetransitie en dat zij weinig verantwoordelijkheid lijken te willen dragen. In kwetsbare wijken heeft dit onder andere te maken met andere zorgen die mensen hebben. In een aantal projecten worden bewoners wel uitgenodigd verantwoordelijkheid te nemen. Een andere respondent pleit ook voor meer samenwerking op basis van vertrouwen, gelijkwaardigheid en voor transparantie.

Deze bevindingen sluiten aan bij wat er in de literatuur in eerdere hoofdstukken beschreven is, maar geven eigenlijk een globaal beeld van wat men denkt over bewoners in de wijk. Vaak lijkt er niet goed samen met bewoners onderzocht hoe één en ander voor hen leeft en waar zij zelf behoefte aan hebben.

6.4 Conclusie Fase 2

In de bevindingen van deze tweede fase van het onderzoek naar gemeenten die nu aan het begin staan van de warmtetransitie valt een aantal punten op dat een patroon lijkt te vormen. Uit dit onderzoek kunnen natuurlijk geen conclusies getrokken worden over causale relaties, dus of het geschetste beeld inderdaad een samenhangend patroon genoemd mag worden, zou op een andere manier getoetst moeten worden.

Over het algemeen worden er door de respondenten wel koppelkansen gezien tussen de warmtetransitie en de leefbaarheid in kwetsbare wijken. De genoemde koppelkansen zijn vergelijkbaar met die eerder beschreven staan in paragraaf 3.3.2, namelijk met klimaat, de inrichting van de openbare ruimte, gezondheid, levensloopbestendig wonen, armoede, onderwijs en werkgelegenheid, sociale cohesie en achter-de-voordeur-problematiek. Ook de redenen om te koppelen komen overeen met de literatuur, zoals draagvlak vergroten, verbeteren van de wijk, efficiëntie en kostenbesparing.

Wat opvalt uit de beschrijving van de beleidsvoornemens en strategieën, is dat er drie verschillende visies of benaderingen lijken te zijn met betrekking tot koppelen. Iedereen geeft aan dat openstaan voor koppelkansen belangrijk is. Vervolgens kan daar op verschillende manieren mee worden omgegaan.

1. In de eerste benadering gaat uit van een brede, integrale wijkgerichte aanpak waar de warmtetransitie onderdeel van uitmaakt. Hierin wordt gewerkt aan meerdere opgaven die in die wijk belangrijk zijn. Er is een brede coalitie. De thuisorganisaties van de respondenten worden beschreven als vooruitstrevend en gericht op samenwerking.
2. In de tweede benadering wordt vanuit het perspectief van de warmtetransitie initiatief genomen om te onderzoeken of er koppelkansen zijn met andere opgaven. De coalitie voor de warmtetransitie is beperkt. Daarnaast worden medestanders gezocht voor de koppelkansen.
3. De derde benadering is erop gericht de warmtetransitie doelgericht uit te voeren waarbij men dat vooropzet en beperkt aandacht en initiatief toont voor het maken van koppelingen. De coalitie beperkt zich tot de warmtetransitie, er lijkt geen behoefte tot uitbreiding. Daarnaast is er afstemmingsoverleg met collega's die met andere opgaven bezig zijn in hetzelfde gebied.

In alle gemeenten is brede kennis over de wijk en de bewoners vooral aanwezig bij de mensen die wijkgericht werken. Vanuit de warmtetransitie wordt met name onderzocht wat in die wijk relevant is voor de warmtetransitie op het gebied van bijvoorbeeld techniek en draagvlak.

Om anderen mee te krijgen wordt veelal gebruik gemaakt van demonstreren van het probleem en de oplossing, waarbij soms voorbeelden worden gebruikt of empirisch bewijs. In tegenstelling tot de cases in fase 1 wordt retorische overtuiging door je in te leven in de ander niet veel benoemd. Twee aanvullende manieren die genoemd worden zijn zelf voorbeeldgedrag vertonen en het gewoon gaan doen in kleine stappen zodat mensen de verandering voorzichtig kunnen ervaren. Onderhandelen wordt iets vaker genoemd dan in de eerste cases, maar komt nog steeds in beperkte mate voor.

Iedereen is het erover eens dat bewoners betrokken moeten worden bij de veranderingen en dat er bij bewoners zorgen zijn over kosten en gedoe. Er is aandacht voor de verdeling van voor- en nadelen en risico's en er worden opmerkingen gemaakt over het mogelijk ontbreken van capaciteiten bij bewoners om te participeren en verantwoordelijkheid te nemen, maar dit lijkt niet verder

onderzocht te zijn. Ook wordt er maar door één respondent aangegeven dat er geïnvesteerd wordt in de capaciteiten van bewoners om dit wel te kunnen doen, ondanks dat meerdere mensen aangeven dat er in de participatie geen afspiegeling is van de wijk en dit mogelijk door beperkte capaciteiten komt. De manier waarop men bewoners betreft lijkt samen te hangen met de benadering van koppelkansen zoals hierboven beschreven. Bij de twee benaderingen waarin de warmtetransitie voorop staat wordt vooral gekeken wat bewoners van die verandering vinden en mogen in sommige gevallen bewoners meebeslissen op het gebied van de warmtetransitie. In de wijkgerichte benadering wordt met veel verschillende partners breder geïnventariseerd wat er bij bewoners speelt, is men als coalitie meer aanwezig in de wijk om bewoners te spreken. Men lijkt zich beter te verdiepen in wat bewoners bezighoudt, maar dat betekent nog niet dat zij ook kunnen participeren door middel van coproduceren of veel meer mogen (mee)beslissen dan in de andere twee gemeenten. Dit is vergelijkbaar met de case in Eindhoven. Alleen in Toronto lijkt eigenaarschap en verantwoordelijkheid bij, en coproduceren met bewoners goed van de grond te komen.

In het volgende hoofdstuk wordt beschreven wat de conclusies uit hoofdstuk 5 en 6 nu zeggen over de manier waarop gemeenten koppelkansen tussen de warmtetransitie en leefbaar in kwetsbare wijken kunnen benutten, en wat de rol hierbij is van bewoners, de hoofdvraag van dit onderzoek.

7. BEANTWOORDING ONDERZOEKSVRAGEN EN CONCLUSIES

7.1 Inleiding

Na de beschrijving in hoofdstuk 2 van de twee opgaven, de warmtetransitie en leefbaarheid in kwetsbare wijken, de theoretische onderbouwing in hoofdstuk 3 over het werken aan koppelkansen en betrekken van bewoners, en de resultaten van het empirisch onderzoek in de hoofdstukken 5 en 6, kunnen nu de deelvragen en de hoofdvraag van dit onderzoek beantwoord worden.

In de paragrafen 7.2 tot en met 7.4 wordt ingegaan op de drie deelvragen, paragraaf 7.5 geeft daarna antwoord op de hoofdvraag.

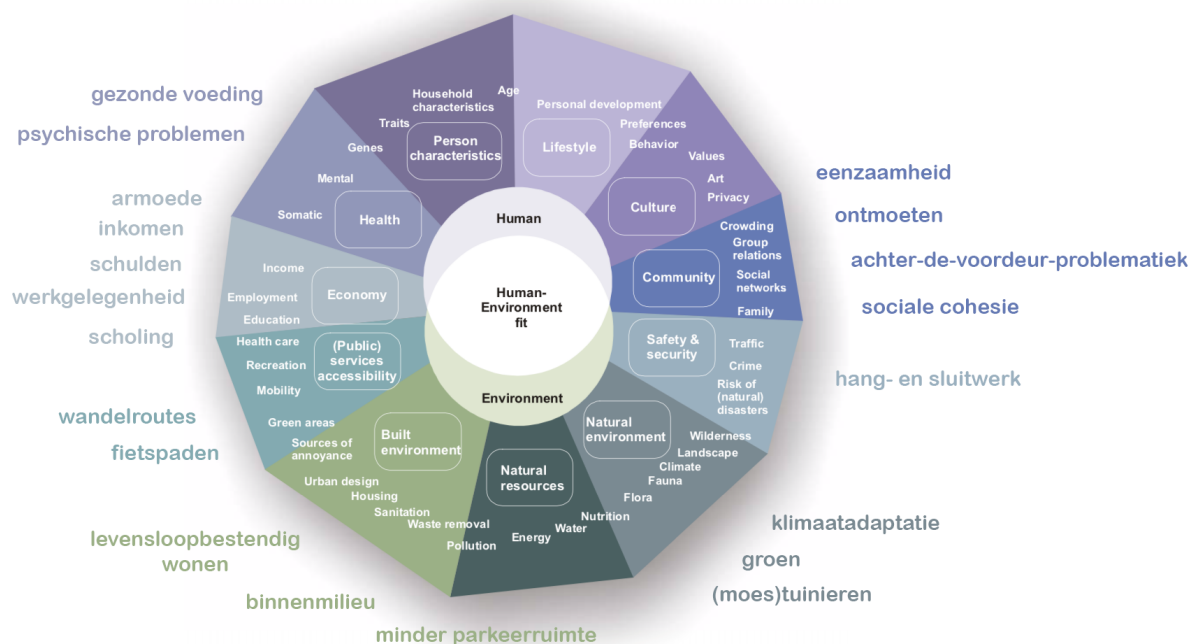
7.2 Deelvraag 1: Voorbeelden van koppelkansen

In deze paragraaf wordt deelvraag 1 beantwoord. Deze deelvraag luidt:

Welke voorbeelden zijn er van koppelkansen tussen de warmtetransitie en het verbeteren van leefbaarheid in kwetsbare wijken?

Uit de informatie in hoofdstuk 3 en het empirisch onderzoek blijkt dat er veel verschillende opgaven zijn waarmee gekoppeld kan worden, zoals sociale cohesie, klimaatadaptatie, werkgelegenheid en gezondheid. Opvallend is dat er in de interviews maar één koppelkans genoemd wordt in relatie tot veiligheid en overlast, namelijk hang- en sluitwerk van de woningen. Dat is opvallend omdat uit dit onderzoek naar de leefbaarheid in kwetsbare wijken bleek dat vooral de ervaren (sociale) veiligheid en overlast een rol spelen bij de toename van verschillen in leefbaarheid tussen wijken. In sommige cases wordt de veiligheid in de wijk wel benoemd als probleem. De vraag is of er geen andere koppelkansen liggen met veiligheid, of dat hier vooral aan gewerkt wordt door middel van het vergroten van de 'publieke familiariteit' en het verbeteren van de sociale cohesie, aspecten die in hoofdstuk 3 ook benoemd zijn als belangrijk voor het vergroten van het veiligheidsgevoel in de wijk.

Als we de genoemde voorbeelden vergelijken met de theorie over leefbaarheid, blijkt dat de koppelkansen liggen op meerdere domeinen van leefbaarheid, zoals 'natural environment', 'build environment', 'economy' en 'community'. In figuur 29 worden de voorbeelden van koppelkansen weergegeven in het model van leefbaarheid van Leidelmeijer and Kamp (2003) dat aan de orde is gekomen in hoofdstuk 2. Van iedere koppelkans kan dan ook gezegd worden dat deze kan bijdragen aan de leefbaarheid in de wijk.

Figuur 29: Koppelkansen en domeinen van (menselijke) leefbaarheid en (ruimtelijke) kwaliteit van leven op basis van het model van Leidelmeijer and Kamp (2003, p. 63)

Het antwoord op deelvraag 1 is:

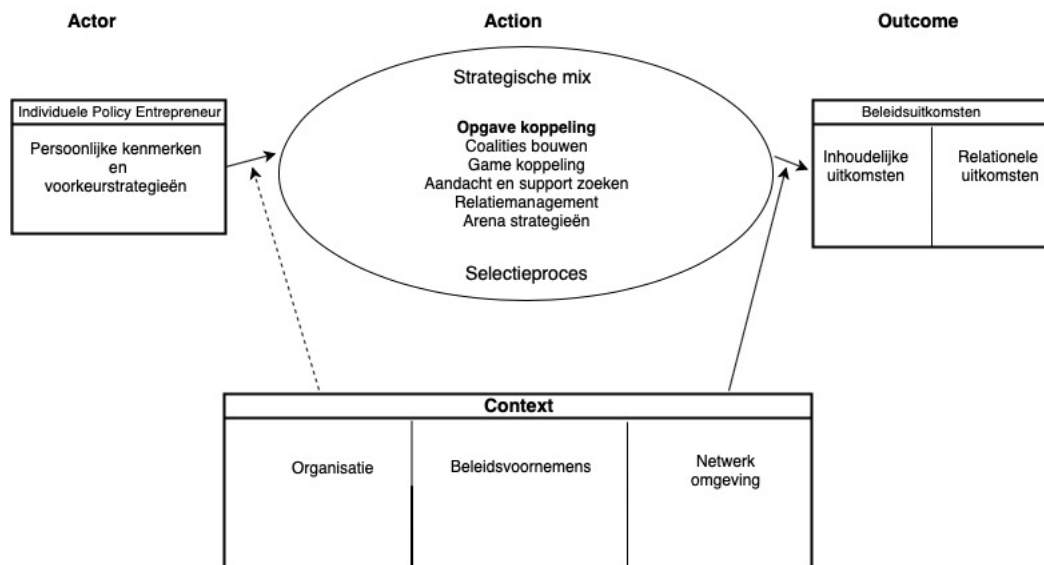
Er zijn veel verschillende mogelijke koppelkansen op meerdere domeinen van leefbaarheid in kwetsbare wijken. Voorbeelden die uit dit onderzoek naar voren komen zijn: klimaatadaptatie, openbare ruimte, sociale cohesie door betrokkenheid bij de buurt, het ontmoeten van anderen, zorg voor elkaar en gemeenschapsvorming, gezondheid, voeding, levensloopbestendig wonen, armoede, scholing en werkgelegenheid, en achter-de-voordeur-problematiek, zoals eenzaamheid en psychische problemen. Daarnaast wordt een koppeling tussen veiligheid en de woning genoemd.

Uit de theorie over het verbeteren van de leefbaarheid in de wijk bleek ook dat leefbaarheid een subjectief begrip is en dat het daarom belangrijk is goed te weten hoe bewoners de leefbaarheid in hun wijk ervaren en daarbij aan te sluiten. Algemene uitspraken over de opgaven waarmee de warmtetransitie gekoppeld moet worden om de leefbaarheid te bevorderen zijn dan ook eigenlijk niet zinvol. De vraag is meer welke koppelkansen in die betreffende wijk aanwezig en gewenst zijn. Dit vormt onderdeel van het werken aan koppelkansen en wordt beschreven in de volgende paragraaf.

7.3 Deelvraag 2: Werken aan koppelkansen

De tweede deelvraag is: *Hoe kunnen gemeenten werken aan koppelingen tussen de warmtetransitie en het verbeteren van leefbaarheid in een kwetsbare wijk?*

Uitgangspunt hierbij is dus dat er een wens is om deze koppeling te maken, om gelijktijdig aan meerdere opgaven te werken. De vraag is of dit altijd wenselijk of nodig is. In hoofdstuk 8 kom ik hierop terug. In deze paragraaf beschrijf ik de mogelijkheden voor het werken aan koppelingen en een aantal strategieën dat belangrijk blijkt te zijn op basis van de literatuur en de verschillende cases. Deze strategieën vormen de kern van het conceptueel model.

Figuur 30: Conceptueel model op basis van Brouwer and Huitema (2018, p. 1269)

7.3.1 Action

Opgavekoppeling

Zowel uit de literatuur als de cases waarbij succesvolle koppelingen tot stand zijn gekomen blijkt het heel belangrijk om het koppelen van verduurzaming en leefbaarheid op maat vorm te geven op wijk of buurtniveau. Voor het identificeren van koppelkansen is een beeld nodig van wat er in de betreffende wijk speelt en belangrijk is. Hierbij moet zowel een top-down als een bottom-up strategie worden toegepast. Met behulp van een framework kan informatie over de wijk aan de hand van allerlei aspecten in kaart gebracht worden. In Toronto werd het SNAP framework gebruikt, dat gebaseerd is op een gemeenschappelijke set van duurzaamheidsonderwerpen aangevuld met onderwerpen gebaseerd op de fysieke omgeving en de sociale en culturele context (zie figuur 19) (SNAP, 2019). Het model van Leidelmeijer and Kamp (2003) met domeinen van (menselijke) leefbaarheid en (ruimtelijke) kwaliteit van leven kan mogelijk ook hiervoor gebruikt worden (zie figuur 29). Een derde voorbeeld is de Leefplekmeter. Met dit instrument kunnen bewoners en/of professionals individueel of in groepsverband een buurt, wijk, dorpskern of ander gebied beoordelen en de positieve en negatieve punten van de leefplek bepalen (GezondIn, 2018). Daarbij blijkt het belangrijk om ook bij bewoners zelf te onderzoeken wat hen bezighoudt en wat zij belangrijk vinden. In Toronto wordt op basis van alle informatie over de wijk een gemeenschappelijk, verbindend thema geformuleerd wat motiveert en waar diverse projecten aan kunnen bijdragen.

Aandacht en support zoeken

Voorwaarde om succesvolle koppelingen te maken is het meekrijgen van anderen in het gezamenlijk werken aan meerdere opgaven. Hiervoor kunnen verschillende methoden worden gebruikt. Allereerst het demonstreren van het probleem en de oplossing met gebruik van voorbeelden of het tonen van empirisch bewijs. Daarnaast het aangeven en in eigen gedrag laten zien wat je zelf belangrijk vindt of juist aansluiten bij wat de ander belangrijk vindt. Een andere manier is door het gewoon te gaan doen, kleine stappen te zetten en mensen de gewenste verandering laten ervaren. Om aandacht en support te krijgen wordt ook wel retorische overtuiging toegepast, waarbij het project bijvoorbeeld

gepresenteerd wordt als een kans voor de ander met de vraag op welke manier de ander betrokken wil zijn. Door je in te leven in die ander, verhalen over echte mensen te vertellen of met behulp van techniek de toekomst zichtbaar te maken en te laten ervaren komt de boodschap beter over, zo is de ervaring in Toronto.

Relatiemanagement

Goede relaties en vertrouwen bij anderen vergemakkelijken het verkrijgen van support en de samenwerking. Het is belangrijk hierin te investeren. Hierbij hoort initiatief nemen om contact te leggen, waar mogelijk via warme contacten en een goede relatie opbouwen en onderhouden. Aansluiten bij al aanwezig partijen en actieve bewoners is ook een mogelijkheid. Vertrouwen ontstaat vervolgens niet vanzelf, hier moet tijd voor worden genomen. Continuïteit in professionals maakt het makkelijker vertrouwen op te bouwen.

Coalities bouwen

Het koppelen van opgaven gaat gepaard met het bouwen van coalities. De grootte en samenstelling van de coalitie is afhankelijk van het onderwerp. Hiervoor is het goed eerst het netwerk in kaart te brengen. Soms worden partijen niet betrokken als er bijvoorbeeld vanuit de voorgeschiedenis blijkt dat er bepaalde gevoeligheden liggen. Het bouwen van coalities gaat makkelijker als er eerder een goede samenwerking is geweest, als er krediet is opgebouwd vanwege eerder behaalde resultaten, en als er door relatiemanagement goede relaties en vertrouwen is opgebouwd. Uit de literatuur blijkt dat het belangrijk is een gevoel te hebben voor de optimale grootte en samenstelling en daarbij vertraging en teveel complexiteit te minimaliseren. In de cases wordt hier verschillend mee omgegaan. Hier kom ik later op terug.

Gamekoppeling

In sommige gevallen wordt er ook gebruik gemaakt van gamekoppeling. Hierbij gaat het om het aanvoelen van mogelijkheden om te onderhandelen en de bereidheid tot compromissen of afspraken over parallelle of toekomstige projecten om de benodigde steun te verkrijgen. Deze strategie wordt in de onderzochte cases maar een aantal keer genoemd, en dan vooral bij de gemeenten die nog aan het begin staan van de warmtetransitie. Een formeel geregelde landelijke gamekoppeling is social return on investment of in Toronto de community of public realm benefits. Deze biedt ook kansen voor het koppelen van opgaven tussen de warmtetransitie en het verbeteren van de leefbaarheid in kwetsbare wijken.

Arenastrategieën

Een goede timing en alertheid voor kansen zoals subsidiemogelijkheden, zijn belangrijk om koppelkansen te kunnen benutten. Bij de warmtetransitie wordt al vaak gekeken naar de logische momenten waarop een woningcorporatie klein of groot onderhoud uitvoert. Naast timing is ook inzicht in besluitvormingsprocessen, verhoudingen en invloed noodzakelijk.

7.3.2 Twee benaderingen

Ondanks dat bovenstaande strategieën in het algemeen belangrijk zijn voor het werken aan koppelkansen, blijkt uit voorliggend onderzoek ook dat er niet één manier is, maar dat gemeenten op verschillende manieren kunnen werken aan koppelingen tussen de warmtetransitie en leefbaarheid in

kwetsbare wijken. Uit de analyse van de cases naar het koppelen van opgaven komen twee benaderingen naar voren met een verschillende invulling van sommige strategieën. De gevonden benaderingen worden hieronder beschreven. Daarnaast is een derde benadering geïdentificeerd, maar deze is niet gericht op het koppelen van opgaven en draagt niet bij aan het beantwoorden van deelvraag 2. Deze wordt hieronder dan ook niet beschreven, maar komt wel terug in hoofdstuk 8.

1. Koppelen vanuit de warmtetransitie

De eerste benadering vertrekt bij het koppelen van opgaven vanuit de warmtetransitie en kijkt dan of er koppelkansen zijn. Uitgangssituatie is de warmtetransitie, daar worden bepaalde ambities en doelstellingen op geformuleerd en van daaruit kijkt men welke maatregelen er (extra) ingezet kunnen worden die ook bijdragen aan andere opgaven. De coalitie bestaat uit partners die betrokken zijn bij de warmtetransitie. Daarnaast worden medestanders en partners gezocht om koppelingen te maken met andere opgaven, die gezamenlijk geïnventariseerd worden. De manier om aandacht en support te krijgen is hier anderen stimuleren om naar koppelkansen te kijken door onder andere gebruik te maken van empirisch bewijs en goede voorbeelden. Hiertoe kan steun en inspiratie worden gezocht bij andere gemeenten en kennisorganisaties. Een risico lijkt te zijn dat het lastig is de interne organisatie en externe partners mee te krijgen in het koppelen van opgaven en om de koppelingen uiteindelijk ook concreet te maken.

2. Integrale wijkaanpak

Bij een integrale wijkaanpak wordt er naar koppelkansen gekeken met de bril van integrale stedelijke vernieuwing met een totaalvisie op de wijk. Hier vormt de warmtetransitie onderdeel van een groter geheel, en kan zelfs drager zijn voor een bredere verbetering van de wijk. Het beeld van de wijk en de koppelkansen wordt gevormd door een combinatie van een top-down en een bottom-up benadering waaruit een gemeenschappelijk, verbindend thema kan ontstaan. Er is een gezamenlijke visie van waaruit samengewerkt wordt. Er wordt een brede coalitie gevormd met heel diverse partners, onder andere gebouwd op een al langer lopende samenwerking in de wijk. De samenstelling hangt samen met de opgaven waaraan gewerkt wordt en op onderdelen haken andere partners aan. Om aandacht en support te krijgen worden twee mogelijkheden beschreven. De gemeente kan aansturen op het aanwijzen van prioritaire gebieden waarna anderen hun inzet ook hierop gaan richten. Een andere mogelijkheid is aansluiten bij plannen en initiatieven van anderen die ook openstaan voor koppeling. Door de gezamenlijke visie, goede samenwerking en aanwezigheid in de wijk lijkt het makkelijker om koppelkansen concreet te maken en samen aan de slag te gaan.

7.3.3 Conclusie

Op basis van de beschreven bevindingen kom ik tot de volgende beantwoording van deelvraag 2:

Gemeenten kunnen op verschillende manieren werken aan de koppelingen tussen de warmtetransitie en leefbaarheid in kwetsbare wijken:

- 1. Koppelen vanuit de warmtetransitie;*
- 2. Integrale wijkgerichte benadering waar de warmtetransitie onderdeel of belangrijke drager van is.*

Bij beiden is het belangrijk de koppeling op maat en gebiedsgericht te maken, op basis van een analyse van de buurt of de wijk. De analyse wordt gemaakt door een top-down strategie, bij voorkeur

aan de hand van een framework met meerdere aspecten van de leefomgeving, in combinatie met een bottom-up strategie waarin bij bewoners zelf wordt onderzocht wat er speelt in de wijk en wat zij belangrijk vinden. Binnen beide benaderingen kan een aantal strategieën worden ingezet, namelijk aandacht en support zoeken, relatiemanagement, coalities bouwen, gamekoppeling en arena strategieën. De precieze invulling hiervan verschilt per benadering.

Beide benaderingen kwamen naar voren uit de cases. Bij één case is de gemeente op zoek naar koppelkansen vanuit de warmtetransitie. Een andere gemeente hanteert de integrale wijkbenadering waarvan de warmtetransitie een belangrijke pijler is. De cases uit de eerste fase van het onderzoek hanteerden ook een wijkgerichte benadering. Tussen de verschillende wijkbenaderingen zijn echter ook verschillen te zien. Deze hebben vooral te maken met de rol van bewoners en wat dat betekent voor het koppelen van opgaven. In de volgende paragraaf ga ik hierop in.

7.4 Deelvraag 3: Betrekken van bewoners

Uit de literatuur en alle cases komt naar voren dat betrokkenheid van bewoners erg belangrijk is. In de hiervoor genoemde strategieën kwam dit maar beperkt naar voren, daarom wordt hier apart aandacht aan besteed. De laatste deelvraag is dan ook “*Hoe kunnen gemeenten bewoners in kwetsbare wijken betrekken bij het werken aan koppelingen?*”. In deze paragraaf geef ik antwoord op deze vraag.

Er zijn in het algemeen verschillende mogelijkheden voor participatie door bewoners bij beleidsverandering. Dit loopt van informeren, raadplegen, adviseren, coproduceren tot (mee)beslissen. Uit de literatuur komt naar voren dat het betrekken van bewoners in kwetsbare wijken iets anders vraagt dan in andere wijken. Dit werd in sommige cases ook zo benoemd. In die wijken is het belangrijk bewust aandacht te besteden aan de volgende aspecten:

Figuur 31: Aansluiten bij bewoners

In de praktijk wordt het betrekken van bewoners in alle cases belangrijk gevonden en wordt naast een top-down analyse van de wijk gebruik gemaakt van bottom-up benadering. Men verdiept zich in de verschillende groepen bewoners (erkennen). Men vult dit echter wel verschillend in.

1. Koppelen vanuit de warmtetransitie

In de case waarin de warmtetransitie voorop staat wordt vooral gekeken wat bewoners van die verandering vinden, worden zij geïnformeerd en mogen zij advies geven. In sommige gevallen mogen bewoners ook meebeslissen op het gebied van (een onderdeel van) de warmtetransitie.

2. Integrale wijkaanpak

In de wijkgerichte benadering wordt met veel verschillende partners breder geïnventariseerd wat er bij bewoners speelt, ook op andere terreinen dan de warmtetransitie, en is men als coalitie meer aanwezig in de wijk om bewoners te spreken. Men verdiept zich beter in wat bewoners bezighoudt.

Toch zijn ook hierin verschillen te zien tussen de cases.

In Toronto wordt benoemd dat het in deze analyse van de behoeften van bewoners ook gaat om hun normen en waarden. Volgens de literatuur is het oog hebben voor deze achterliggende belangen van stakeholders een manier waarop policy entrepreneurs omgaan met complexiteit. In Toronto ontstaat door de combinatie van top-down onderzoek en deze bottom-up benadering met veel aandacht voor bewoners, een beeld van de mogelijke koppelkansen en mondt dit uit in een gezamenlijk thema dat kenmerkend is voor de wijk. Dit thema motiveert en verbindt mensen en projecten.

Ook als men zich vanuit de wijkgerichte benadering breed verdiept in wat bewoners belangrijk vinden, betekent dit nog niet dat zij ook kunnen participeren door middel van coproduceren of veel meer mogen (mee)beslissen dan in gemeenten die vanuit de warmtetransitie bewoners betrekken. Voor alle Nederlandse cases met een wijkgerichte benadering geldt dat participatie (op dit moment) vooral informeren, raadplegen en adviseren is, en in een enkel geval coproduceren en meebeslissen. Alleen in Toronto lijkt coproduceren en meebeslissen uitgangspunt in de werkwijze. Uit de informatie blijkt dat daar bij bewoners veel eigenaarschap en verantwoordelijkheid is of is ontstaan. In de aanpak wordt ook aandacht besteed aan het vergroten van de capaciteiten bij bewoners om mee te kunnen doen en wordt bewoners ook verantwoordelijkheid gegeven voor het proces van de aanpak.

Op basis van dit onderzoek luidt het antwoord op deelvraag 3:

Gemeenten kunnen bewoners in kwetsbare wijken op verschillende manieren betrekken bij veranderingen, van informeren tot meebeslissen. Als men bewoners echter wil betrekken bij het maken van koppelingen blijkt het belangrijk om zich bij de analyse van de wijk echt te verdiepen in wat bewoners bezighoudt en wat hun achterliggende normen en waarden zijn. Hierdoor kunnen koppelkansen worden geïdentificeerd en kan een gezamenlijk, verbindend thema ontstaan dat motiverend werkt. Ook is het belangrijk aandacht te hebben voor het vergroten van de capaciteiten van bewoners om mee te kunnen doen, en hen ook verantwoordelijkheid te geven voor het proces en de uitvoering van de aanpak.

Op deze manier worden bewoners betrokken bij meer onderdelen van de strategieën om koppelkansen tussen opgaven te identificeren en de koppelingen te maken, dan in de benadering vanuit de warmtetransitie waar de bewoners vooral betrokken worden ten behoeve van de warmtetransitie of een wijkbenadering waar bewoners geïnformeerd of geraadpleegd worden of mogen adviseren. Wat dit betekent voor het conceptueel model komt in hoofdstuk 8 aan de orde.

Nu de drie deelvragen beantwoord zijn, wordt in de volgende paragraaf ingegaan op de hoofdvraag.

7.5 Conclusie: Antwoord op de hoofdvraag

Aan het begin van dit onderzoek is de volgende hoofdvraag geformuleerd:

Op welke manier kan de gemeente koppelkansen tussen de warmtetransitie en het verbeteren van leefbaarheid in kwetsbare wijken benutten, en wat is de rol van de bewoners hierbij?

De bovenstaande deelvragen geven met elkaar antwoord op deze vraag, namelijk:

Een gemeente kan op twee manieren koppelkansen tussen de warmtetransitie en het verbeteren van de leefbaarheid in kwetsbare wijken benutten:

1. *Koppelen vanuit de warmtetransitie;*
2. *Integrale wijkgerichte benadering waar de warmtetransitie onderdeel of belangrijke drager van is.*

Bij beiden is het belangrijk de koppeling op maat en gebiedsgericht te maken, op basis van een analyse van de buurt of de wijk. De analyse wordt gemaakt door een top-down strategie, bij voorkeur aan de hand van een framework met meerdere aspecten van de leefomgeving, in combinatie met een bottom-up strategie waarin bij bewoners zelf wordt onderzocht wat er speelt in de wijk, wat zij belangrijk vinden en wat hun achterliggende normen en waarden zijn. Binnen beide benaderingen kan een aantal strategieën worden ingezet, namelijk aandacht en support zoeken, relatiemanagement, coalities bouwen, gamekoppeling en arena strategieën. De precieze invulling hiervan verschilt per benadering en is afhankelijk van contextfactoren en de persoon of personen die de koppelingen maken.

Per benadering verschilt de rol van bewoners. Bij benadering één worden de bewoners vooral betrokken om hen te informeren, raadplegen, te laten adviseren en soms meebeslissen ten behoeve van de warmtetransitie. Binnen de integrale wijkbenadering kunnen bewoners ook deze rol krijgen, maar liggen er kansen als zij meer verantwoordelijkheid krijgen voor zowel het proces van de aanpak als in de uitvoering daarvan en wanneer capaciteiten om mee te kunnen doen worden vergroot. De rol van bewoners maakt dan veel meer onderdeel uit van de strategie-mix. Hierdoor kunnen koppelkansen worden geïdentificeerd die ook aansluiten bij het beeld van bewoners over het verbeteren van de leefbaarheid in de wijk, en kan een gezamenlijk, verbindend thema ontstaan dat motiverend werkt.

Voorliggend onderzoek heeft vooral onderzocht op welke manier gemeenten koppelingen kunnen maken. Op basis van dit onderzoek kunnen echter geen uitspraken gedaan worden wat het meest effectief is. In het volgende hoofdstuk bespreek ik of één van beide benaderingen mogelijk wel de voorkeur heeft en waarom, en ga ik in op wat de verschillende rollen van bewoners betekenen voor het conceptueel model en de daarin genoemde strategieën.

8. DISCUSSIE & REFLECTIE

8.1 Inleiding

Bij het beschrijven van de literatuur en de resultaten kwamen vraagstukken naar boven waar op basis van voorliggend onderzoek geen antwoord op te geven is. In dit laatste hoofdstuk benoem ik er een aantal, omdat ik denk dat dit de discussie of het gesprek over het benutten van koppelkansen verder kan helpen in de praktijk. Daarnaast kunnen dit interessante vraagstukken zijn voor verder onderzoek.

In paragraaf 8.2 ga ik in op het vraagstuk van de relatie tussen de gekozen benadering voor het koppelen en de verschillende contextfactoren, de rol van de policy entrepreneur en de mogelijke effectiviteit van de benoemde benaderingen. Daarnaast doe ik een voorstel voor het opnemen van de rol van bewoners in het conceptueel model.

In paragraaf 8.3 reflecteer ik op de onderzoeksmethode, theorieën en modellen en onderzoeksresultaten.

8.2 Discussie

8.2.1 Koppelbenadering en contextfactoren

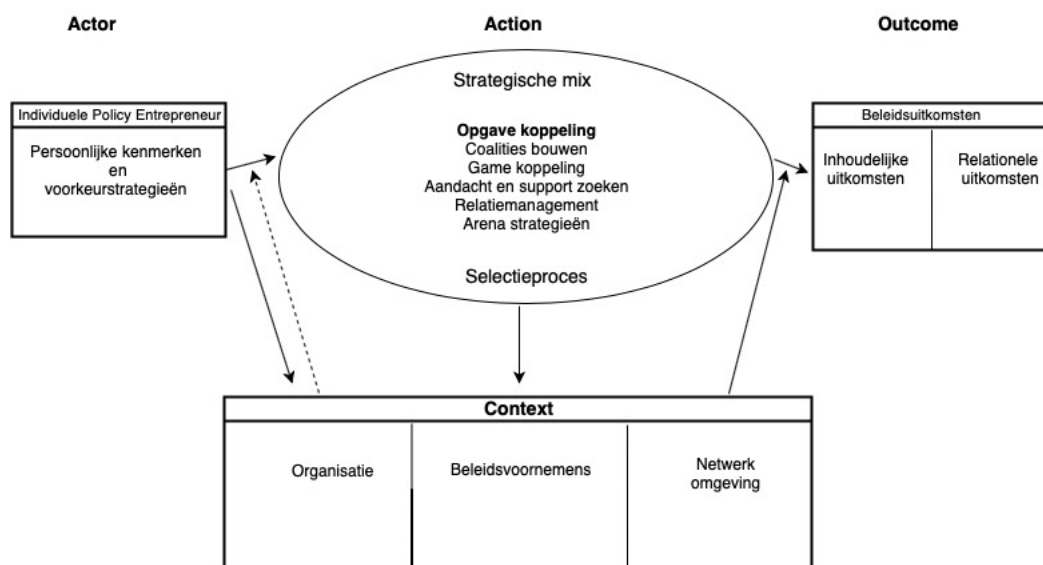
Volgens de theorie en het daarop gebaseerde conceptueel model zijn de beschreven strategieën afhankelijk van de context en de policy entrepreneur.

Op basis van de analyse van de praktijkcases van dit onderzoek kunnen we constateren dat er verschillende benaderingen zijn voor het omgaan met koppelkansen, en dat er verschillen zijn tussen de organisaties, beleidsvoornemens, en netwerken (de context in het model). De gevonden verschillen bij de cases in fase 2 zijn als volgt:

- Koppelen vanuit een integrale, wijkgerichte benadering: de gemeentelijke organisatie is gericht op samenwerken, de integrale wijkgerichte benadering maakt onderdeel uit van de organisatievisie en het beleid. Het organisatieonderdeel 'Wijken' heeft een belangrijke positie in de organisatie. Er is met partners een gezamenlijke visie op de wijk en de koppelkansen ontwikkeld, en een langdurige, goede relatie met de woningcorporatie en andere partijen in de wijk opgebouwd waardoor een brede coalitie betrokken is en er ook al stappen gezet worden om (onderdelen van) de warmtetransitie te koppelen aan andere opgaven. Tevens is er een beeld van wat bewoners in de wijk belangrijk vinden, breder dan de warmtetransitie;
- Koppelen vanuit de warmtetransitie: er is weinig steun in de organisatie en beperkte capaciteit om koppelingen tot stand te brengen. Integraal werken staat onder druk. Er is (nog) geen gezamenlijke visie met de woningcorporatie. Er is wel een beeld hoe bewoners aankijken tegen de warmtetransitie, maar er lijkt geen langduriger samenwerking in de betreffende wijk waarop gebouwd kan worden om combinaties te maken met andere opgaven. Het zoeken van aandacht en support en het vormen van een coalitie op andere opgaven dan de warmtetransitie kost hier veel inspanning van de programmamanager;
- Warmtetransitie voorop en beperkt initiatief om te koppelen: er zijn twee aparte programma's, één voor het aardgasvrij maken en één voor de leefbaarheid in de wijk. Er zijn op beide hoge beleidsambities. Deze sporen komen echter nog niet bij elkaar. De rol van 'Wijken' bij de

warmtetransitie is beperkt. Ook worden de contacten in de wijk gelegd vanuit de warmtetransitie en niet vanuit een gezamenlijke coalitie in de wijk, en is er geen gezamenlijke visie met de woningcorporatie.

Het is verleidelijk hieruit de conclusie te trekken dat de benadering die gekozen wordt voor het koppelen helemaal afhankelijk is van de contextfactoren. En dat bijvoorbeeld een wijkgerichte benadering alleen maar kan als dat ook past bij een context die daarop gericht is. Maar hoe de benaderingen en deze verschillen in contextfactoren precies met elkaar samenhangen, en wat daarin de rol is van de policy entrepreneur, kan op basis van dit onderzoek niet gezegd worden. De context kan ook beïnvloed worden door bepaalde strategieën uit de strategische mix. Een voorbeeld hiervan is dat aandacht en support zoekende strategieën misschien ook kunnen zorgen voor meer draagvlak binnen de eigen organisatie voor koppelen of een wijkgerichte aanpak. En mogelijk is de keuze voor een bepaalde benadering meer afhankelijk van de policy entrepreneur dan van de contextfactoren. Het zou interessant zijn om dit nader te onderzoeken. Voor de praktijk is dit namelijk relevant, omdat de mensen die aan de warmtetransitie werken en koppelkansen met andere opgaven willen benutten voor de keuze staan welke benadering zij hierbij gaan hanteren en in hoeverre zij dit moeten laten afhangen van de huidige context of de context kunnen beïnvloeden in de gewenste richting. Nu lijkt het conceptueel model vooral weer te geven dat de policy entrepreneur en de strategiekeuze alleen maar *afhankelijk* zijn van de context, maar als het omgekeerde ook waar is, zou er ook een pijl moeten gaan vanuit de policy entrepreneur en de strategiemix naar de context.

Figuur 32 Conceptueel model – wederzijdse beïnvloeding

De benaderingen die uit dit onderzoek naar voren zijn gekomen, zijn beschreven als drie aparte benaderingen. Het is ook mogelijk dat het niet het één of het ander is, maar dat er sprake is van een continuüm waarbij het ene uiterste is: werken aan de eigen opgave, en het andere uiterste: helemaal integraal werken vanuit de wijk, en daartussen de mogelijkheid dat men koppelingen maakt vanuit in dit geval de warmtetransitie, waarbij men ook zonder een traditie van wijkgericht werken elementen daarvan kan benutten. Binnen dat continuüm is er dan sprake van een transactioneel proces van wederzijdse beïnvloeding. Het zou interessant zijn om verder te onderzoeken of er in de praktijk nog meer varianten zichtbaar zijn of zichtbaar worden en of deze op zo'n continuüm geplaatst kunnen worden of dat ze wezenlijk van elkaar verschillen.

8.2.2 Policy entrepreneur

Brouwer (2013) is in zijn onderzoek op zoek gegaan naar mensen die policy entrepreneur genoemd konden worden en heeft hen op basis van succesvolle projecten bevraagd op hun strategieën en de factoren die meespelen in het bereiken van de door hen gewenste beleidsuitkomsten. Hieruit is het conceptueel model met de verschillende strategieën en factoren ontstaan. Uit zijn onderzoek bleek dat het goed mogelijk was policy entrepreneurs te herkennen. In dit onderzoek stond niet de persoon van policy entrepreneur centraal zoals in het onderzoek van Brouwer, omdat het niet ging om de vraag of deze personen voorkomen in het veld van de warmtetransitie en leefbaarheid in kwetsbare wijken, maar of de strategieën van de policy entrepreneur gebruikt kunnen worden voor het koppelen van deze opgaven.

Uit de interviews in voorliggend onderzoek blijkt wel dat de respondenten de kenmerken van policy entrepreneurs herkennen bij anderen. Een respondent gaf aan dat het voor haar projecten erg belangrijk was dat er binnen de gemeenten waarmee ze samenwerkte mensen waren die zo'n rol vervulden. De respondenten zelf scoren ook hoog op de bevraagde eigenschappen. In dit onderzoek is geen navraag gedaan bij anderen of de respondenten als policy entrepreneur gezien konden worden en zelfrapportage is mogelijk niet betrouwbaar. Toch zijn er in de interviews verschillende soorten antwoorden gegeven en is uit de acties die plaatsvinden wel een (kleine) indruk verkregen hoe iemand zich in de praktijk lijkt te gedragen. Dit lijkt te duiden op verschillende voorkeursstijlen die mogelijk niet altijd passen bij de eigenschappen van een policy entrepreneur. Zo is er in vergelijking tot de anderen, een aantal respondenten dat veel minder initiatief neemt voor het koppelen van opgaven en worden in hun case (vooralsnog) ook minder koppelingen gelegd. Mogelijk spelen hier de contextfactoren een rol. Een deel van deze respondenten werkt namelijk in dezelfde wijk. Het roept bij mij wel de vraag op hoeveel een policy entrepreneur zich iets aantrekt van de context, of dat juist het kenmerk van een 'echte' policy entrepreneur is dat deze ondanks de context toch van alles probeert om beleid te veranderen, aan de opgave te werken zoals hij of zij denkt dat goed is en dat opgavekoppeling daarin, zoals de 'water policy entrepreneurs' aangeven, een belangrijke strategie is. Het zou interessant zijn te onderzoeken hoe de cases in dit onderzoek zich over een aantal jaar ontwikkeld hebben, welke succesvol zijn geweest en wat daarin heeft meegespeeld. En misschien kan dan met de onderzoeksmethode van Brouwer ook achteraf worden vastgesteld wie door anderen gezien worden als policy entrepreneur.

Voor de andere respondenten geldt dat het niet noodzakelijk lijkt om bij een gemeente te werken om eigenschappen van een policy entrepreneur te vertonen. Met name bij de wijkgerichte benadering zijn meerdere respondenten gericht op het maken van koppelingen. De mensen die een wijkgerichte functie hebben zeggen daarbij dat het opzoeken van koppelingen en het verbinden van opgaven en mensen de kern is van hun functie. Ook wordt aangegeven dat deze eigenschappen nodig zijn voor de energietransitie, omdat er nog zoveel onzeker is en er veel verschillende stakeholders betrokken zijn. Een interessante onderzoeksvraag is of er werkelden of functies zijn waarin meer policy entrepreneurs voorkomen dan in andere.

8.2.3 Effectiviteit

Een andere vraag is of er iets te zeggen valt over de effectiviteit van de twee gevonden benaderingen waarmee gemeenten koppelkansen kunnen benutten. Zijn er op basis van dit onderzoek aanwijzingen dat het koppelen vanuit de warmtetransitie of juist vanuit de integrale wijkaanpak makkelijker tot koppelingen, of tot betere koppelingen leidt dan de andere manier? En uiteindelijk ook tot betere uitkomsten op de opgaven? Zoals aan het begin van het onderzoek is aangegeven is dit een verkennend onderzoek naar mogelijkheden voor gemeenten om koppelkansen tussen de genoemde opgaven te benutten. Op basis van dit onderzoek zijn daarom geen uitspraken te doen over effectiviteit van de aanpak. Uit de resultaten van voorliggend onderzoek komt wel naar voren dat het koppelen vanuit de warmtetransitie veel inspanning kost op het gebied van aandacht en support zoeken en het vinden van partners om de koppelingen tot stand te brengen. Bij de gemeente die werkt volgens een integrale wijkaanpak is meer sprake van een gemeenschappelijke visie en een langduriger goede samenwerking. Dit zijn aspecten die in de theorie belangrijk gevonden worden. In die gemeente lukt het ook beter om al concrete stappen te zetten op het gebied van koppelen. Of dit op de lange termijn tot een verschil in gemaakte koppelingen en uitkomsten leidt is nu niet te zeggen. De ervaring in Eindhoven laat wel zien dat koppelingen van duurzaamheids- en sociale opgaven in de eerste periode, waarin de woningcorporatie vooral gericht was op renovatie en verduurzaming, minder goed verliep dan in de tweede periode, waarin de corporatie de ambities op duurzaamheid wat bijstelde en meer in gesprek ging met, en aansloot bij bewoners en een bredere wijkbenadering hanteerde. Er was echter geen sprake van een integrale wijkbenadering samen met bijvoorbeeld de gemeente. De doorslaggevende factor kan hier ook zijn geweest dat men beter aansloot bij bewoners. In Toronto wordt het succes van de aanpak waar duurzaamheidsingrepen ook sociale uitkomsten hadden door de respondent toegeschreven aan de wijkgerichte aanpak. Maar ook hier zou het betrekken van bewoners een belangrijker factor kunnen zijn. Het schaalniveau van de wijk of buurt blijkt bij de warmtetransitie en leefbaarheid wel van belang, maar kan ook via een inhoudelijke opgave benaderd worden.

Een conclusie over welke benadering dus het meest effectief is, en welke elementen op welke manier de effectiviteit beïnvloeden is op basis van dit onderzoek niet aan te geven. Dit is een mooi onderwerp voor vervolgonderzoek.

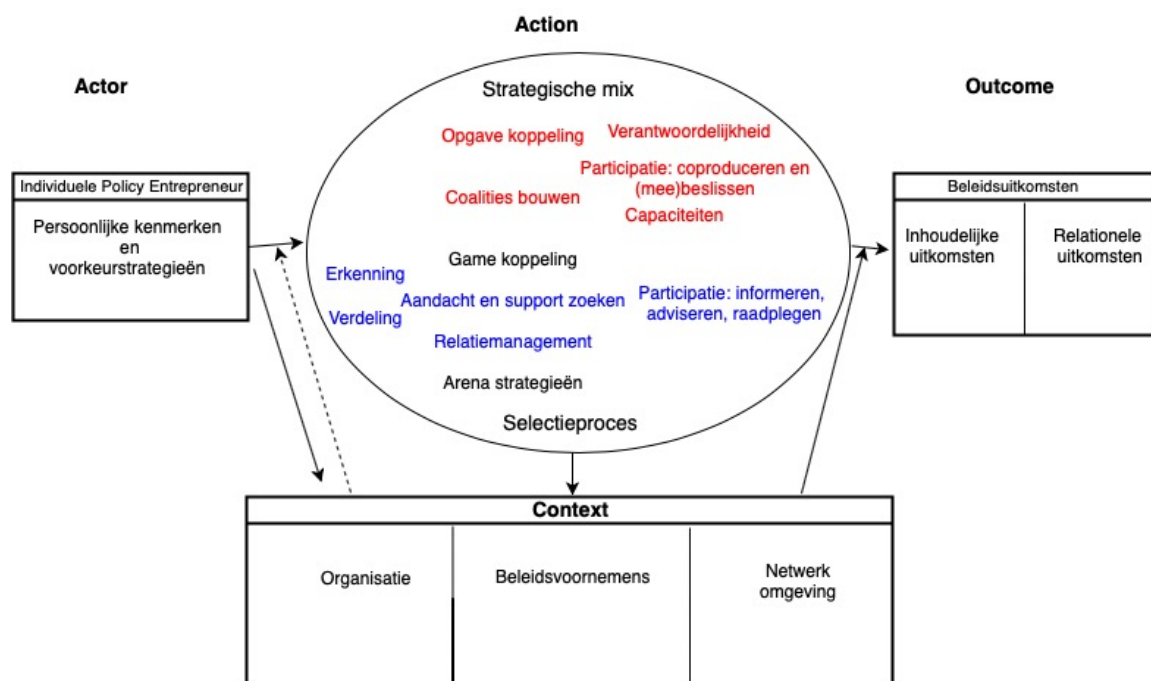
8.2.4 Rol van bewoners

Hiervoor werd de rol van bewoners al genoemd als factor in het koppelen van opgaven. Een vraag die gesteld is in hoofdstuk 4 op basis van het literatuuronderzoek is of, en op welke manier de rol van bewoners een plek kan krijgen in het conceptueel model. In hoofdstuk 7 is geconcludeerd dat de rol van bewoners per benadering verschilt. Bij de benadering waarin gekoppeld wordt vanuit de warmtetransitie worden de bewoners vooral betrokken om hen te informeren, raadplegen, te laten adviseren en soms meebeslissen ten behoeve van de warmtetransitie. Binnen de integrale wijkbenadering kunnen bewoners ook deze rol krijgen, maar liggen er kansen als zij meer verantwoordelijkheid krijgen voor zowel het proces van de aanpak als in de uitvoering daarvan, en capaciteiten om mee te kunnen doen worden vergroot. De rol van bewoners maakt dan veel meer onderdeel uit van de strategie-mix. Hierdoor kunnen koppelkansen worden geïdentificeerd die ook aansluiten bij het beeld van bewoners over het verbeteren van de leefbaarheid in de wijk, en kan een gezamenlijk, verbindend thema ontstaan dat motiverend werkt.

Tijdens het coderen van de interviews bleek dat een aantal uitspraken gelabeld kon worden op een bouwsteen van de Stemgever, maar ook als een strategie in het conceptueel model. Een voorbeeld

hiervan is deze uitspraak van een respondent: *“Want de energietransitie in de fase waarin we nu zitten is het nog best wel een technisch verhaal. Dus het is best nog wel lastig om bij mensen duidelijk te maken. We zijn begonnen met inductie koken, want iedereen moet eten dus je moet ook kunnen koken. En er was best wel wat weerstand bij verschillende culturen, tegen elektrisch koken. Omdat bijvoorbeeld Turkse mensen heel graag spelen met het gaspitje, bepaalde gerechten moeten op dat pitje, moet zo hoog zijn. Dat zie je natuurlijk niet als je aan het inductie koken bent. Maar met een Turkse chefkok die dan laat zien dat het op inductie ook allemaal kan, dan heb je mensen snel over de streep. En als je dan ook laat proeven hoe lekker het ook allemaal is. En dat is eigenlijk de manier. Dus ik ben begonnen om die weerstand bij elektrisch koken te overwinnen, omdat ik dan denk dat als mensen dat eenmaal aan het doen zijn met z'n allen. Dus wij hen als woningcorporatie hen de mogelijkheid geven dat als mensen nu overstappen op inductiekoken, dan passen wij de meterkasten aan. Dus dat doen we al. En als mensen dan eenmaal lekker aan het koken zijn, en dan denken of ik nu een gaskachel heb of een CV, maakt me ook niet uit. Maar dat koken vinden ze dan echt heel belangrijk, dat klinkt heel raar.”*

Deze uitspraak geeft de erkenning weer van wat bewoners bezighoudt en wat zij belangrijk vinden, maar is ook een strategie om aandacht en support te zoeken. ‘Erkenning’ en ‘Aandacht en support zoeken’ blijkt in meer gevallen samen te gaan. En als bewoners mee mogen beslissen en verantwoordelijkheid krijgen voor het proces van de aanpak, gaan zij ook deel uitmaken van de coalitie, dus passen ‘Participatie’ en ‘Verantwoordelijkheid’ ook bij de strategie ‘Coalitie bouwen’. Op deze manier is vanuit de analyse van coderingen gekeken welke bouwstenen van de Stermgever een plek kunnen krijgen in de strategische mix van het conceptueel model. Hieronder wordt dit weergegeven.

Figuur 33: Conceptueel model met rol van bewoners

In alle cases zijn de blauwe combinaties tussen strategie en bouwstenen naar voren gekomen. Dit lijkt een basis te zijn van de rol van bewoners binnen alle gemeenten. De rode combinaties zijn hierop een uitbreiding. Bewoners krijgen dan een grotere rol. Hoe vervolgens de relaties tussen de

strategieën en de bouwstenen precies liggen, kan op basis van dit onderzoek met een beperkt aantal cases niet worden aangegeven.

Mijn verwachting is dat policy entrepreneurs steeds meer contact hebben en gaan samenwerken met bewoners, onder andere door de komst van de omgevingswet waarin participatie een belangrijk onderdeel is. Uitbreiding van het model met de bouwstenen van de Stemgever kan meer inzicht geven in hoe strategieën van de policy entrepreneur en de rol van de bewoners elkaar kunnen beïnvloeden. Maar belangrijker nog is dat het in de praktijk houvast kan geven bij het werken aan meerdere opgaven, en dat hiermee met name bewoners in kwetsbare wijken meer gehoord en vaker betrokken worden. Mijn aanbeveling is om dit verder te gaan onderzoeken.

8.3 Reflectie

8.3.1 Inleiding

In deze laatste paragraaf reflecteer ik op voorliggend onderzoek. Ik kijk terug op de gekozen onderzoeksopzet, de gebruikte theorieën en de resultaten. Ik sluit vervolgens af met een beschouwing over de onderzoeksvraag die uitgaat van de wenselijkheid van het benutten van koppelkansen.

8.3.2 Reflectie onderzoeksmethode

Zoals in het voorwoord is aangegeven was de aanleiding voor het volgen van de MCD de verwondering over de gescheiden werelden van het fysiek-ruimtelijk en het sociaal domein binnen de gemeentelijke organisatie. Een onderzoeksonderwerp dat hierover ging lag dan ook voor de hand. Het is echter moeilijk onderzoek doen naar een transitie die nog moet plaatsvinden. Binnen de warmtetransitie bleek het niet mogelijk een effectstudie te doen naar succesvolle koppelingen met andere opgaven. Daarom is besloten een kwalitatief, exploratief onderzoek uit te voeren en is de vraagstelling geformuleerd als een mogelijk handelingsperspectief, nl “Op welke manier *kunnen* gemeenten koppelkansen benutten”. Uitkomst is dan ook een schets van mogelijkheden. Door gebruik te maken van een theorie over strategieën die toegepast waren bij succesvolle beleidsveranderingen in een ander beleidsveld en het bijbehorende conceptueel model kon toch een vergelijking gemaakt worden van huidige ideeën en plannen met wetenschappelijke kennis over wat eerder succesvol bleek. Daarnaast is een vergelijking gemaakt met twee cases waar al verduurzamingsmaatregelen genomen zijn en waar ook succesvolle koppelingen tot stand waren gekomen.

De casestudies met semi-gestructureerde interviews maakten het mogelijk door te vragen bij onduidelijkheden. Door het kleine aantal cases is het niet mogelijk de resultaten nu al te generaliseren naar een grotere populatie. Er is een eerste indruk verkregen van de mogelijkheden die gemeenten hebben om koppelkansen te benutten, maar of dit bij meer gemeenten op deze manier mogelijk is, of dat er nog andere benaderingen zijn om koppelkansen te benutten zal nader onderzocht moeten worden. Achteraf gezien was een aanvulling met een enquête onder alle deelnemers van het experimentenprogramma en misschien ook de deelnemers aan de proeftuin aardgasvrije wijken goed geweest. Hiermee had onderzocht kunnen worden of het beeld van de twee koppelbenaderingen dat nu naar voren is gekomen breder aanwezig is. Een andere manier is om dit te toetsen in een gesprek met een aantal experts. Binnen de periode van dit onderzoek was dit helaas niet mogelijk.

8.3.3 Reflectie gekozen theorieën en modellen

Tijdens het literatuuronderzoek naar het benutten van koppelkansen werd duidelijk dat er meerdere mogelijkheden waren voor een theoretisch kader. Zo kan er bij koppelkansen tussen de warmtetransitie en verbeteren van leefbaarheid in kwetsbare wijken gekeken worden naar de beide opgaven en hoe deze inhoudelijk aan elkaar gekoppeld kunnen worden. Vanwege de generaliseerbaarheid van de onderzoeksresultaten naar andere opgaven vond ik dat een te beperkte invalshoek. Een andere optie was het onderzoeken van het proces om koppelingen tot stand te brengen en de bevorderende en belemmerende factoren in de institutionele context. Dit is zeker een interessant onderwerp. Toch heb ik uiteindelijk gekozen voor de invalshoek van de policy entrepreneur. Mijn ervaring in mijn werk als leidinggevende bij de gemeente Utrecht is dat het werken in complexe omgevingen ook afhangt van mensen en niet alleen van methoden, scholing of procesafspraken. Het is mensenwerk. Ik was nieuwsgierig naar de kennis die er over ‘dit soort mensen’ is. Voorliggend onderzoek heeft me hier meer inzicht in gegeven.

Daarnaast is bij de onderbouwing voor de keuze voor het model van de “Water policy entrepreneurs” aangegeven dat het interessant is te onderzoeken of het model bruikbaar is in andere beleidsvelden en of de genoemde strategieën daar ook voorkomen. In hoofdstuk 7 bleek al dat er op basis van voorliggend onderzoek aanpassingen gedaan kunnen worden. Zo kunnen er vraagtekens gesteld worden bij de eenzijdig weergegeven relaties tussen de context, de policy entrepreneur en de strategie-mix en ontbraken bewoners als belangrijke actoren in zowel de warmtetransitie als de leefbaarheid in kwetsbare wijken. Voor het onderzoek naar de rol van bewoners is dan ook gekozen voor de Stemgever die op basis van de theorie over Environmental Justice inzicht geeft in het betrekken van bewoners in kwetsbare wijken. Toch is uit voorliggend onderzoek gebleken dat het model van de policy entrepreneur goed gebruikt kon worden voor het onderzoek naar het koppelen van de opgaven warmtetransitie en het verbeteren van de leefbaarheid in kwetsbare wijken. Het model gaf richting aan de interviews en houvast bij de analyse van de informatie om te komen tot handelingsperspectieven voor het benutten van koppelkansen. Het bleek bij de analyse van uitspraken soms wel moeilijk om onderscheid te maken tussen de verschillende strategieën zoals tussen ‘netwerkstrategie’ en ‘coalities bouwen’. Het uitvoeren van een volledige ‘template analyse’ in meerdere rondes, zoals beschreven door King and Brooks (2018), kan de analyse aanscherpen. Voor dit onderzoek was dit echter niet haalbaar.

De conclusie ten aanzien van het model met strategieën van de policy entrepreneur is dat het toepasbaar is in een ander beleidsveld dan het watermanagement, en naast retrospectief onderzoek, ook bij exploratief onderzoek, maar dat het, ook met het oog op de omgevingswet, aangevuld moet worden met de rol van bewoners. In paragraaf 8.2.4 is hiervoor een voorstel gedaan.

8.3.4 Resultaten

Risico bij de nadruk in het onderzoek naar koppelkansen tussen twee opgaven is dat het onderzoek informatie oplevert over het maken van koppelingen, maar daarbij uit het oog verliest of de koppelingen ook gaan bijdragen aan de beide opgaven. Een voorbeeld hiervan is dat uit het literatuuronderzoek blijkt dat de leefbaarheid in kwetsbare wijken sterk beïnvloed wordt door de (sociale) veiligheid en overlast in de wijk, maar dat dit niet naar voren komt in de koppelkansen die genoemd worden. Hierdoor bestaat het risico dat er succesvolle koppelingen tot stand komen tussen de warmtetransitie en andere opgaven, maar dat dit niet gaat bijdragen aan de leefbaarheid in de wijk. Inhoudelijke kennis over specifieke beïnvloedende factoren van de leefbaarheid in

kwetsbare wijken is hierbij nodig, maar blijkt in de praktijk niet altijd benut te worden. Naast het betrekken van bewoners om aan te sluiten bij wat zij belangrijk vinden is kennis over beïnvloedende factoren ook van belang. Mijn ervaring op het gebied van gezondheid is dat experts dan een zinvolle aanvulling kunnen zijn binnen een coalitie. Het zou waardevol zijn te onderzoeken hoe kennis van professionals en het aansluiten bij bewoners bij het koppelen van opgaven goed kan worden gecombineerd.

Een heel interessante bevinding naar aanleiding van de manier van werken binnen SNAP is dat hun wijkanalyse via een top-down en bottom-up benadering leidt tot een verbindend thema. Binnen Volksgezondheid bij de gemeente Utrecht zijn we hier ook mee aan het experimenteren en leren. Ik zou het erg interessant vinden te onderzoeken waar zo'n manier van werken nog meer plaatsvindt en wat we in Utrecht daarbij van SNAP en anderen kunnen leren. Vooral om de rol van bewoners een nog betere plek te geven in onze manier van werken.

Als laatste wil ik terugkomen op de vraag of koppelen van de opgaven warmtetransitie en het verbeteren van de leefbaarheid in kwetsbare wijken eigenlijk wel een goed idee is. Zoals eerder beschreven in paragraaf 2.4 verschillen de meningen hierover. Er zijn mensen die van mening zijn dat het werken aan één complexe opgave al ingewikkeld genoeg is en dat de complexiteit niet verder verhoogd moet worden of dat koppelen de eigen doelen niet altijd dient. Eén respondent gaf aan dat ze zich niet hoeven te schamen om hard te willen sturen op doelen voor duurzaamheid. Uit de literatuur over policy entrepreneurs bleek dat zij dat in enkele gevallen ook aangeven, met name als ze beducht zijn voor te complexe besluitvormingsprocessen en als er erg weinig tijd is (Brouwer & Huitema, 2018). De vraag is of dit bij de warmtetransitie aan de orde is.

Anderen zijn sterk voorstander van het vergroten van complexiteit om verschillende redenen zoals het behalen van een beter resultaat, meer efficiëntie of kostenbesparing. Er bestaat ook een risico dat er te weinig gekoppeld wordt en bestaande complexiteit ontkend wordt waardoor resultaten niet behaald worden. De veronderstelling in dit onderzoek was dat koppelen van opgaven gewenst is. En in een aantal cases is te zien dat dit ook mogelijk is. Dit soort voorbeelden geven anderen hopelijk inspiratie om dit ook te onderzoeken en vorm te geven. In het kader van de warmtetransitie is hierover het laatste woord nog niet gezegd en zullen we de komende jaren gaan ervaren of koppelkansen benut kunnen worden. Er is een belangrijke taak weggelegd voor iedereen die hieraan werkt om te onderzoeken waar dit wel en niet mogelijk is en de juiste balans te vinden. Ik hoop dat er voldoende policy entrepreneurs rondlopen die zich hiermee bezighouden. En misschien blijkt over 20 jaar dat we weer een periode van grootschalige wijkverbeteringen hebben doorgemaakt. Een wijkverbetering voor én met bewoners en waar iedereen een warm gevoel van heeft gekregen!

LITERATUURLIJST

- Aedes. (2018). Startmotor: 100.000 woningen sneller van het gas. Retrieved from <https://www.aedes.nl/artikelen/bouwen-en-energie/energie-en-duurzaamheid/wet--en-regelgeving/startmotor-100.000-sociale-huurwoningen-sneller-van-het-gas.html>
- Bekebrede, G., Bueren, v. E., & Wenzler, I. (2018). Towards a Joint Local Energy Transition Process in Urban Districts: The GO2Zero Simulation Game. *Sustainability*, 10(8). doi:10.3390/su10082602
- Beuzenberg, V., Karatas, A., & Lustenhouwer, F. (2018). *Leefbaarheid na de Woningwet. Een verkenning na drie jaar*. Den Haag: Platform31
- Blokland, T. (2017). *Community as Urban Practice*. Cambridge: Polity Press.
- Blokland, T., & Nast, J. (2014). From Public Familiarity to Comfort Zone: The Relevance of Absent Ties for Belonging in Berlin's Mixed Neighbourhoods. . *International Journal of Urban and Regional Research*, 38(4), 1142-1159. doi:10.1111/1468-2427.12126
- Boer, H. d., & Vonhof, J. (2019). *Vragen doorrekening Klimaatakkoord, brief aan minister Wiebes (Economische Zaken en Klimaat)* Den Haag: VOC-NCW/MKB-Nederland
- Boersema, W. (2019). 'Rechtszaken tegen wind- en zonneparken frustreren klimaattransitie'. *Trouw*. Retrieved from <https://www.trouw.nl/groen/-rechtszaken-tegen-wind-en-zonneparken-frustreren-klimaattransitie~a1c4f154/>
- Bos, K., & Rusman, F. (2019, 08-03-2019). Buurtonderzoek Klimaat: 'Ik hoef niet roomser dan de paus te zijn'. *NRC*. Retrieved from <https://www.nrc.nl/nieuws/2019/03/08/ik-hoef-niet-roomser-dan-de-paus-te-zijn-a3952597>
- Breukers, S., Mourik, R., & Heijnen, V. (2019). *Gedragsverandering en het aardgasvrij maken van wijken*. Amsterdam: Duneworks
- Breukers, S., Mourik, R. M., Summeren, L. F. M. v., & Verbong, G. P. J. (2016). *Giving Voice to Residents. Environmental justice and sustainable transformations of Dutch social housing neighbourhoods*. Eindhoven: Duneworks-TU/e
- Breukers, S., Mourik, R. M., Summeren, L. F. M. v., & Verbong, G. P. J. (2017). Institutional 'lock-out' towards local self-governance? Environmental justice and sustainable transformations in Dutch social housing neighbourhoods. *Energy Research & Social Science*, 23, 148-158.
- Breukers, S., Summeren, L. v., & Mourik, R. (2017). *Verduurzaming van de Aireywijk: geleerde lessen en hoe verder?*
- Brouwer, S. (2013). *Policy Entrepreneurs and Strategies for Change. The Case of Water Management in the Netherlands*. Amsterdam: VU University Amsterdam.
- Brouwer, S., & Huitema, D. (2018). Policy entrepreneurs and strategies for change. *Regional Environmental Change*, 18(5), 1259-1272.
- Bueren, E. v., & Ersoy, A. (2019). *Voorstel Special Issue: Integrated Sustainable Urban Development: Governance and Management Strategies for Connecting Urban Systems*. . TU Delft. Delft.
- Bueren, E. v., & Steenhuisen, B. (2013). Lokale energievisies als instrument: een verkenning. *Bestuurswetenschappen*, 2.

- Buitelaar, S., & Heeger, A. (2018). *Burgerparticipatie in de warmtetransitie. Een handreiking voor beleidsmakers*. Den Haag: Platform31
- Conijn, J. (2019). Plannen voor verduurzaming woningen zijn gebaseerd op een uiterst wankel bouwwerk. *Financieel Dagblad*.
- CPB. (2019). Doorrekening ontwerp-Klimaatakkoord.
- Daamen, T., & Kramer, J. (2019). *Warmtevisie Nijmegen en business case ESCo Hengstdal. Verslag breakout sessie op de SKG-kennisbijeenkomst over 'Energie in gebiedsontwikkeling'*. <https://www.gebiedsontwikkeling.nu/artikelen/door-waterstof-laten-gebiedsontwikkelaars-andere-kansen-liggen/>
- De Bruijn, H., & Ten Heuvelhof, E. (2000). *Networks and decision making*. Utrecht: LEMMA.
- De Bruijn, H., & Ten Heuvelhof, E. (2008). *Management in networks: on multi-actor decision making*. London and New York: Routledge.
- Deijl, S. (2012). De rechtvaardigheid van de Leefbaarometer. *AGORA*, 1.
- DuneWorks. (2016). *De Stemgever. Bouwstenen om samen met bewoners (burgers, eindgebruikers) tot een duurzame verbetering van een plek te komen*.
- EnecoGroep. (2019). 'Van gas los is de grootste uitdaging sinds de wederopbouw'. Retrieved from <https://fd.nl/advertorial/enecogroep/1280983/van-gas-los-is-de-grootste-uitdaging-sinds-de-wederopbouw#>
- EZK. (2018). *Kamerbrief over gaswinning Groningen*. Den Haag: Ministerie van Economische Zaken en Klimaat Retrieved from <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2018/03/29/kamerbrief-over-gaswinning-groningen>
- EZK. (2019a). Infographic Gebouwde Omgeving. Retrieved from <https://www.klimaatakkoord.nl/gebouwde-omgeving>
- EZK. (2019b). *Klimaatakkoord*. Den Haag Retrieved from <https://www.klimaatakkoord.nl/actueel/nieuws/2019/06/28/klimaatakkoord-in-stukken>
- Faling, M., Biesbroek, R., Karlsson-Vinkhuyzen, S., & Termeer, K. (2019). Policy entrepreneurship across boundaries: a systematic literature review. *Journal of Public Policy* 39(2), 393–422.
- Franke, S., & Veldhuis, W. (2018). Verkenning van de rechtvaardige stad. Stedenbouw en economisering van de ruimte. In: TranscityxValiz.
- GezondIn. (2018). De Leefplekmeter. Wat vind je van je leefplek? Retrieved from <https://www.pharos.nl/kennisbank/de-leefplekmeter-wat-vind-je-van-je-leefplek/>
- Green, J. F. (2017). Policy entrepreneurship in climate governance: Toward a comparative approach. *Environment and Planning C: Politics and Space*, 35(8), 1471–1482. doi:10.1177/2399654417735905
- Hal, A. v. (2009). *De fusie van belangen. Over duurzaamheid en rendement in de bouwsector*. Breukelen: Nyenrode Business Universiteit
- Hal, A. v. (2014a). *De Fusie van Belangen 2.0 Het verhaal achter een perspectiefverschuiving*. (Oratie ed.). Breukelen: Nyenrode Business Universiteit.

- Hal, A. v. (2014b). Leeuwarden, prijswinnend wijkbedrijf. Retrieved from <http://www.homemates.nl/verhaal/leeuwarden-prijswinnend-wijkbedrijf/>
- Hal, A. v. (2017). Inspired by Canada. De aanpak van 'complexe' wijken. Retrieved from https://www.platform31.nl/uploads/media_item/media_item/108/75/inspired_by_canada-1529407429.pdf
- Hal, A. v., Dulski, B., & Postel, A. M. (2016). *Lessen uit het verleden. Eco-wijken toen – bestaande wijken nu*. Breukelen: Nyenrode Business Universiteit, Center for Entrepreneurship and Stewardship (CES)
- Hal, A. v., Uytterlinde, M., & Coen, M. (2019). *De derde succesfactor bij het aardgasvrij maken van wijken*. Programma Aardgasvrije Wijken Retrieved from <https://www.aardgasvrijewijken.nl/nieuws/1440046.aspx>
- Heeger, A., & Buitelaar, S. (2018). *Van het gas af in samenspraak met de bewoner*. . Den Haag: Platform31
- Hoppe, T., Bueren, E. v., & Sanders, M. (2013). Naar een bestuurswetenschappelijke onderzoeksagenda voor klimaat-mitigatie in Nederland en Vlaanderen. *Bestuurswetenschappen*, 2.
- Hoppe, T., Van Bueren, E., & Sanders, M. (2016). Inleiding themanummer 'Energietransitie en lokaal bestuur'. *Bestuurswetenschappen*, 70(3), 5-8. doi:10.5553/Bw/016571942016070003002
- Huisman, C. (2018, 2 mei 2018). 'Overvecht gasvrij? Dat gaat de bewoners een beetje te snel'. *Volkskrant*. Retrieved from <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/overvecht-gasvrij-dat-gaat-de-bewoners-een-beetje-te-snel~bb28a146/>
- Janssen, C. (2019). *Slim en snel aardgasvrij. Verslag deelsessie op de SKG-kennisbijeenkomst over 'Energie in gebiedsontwikkeling'*. Retrieved from <https://www.gebiedsontwikkeling.nu/artikelen/door-waterstof-laten-gebiedsontwikkelaars-andere-kansen-liggen/>
- King, N., & Brooks, J. M. (2018). Introduction. In *Template Analysis for Business and Management Students*: SAGE Publications Ltd.
- Kingdon, J. W. (1984). *Agenda's, Alternatives, and Public Policies*. . New York: Longman.
- Klijn, E. H., & Koppenjan, J. F. M. (2014). Complexity in Governance Network Theory. *Complexity, Governance & Networks*, 1(1), 61-70. doi:10.7564/14-CGN8
- Klinenberg, E. (2018). *Palaces for the people : how to build a more equal and united society*. London: The Bodley Head.
- Kortman, J., Vis, A., & Moret, E. (2016). *Winst en waardecreatie bij energie renovaties. Eindrapport Waardecreatie bij energie renovatieprojecten in de woningbouw*. . Retrieved from Amsterdam/Delft:
- Koster, Y. d. (2019). Zorgen over rekening Klimaatakkoord. . *Binnenlands Bestuur*. Retrieved from <https://www.binnenlandsbestuur.nl/ruimte-en-milieu/nieuws/zorgen-over-rekening-klimaatakkoord.9610594.lynkx>
- Kraai, C. (2019). *Betaalbare energieoplossingen in gebieden. Verslag deelsessie op de SKG-kennisbijeenkomst over 'Energie in gebiedsontwikkeling'*. Retrieved from <https://www.gebiedsontwikkeling.nu/artikelen/door-waterstof-laten-gebiedsontwikkelaars-andere-kansen-liggen/>

- Kraniotis, L. (2019). Je woning verduurzamen, wat gaat dat kosten? Dit zijn de voorspellingen. Retrieved from <https://nos.nl/artikel/2278704-je-woning-verduurzamen-wat-gaat-dat-kosten-dit-zijn-de-voorspellingen.html>
- Laan, M. v. d. (2019). Versnel energietransitie met 'ongemerkt' draagvlak. (20-03-2019). Retrieved from <https://www.energiepodium.nl/artikel/versnel-energietransitie-met-ongemerkt-draagvlak>
- Leidelsemeijer, K., Iersel, J. v., & Frissen, J. (2018). *Veerkracht in het corporatiebezit. Kwetsbare bewoners en leefbaarheid*. Amsterdam: RIGO Research en Advies
- Leidelsemeijer, K., & Kamp, I. v. (2003). *Kwaliteit van de leefomgeving en leefbaarheid; naar een begrippenkader en conceptuele inkadering*. Bilthoven: RIGO/RIVM
- Leidelsemeijer, K., Iersel, J. v., & Giesbers, I. (2009). *Kwaliteit van buurt en straat. Tussen feit en fictie*. Amsterdam: Rigo Research en Advies bv
- Leidelsemeijer, K., Marlet, G., Ponds, R., Schulenberg, R., & Woerkens, C. v. (2014). *Leefbaarometer 2.0: Instrumentontwikkeling*. RIGO Research en advies/Atlas voor gemeenten
- Leidelsemeijer, K., Marlet, G., Ponds, R., Schulenberg, R., & Woerkens, C. v. (2016). *Leefbaarheid in beeld. Analyse van de leefbaarheidsontwikkeling 2012-2014 volgens de Leefbaarometer 2.0*. RIGO Research en Advies/Atlas voor gemeenten
- Leidelsemeijer, K., Marlet, G., & Woerkens, C. v. (2017). *Verbetering en verschillen. Een analyse van de leefbaarheid in Nederland op basis van de Leefbaarometer 2016*. RIGO Research en advies/Atlas voor gemeenten
- Lidth de Jeude, M. v., Mastop, J., Coen, M., & Hal, J. D. M. v. (2017). *De derde succesfactor ontrafeld. Inzicht in gedrags- en organisatieprocessen die de transitie naar een energieneutrale gebouwde woonomgeving versnellen*. Petten: ECN
- Lindenberg, S., & Steg, L. (2007). Normative, Gain and Hedonic Goal Frames Guiding Environmental Behavior. *Journal of Social Issues*, 63(1), 117-137.
- Mallet, A., & Chorniak, D. (2018). Views from above: policy entrepreneurship and climate policy change on electricity in the Canadian Arctic. *Regional Environmental Change*, 18, 1323-1336.
- McDonald, O. (2019). Rechter wijst aardgasvrije plannen woningcorporatie af. *Financieel Dagblad*. Retrieved from https://fd.nl/economie-politiek/1297247/rechter-wijst-aardgasvrije-plannen-corporatie-af?utm_medium=social&utm_source=app&utm_campaign=SHR_ARTT_20190416&utm_content=economie-politiek#
- Middelkoop, M. v., Polen, S. v., Holtkamp, R., & Bonnerman, F. (2018). *Metten met twee maten. Een studie naar de betaalbaarheid van de energierekening van huishoudens*. Den Haag: PBL Planbureau voor de Leefomgeving
- MilieuCentraal. (2019). Stappenplan aardgasvrij wonen. Retrieved from <https://www.milieucentraal.nl/energie-besparen/energiezuinig-huis/wonen-zonder-aardgas/stappenplan-aardgasvrij-wonen/>
- Mourik, R. M., Breukers, S. C., Summeren, L. F. M. v., & Verbong, G. P. J. (2015). *De buurttransformator : co- creëren met duurzame energie in buurten met sociale woningenverhuur*. Eindhoven: Duneworks.

- Oliveira, S., & Marco, E. (2018). Role of 'Community Spaces' in Residents' Adaptation to Energy-Efficient Heating Technologies—Insights from a UK Low-Energy Housing Development. *Sustainability*, 10(934). doi:10.3390
- Ooms, M., Buitelaar, S., Bierling, H., & Gadellaa, M. (2019). *Optimaal samenspel voor een aardgasvrije wijk*. Den Haag: Platform31
- Op het Veld, A., & Wachtmeester, J. (2012). *Decentralisatie betekent transitie & transformatie. Nieuwe verantwoordelijkheden, rollen en opgaven in maatschappelijke ondersteuning*. Den Haag: Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS)
- Opstelten, I., & Vegter, K. (2018). 5 tips voor een succesvolle energietransitie op wijkniveau. Retrieved from <https://www.gebiedsontwikkeling.nu/artikelen/5-tips-voor-een-succesvolle-energietransitie-op-wijkniveau/>
- PBL. (2019). *Effecten ontwerp Klimaatakkoord*. (3619). Den Haag: PBL
- Perlaviciute, G., Steg, L., Contzen, N., Roeser, S., & Huijts, N. (2018). Emotional Responses to Energy Projects: Insights for Responsible Decision Making in a Sustainable Energy Transition. *Sustainability*, 10(2526). doi:10.3390/su10072526
- Platform31, & Nyenrode. (2019a). *Samen met bewoners. Verduurzaming kwetsbare wijken. Kennislab 2*. Paper presented at the Kennislab 2, Utrecht.
- Platform31, & Nyenrode. (2019b). *Verduurzaming kwetsbare wijken. Kennislab 1*. Schiedam
- Priemus, H. (2018). Energietransitie: lessen uit de stadsvernieuwing. *Aedes-Magazine*, 4, 60-61.
- Rawat, P., & Morris, J. C. (2016). Kingdon's "Streams" Model at Thirty: Still Relevant in the 21st Century? *Politics & Policy*, 44(4), 608-638.
- Rijksoverheid. (2018). *120 miljoen euro voor 'proeftuinen' aardgasvrije wijken in 27 gemeenten*. Rijksoverheid Retrieved from <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2018/10/01/120-miljoen-euro-voor-proeftuinen-aardgasvrije-wijken-in-27-gemeenten>
- Ringelberg, S. (2019). 5 tips voor no-regret verduurzamen van je woning. *Stadszaken*. Retrieved from <https://www.stadszaken.nl/klimaat/energie/2160/5-tips-voor-no-regret-verduurzamen-van-je-woning>
- RLi. (2018a). *De stad als gezonde habitat. Gezondheidswinst door omgevingsbeleid*. Den Haag: Raad voor de leefomgeving en infrastructuur
- RLi. (2018b). *Warm aanbevolen: CO₂-arme warmte in de gebouwde omgeving*. (2018/07). Den Haag: Raad voor de leefomgeving en infrastructuur
- Rotterdam, C. (2018). *Nieuwe energie voor Rotterdam Coalitieakkoord Rotterdam 2018 - 2022* Retrieved from <https://www.rotterdam.nl/nieuws/coalitieakkoord/Coalitieakkoord-2018-2022.pdf>
- RVO. (2017). *Samen aan de slag met aardgasvrij. Inspiratie voor gemeenten*. (RVO-171-1701/BR-DUZA). Utrecht: Rijksdienst voor Ondernemend Nederland
- RVO. (2019). *Regeling Vermindering Verhuurderheffing*. Retrieved from <https://www.rvo.nl/subsidies-regelingen/regeling-vermindering-verhuurderheffing/regeling-vermindering-verhuurderheffing-verduurzaming>
- Scheepmaker, M. (2018). Inleiding. *Justitiële verkenningen, jaargang 44*(6).

- SER. (2018a). *Gebouwde omgeving Achtergrondnotitie Wijkgerichte aanpak*. Den Haag: Sociaal Economische Raad
- SER. (2018b). *Ontwerp van het Klimaatakkoord*. Den Haag: Sociaal Economische Raad Retrieved from <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2018/12/21/ontwerp-klimaatakkoord>
- Smit, J. (2019). Hoogleraar Anke van Hal: 'Van het gas af: prima, maar zorg voor draagvlak' Retrieved from website: <https://www.cobouw.nl/bouwbreed/nieuws/2018/06/hoogleraar-anke-van-hal-van-het-gas-af-prima-maar-zorg-voor-draagvlak-101261527>
- SNAP. (2014). *Transforming Neighbourhoods. Place-based solutions and directions for greater impact. Five Year Program Review 2009-2014*. Toronto: Toronto and Region Conservation for The Living City.
- SNAP. (2019). *Snap Strengthening community health, wellbeing and resilience*. Toronto: SNAP Sustainable Neighbourhood Action Program
- Snel, E., Custers, G., & Engbersen, G. (2018). Ongelijkheid in de participatiestad: stadsbuurten en burgerparticipatie. *Mens en Maatschappij*, 93, 31-58.
- SocialeVraagstukken. (2019). Sociologen: Compensatie lagere inkomens cruciaal voor slagen energietransitie. Retrieved from <https://www.socialevraagstukken.nl/nieuw-het-sociologenpanel/>
- Spithoven, R. (2018). Graven naar de wortels van onveiligheidsgevoelens. . *Justitiële verkenningen*, jaargang 44(6).
- Stadszaken.nl. (2019). In Leeuwarden lukt het wél om minima mee te krijgen in de energietransitie. Retrieved from <https://www.stadszaken.nl/klimaat/energie/2132/in-leeuwarden-lukt-het-wl-om-minima-mee-te-krijgen-in-de-energietransitie>
- Straver, K., Siebinga, A., Mastop, J., Lidth, M. d., Vethman, P., & Uytterlinde, M. (2017). *Rapportage Energiearmoede. Effectieve interventies om energie efficiëntie te vergroten en energiearmoede te verlagen*. Petten: ECN
- Stutvoet, E. (2018). *Energietransitie: omarm de complexiteit. Ontwikkeling en grootschalige toepassing van energieneutrale renovatieconcepten voor de naoorlogse sociale woningvoorraad*: TU Delft.
- Swanborn, P. G. (2010). *Basisboek sociaal onderzoek*. Den Haag: Boom Onderwijs.
- Swanborn, P. G. (2013). *Case studies. Wat, wanneer en hoe?* (vijfde geheel herziene druk ed.). Den Haag: BoomLemma uitgevers.
- Tielbeke, J. (2017). De groene elite redt het niet alleen. 'Duurzaam leven is een privilege'. *Groene Amsterdammer*, 45/46. Retrieved from <https://www.groene.nl/artikel/duurzaam-leven-is-een-privilege>
- Tigchelaar, C., & Leidelmeijer, K. (2013). *Energiebesparing: een samenspel van woning en bewoner - Analyse van de module Energie WoON 2012*. Amsterdam: ECN/RIGO
- Tilburg, G. SMILE, OP Zuid. Retrieved from <https://www.tilburg.nl/stad-bestuur/bestuur/europese-projecten/smile-op-zuid/>
- Tilburg, G. Wijken. Retrieved from <https://www.tilburg.nl/stad-bestuur/stad/wijken/>

- Tops, P. W., & Torre, E. J. v. d. (2015). *Wijkenaanpak en ondermijnende criminaliteit*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.
- Utrecht, C. (2018). *Utrecht, Ruimte voor iedereen. Coalitieakkoord GroenLinks D66 ChristenUnie 2018-2022*.
- Utrecht, G. (2019a). *Samen voor Overvecht*. Gemeente Utrecht Retrieved from <https://www.utrecht.nl/fileadmin/uploads/documenten/wonen-en-leven/wijken/wijk-overvecht/wijkaanpak-overvecht/2019-06-Ambitiedocument-Samen-voor-Overvecht.pdf>
- Utrecht, G. (2019b). *Transitieplan Overvecht Noord*. Gemeente Utrecht
- Uyterlinde, M. (2017) "Overheden wonen in wijken, mensen in buurten"/Interviewer: M. Uyterlinde. Gebiedsontwikkeling.nu.
- Uyterlinde, M. (2018). *Samenvatting Leefbaarometer 2016: 'Verbetering en verschillen'*.
- Uyterlinde, M., & Gastkemper, N. (2018). *Naar een wendbare wijkaanpak. Het waarom en hoe van lokaal gestuurde wijkvernieuwing*. Den Haag: Platform31
- Uyterlinde, M., & Velden, J. v. d. (2017). *Kwetsbare wijken in beeld*. Den Haag: Platform31
- Uyterlinde, M., Velden, J. v. d., & Gastkemper, N. (2017). *Zeventig jaar stedelijke vernieuwing. Longread kennisdossier Stedelijke vernieuwing*. . Den Haag: Platform31
- Verdaas, C., & Lier, M. v. (2019). *Energie & gebiedsontwikkeling: een winnende combinatie*. . Retrieved from <https://www.gebiedsontwikkeling.nu/artikelen/energie-en-gebiedsontwikkeling-een-winnende-combinatie/>
- Visser, A. J., & Uyterlinde, M. (2019). *Aardgasvrije wijken. Op weg naar integrale wijkvernieuwing? Energieplus*. Retrieved from <https://www.energieplus.nl/aardgasvrije-wijken>
- Visser, E. (2019). *Regie op warmtetransitie: aanpassing energie wet- en regelgeving noodzakelijk*. PPS Netwerk Nederland/ESCoNetwerk.nl
- VNG. (2018). *Workshops bijeenkomst 'Doorpakken met aardgasvrij'* Paper presented at the 'Doorpakken met Aardgasvrije wijken'. <https://vng.nl/workshops-bijeenkomst-doorpakken-met-aardgasvrij>
- Weezel, T. G. v. (2018, 8 november 2018). *Leefbaarheid arme buurten met rasse schreden achteruit: 'De problemen stapelen zich op'*. *Volkskrant*. Retrieved from <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/leefbaarheid-arme-buurten-met-rasse-schreden-achteruit-de-problemen-stapelen-zich-op~b31d65b6/>
- WRR. (1998). *Ruimtelijke ontwikkelingspolitiek* (53). Den Haag: Sdu Uitgevers
- Yin, R. K. (1981). The Case Study as a Serious Research Strategy. *Knowledge: Creation, Diffusion, Utilization*, Vol 3 No J. , 3(1), 97-114.

BIJLAGE 1 TOPICLIJST INTERVIEWS

Voor deze lijst is veel gebruik gemaakt van de onderzoeksmethode en vragen van Brouwer (2013)

In fase 1 zijn er succesvolle koppelingen ontstaan waardoor gevraagd kan worden naar de outcome en hoe dit bereikt is.

In fase 2 wordt gevraagd naar ideeën en plannen.

Hierdoor verschillen de onderwerpen en onderliggende vragen iets van elkaar. De vragen die alleen relevant zijn voor fase 1 zijn cursief gemaakt.

Introductie:

- a. Bedank voor de medewerking
- b. Voorstellen van mezelf
- c. Opleiding MCD, afstudeeronderzoek naar (mee)koppelkansen tussen de warmtetransitie en leefbaarheid in kwetsbare wijken
- d. Doelstelling van het interview
- e. Meerdere respondenten en gemeenten
- f. Audio opname, dataverwerking en vertrouwelijkheid
- g. Mogelijkheid om transcriptie terug te lezen en beschikbaarheid van de scriptie
- h. Opbouw interview: eerst vragen over uw functie en manier van werken, de betreffende wijk, dan over het onderwerp koppelkansen, afsluitend nog wat informatie over de context

1. **Persoonskenmerken:**

- 1.1. Kan je iets vertellen over je werk en het project?
- 1.2. Wat was/is jouw rol in dit project?
- 1.3. Eigen achtergrond en werkervaring?

2. **Vragen persoonlijke achtergrond en voorkeurstijl:**

- 2.1. Kan je aangeven in hoeverre je het eens bent met de volgende stellingen?
 - Ik ben betrokken bij de implementatie van plannen en/of projecten
 - Ik ben betrokken bij de vertaling van beleidsideeën in concrete plannen en/of projecten
 - Om vernieuwende ideeën in het beleid te realiseren ben ik bereid risico's te nemen
 - Ik probeer vernieuwende ideeën in het beleid te introduceren
 - Ik denk kritisch na over het bestaande beleid
 - Ik zoek in het algemeen koppelingen op

Schaal 1-5: 1. Helemaal mee oneens – 5. Helemaal mee eens

3. **Wijkenmerken**

- 3.1. Wat waren/zijn de belangrijkste maatschappelijke opgaven in deze wijk?
 - 3.1.1. Op fysiek-ruimtelijk gebied?
 - 3.1.2. Op sociaal gebied?
 - 3.1.3. Op het gebied van de leefbaarheid in de wijk?
- 3.2. Welke beleidsvoorstellen of voornemens waren/zijn er voor deze wijk?
- 3.3. Waarom is voor deze wijk gekozen? Door wie?
- 3.4. Welke organisaties waren/zijn actief in deze wijk?

Koppelstrategieën

Introductie: In dit onderzoek geïnteresseerd in het leggen van koppelingen.

4. Issue linking – koppelen van opgaven

- 4.1. Welke koppelingen tussen opgaven zijn/worden er gemaakt in deze wijk/dit project?
Waarom deze?
- 4.2. Hoe zijn deze koppelkansen naar boven gekomen/geïdentificeerd?
- 4.3. Op welke manier is/wordt er gewerkt aan de koppeling tussen en .. (invullen 3.1)?
Zie voor mogelijke strategieën bijlage 1, evt gebruiken bij doorvragen
 - 4.3.1. Wat zag/zie je de projectleider doen om koppelingen te maken?
 - 4.3.2. Wat zag/zie je anderen doen?
 - 4.3.3. Wat verliep/verloopt hierbij goed/makkelijk? Waar heeft dit mee te maken denk je?
 - 4.3.4. Wat verliep/verloopt hierbij lastig? Waar heeft dit mee te maken denk je?
 - 4.3.5. Hoe zijn/worden anderen hierin meegenomen? Hoe hebben ze/heb je anderen hierin meegekregen?
Alleen fase 1:
 - 4.3.6. *Waren en typische doorbraken/ openingen in het project? Wanneer?*
 - 4.3.7. *Hoe verklaart u die doorbraken?*
 - 4.3.8. *Waren die doorbraken te voorzien? Heeft u die zien aankomen? Hoe herken je die?*
 - 4.3.9. *Zijn openingen te sturen?*
- 4.4. Was/Is er publieke steun voor dit project?
 - 4.4.1. Is het mogelijk deze steun te veranderen? Op welke manier?
 - 4.4.2. Op welke manier had/heeft deze steun, of het ontbreken daarvan, invloed op het project?

5. Coalitievorming

- 5.1. Wie had/heeft het project geïnitieerd. Waarom?
- 5.2. Wie had/heeft de leidende rol binnen het project?
- 5.3. *Is de leiderschapsrol veranderd gedurende de loop van de tijd? Op welke manier?*
- 5.4. Wie waren/zijn er verder bij dit project betrokken?
- 5.5. Wat was/is de rol van de gemeente?
- 5.6. Is er bij dit project gekozen voor een brede of smalle coalitie, en waarom?
- 5.7. Hoe is deze samenwerking tot stand gekomen?
- 5.8. Zijn er gedurende project partners afgevallen of bijgekomen? Welke? Wanneer? Waarom?
- 5.9. Was/Is er ervaring met de partners voor aanvang van dit project? Wat voor ervaring?
- 5.10. Op welke manier waren/zijn die eerdere ervaringen van invloed op dit project?
- 5.11. Wat waren/zijn de initiële reacties van de betrokken partners?
- 5.12. Hoe is iedereen op één lijn gekomen? Hoe komt iedereen op één lijn?
- 5.13. Zijn er afspraken gemaakt over rol en taakverdeling? Zo ja, op welk moment?
- 5.14. *Wat was het moment van doorbraak?*
- 5.15. Wat waren/zijn de interne discussies aangaande dit project?
- 5.16. Hoe is/wordt daar mee omgegaan?
- 5.17. Het uitsluiten van partijen wordt (soms) beschouwd als een goed idee. Hoe kijk jij hiernaar?
- 5.18. Zijn/Worden er in dit project ook partijen uitgesloten? Waarom?
- 5.19. Was/Is dit gedurende het gehele traject, of tijdens een bepaalde fase?

Rol bewoners

6. *Erkenning*

- 6.1. Kun je iets vertellen over de bewoners in?
- 6.2. Wat vinden/vonden de bewoners van hun wijk?
- 6.3. Wat geven/gaven bewoners aan over de leefbaarheid in deze wijk?
- 6.4. Wat vinden/vonden de bewoners in deze wijk belangrijk? (wensen/behoefte/evt ergernissen)
- 6.5. Hoe heb je deze behoeften achterhaald?
- 6.6. Kan je iets vertellen over de sociale structuur en netwerken in deze wijk?
- 6.7. Kan je iets vertellen over initiatieven in deze wijk?
- 6.8. Heb/had je de indruk dat de wijkbewoners elkaar kennen?
 - 6.8.1. Doen bewoners activiteiten met elkaar?
 - 6.8.2. Herkennen bewoners elkaar op straat? In winkels?
- 6.9. Ken je bewoners?
- 6.10. Op welke manier heb je deze leren kennen?

Alleen in fase 2

- 6.11. Wat zijn voor hen kansen en bedreigingen van de warmtetransitie?

7. *Participatie*

- 7.1. Kiest/koos u in dit project voor het betrekken van bewoners? Waarom? (*zie bijlage doelen*)
- 7.2. Welke bewoners worden/werden betrokken? (*huurders, eigenaren, actieve, minder-actieve, leeftijden*)
- 7.3. Is/was dit een afspiegeling van de wijk/buurt?
- 7.4. Zijn/waren er (groepen) bewoners die niet meedoen?
- 7.5. Worden/werden bewoners gedurende het gehele traject betrokken of tijdens een bepaalde fase?
- 7.6. Op welke manier worden/werden ze betrokken? (*informereren, raadplegen, adviseren, coproduceren, (mee)beslissen*)

8. *Capaciteiten*

- 8.1. Willen/wilden bewoners meedoen? Waarom wel/niet?
- 8.2. Kunnen/konden bewoners meedoen (zijn ze ertoe in staat)? Waarom niet? (*middelen, kennis, kunde*)
- 8.3. Op welke manier zorgt/zorgde u dat bewoners mee kunnen doen?

9. *Verantwoordelijkheid*

- 9.1. Voelen/voelden bewoners zich verantwoordelijk voor de plek/wijk? Waaraan merkt u dat?
- 9.2. Dragen/droegen bewoners verantwoordelijkheid in de warmtetransitie in de wijk? Waarvoor dragen/droegen ze verantwoordelijkheid? (*gebruik, onderhoud, beheer, nazorg*)
- 9.3. Dragen/droegen bewoners verantwoordelijkheid voor de leefbaarheid in de wijk? Waarvoor?

10. *Verdeling (alleen fase 2)*

- 10.1. Wat zijn de belangrijkste opbrengsten van de warmtetransitie in de ogen van de bewoners in deze wijk?
- 10.2. Wat zijn de belangrijkste lasten en risico's van de warmtetransitie in hun ogen?
- 10.3. Op welke manier maakt u opbrengsten en risico's inzichtelijk?
- 10.4. Op welke manier neemt u risico's weg?

Vraag 11 alleen fase 1

11. Resultaten – outcome

- 11.1. Welke resultaten zijn er met het project bereikt?
 - 11.1.1. Hoe verklaar je het succes of falen van dit project?
 - 11.1.2. Wat is het geheim van het succes?
- 11.2. Welke invloed heeft dit project op de relatie met de verschillende partners gehad?
- 11.3. Wat zijn voor u de belangrijkste lessen van dit project in strategische zin?
- 11.4. Nu worden er koppelkansen gezocht tussen de warmtetransitie en leefbaarheid in kwetsbare wijken. Wat is volgens jullie de belangrijkste reden waarom het verbinden van deze opgaven een goed idee is?
 - 11.4.1. Zijn er ook situaties waarin dit geen goed idee is? Welke?
- 11.5. Welke tips hebben jullie voor gemeenten die nu aan de slag gaan met de koppeling van de warmtetransitie en leefbaarheid in kwetsbare wijken?
- 11.6. Welke tips hebben jullie voor gemeenten met betrekking tot de rol van bewoners?

Context

Nu wil ik je kort een aantal vragen stellen over de leidende organisatie/woningcorporatie. Ik wil hier graag nogmaals benadrukken dat je antwoorden anoniem blijven en nooit teruggekoppeld worden.

12. De organisatie

- 12.1. Hoe zou je het karakter van de organisatie beschrijven in vergelijking met organisaties waar de organisatie veel mee te maken had/heeft?
- 12.2. Wat ervoer/ervaar je als de sterke kanten van die organisatie?
- 12.3. Wat ervoer/ervaar je als de zwakke kanten van die organisatie?
- 12.4. Hoe werd/wordt er binnen de organisatie samengewerkt?
- 12.5. In jouw visie, welke rol had/moet die organisatie idealiter (moeten) spelen?
 - 12.5.1. En de gemeente?

13. Positie

- 13.1. Hoeveel vrijheid ervoer/ervaar je in je werk?
- 13.2. Ervoer/Ervaar je steun binnen de organisatie voor het project? En binnen de gemeente?

14. Policy entrepreneur

Sommige mensen staan bekend om hun vernieuwende ideeën en hun drive om het beleid te veranderen. Behalve die drive om het beleid te veranderen zijn het personen die gekenmerkt worden door hun vermogen om onorthodox en kritisch na te denken over het bestaande beleid. Tegelijkertijd zijn het personen die, om hun doelstellingen te bereiken, risico's niet uit de weg gaan en daarom wellicht ook durven te falen.

- 14.1. Herken je één of meerdere personen met deze eigenschappen binnen de organisatie? Binnen dit project?

Hierbij wil ik expliciet aangeven dat de functie van de persoon niet relevant is. Policy entrepreneurs kunnen zowel projectleider, directeur of bijvoorbeeld beleidsmedewerker zijn. Of, en dat kan natuurlijk ook, is er eigenlijk niemand binnen uw organisatie waarvan u zegt dat is een policy entrepreneur.

Dit was het eind van het interview. Is er nog iets dat je wil zeggen, wil meegeven?

Hartelijke bedankt voor uw medewerking!

BIJLAGE 2 VOORBEELD CODERINGEN

R: Om met al die verschillende culturen in gesprek te gaan. En op een of andere manier lukt dat.
 I: Ja, mooi.
 R: Ja.
 I: En heb je ook het idee dat mensen mee kunnen doen? Met wat er gebeurt, of..
 R: Ja, het is nog best wel lastig. Want de energietransitie in de fase waarin we nu zitten is het nog best wel een technisch verhaal. Dus het is best nog wel lastig om bij mensen duidelijk te maken. We zijn begonnen met inductie koken, want iedereen moet eten dus je moet ook kunnen koken. En er was best wel wat weerstand bij verschillende culturen, tegen elektrisch koken. Omdat bijvoorbeeld Turkse mensen heel graag spelen met het gaspitje, bepaalde gerechten moeten op dat pitje, moet zo hoog zijn. Dat zie je natuurlijk niet als je aan het inductie koken bent.
 I: Nee.
 R: Maar met een Turkse cheffok die dan laat zien dat het op inductie ook allemaal kan, dan heb je mensen snel over de streep. En als je dan ook laat proeven hoe lekker het ook allemaal is. En dat is eigenlijk de manier. Dus ik ben begonnen om die weerstand bij elektrisch koken te overwinnen, omdat ik dan denk dat als mensen dat eenmaal aan het doen zijn met z'n allen. Dus wij hen als woningcorporatie hen de mogelijkheid geven dat als mensen nu overstappen op inductiekoken, dan passen wij de meterkasten aan. Dus dat doen we al. En als mensen dan eenmaal lekker aan het koken zijn, en dan denken of ik nu een gaskachel heb of een CV, maakt me ook niet uit. Maar dat koken vinden ze dan echt heel belangrijk, dat klinkt heel raar.
 I: Oke, ja.
 R: En dan maken ze zich niet zo druk meer over wat er nou allemaal verder aan verwarming of... nee.
 I: Oke, daar begin je dan mee?
 R: Ja, daar zoeken we de ingang. En daar beginnen we mee.
 I: Ja.
 R: En dat koken verbindt. Hier hangen al die kookprogramma's, en ik moet zeggen dat werkt echt.
 I: Ja.

ipatie	
vekkoppeling	
Erkenning	
ig Density	
Aandacht en support zoeken	

R: Nou we proberen wel duidelijk te maken van ja, weet je, het klinkt heel raar en dat hoor je ook wel van ouderen. Je probeert ze dan wijs te maken, ja als jullie niet vernieuwen of verjongen dan... jongeren hebben sowieso geen zin meer om op zaterdagmiddag bij een speeltuinvereniging te gaan zitten. Maar als jullie niet vernieuwen en andere mogelijkheden gaan inzien, ja dan is die wijk gewoon gedoemd om langzamerhand al die leuke dingen die zijn opgebouwd kwijt te raken.
 I: Ja.
 R: Dus probeer nu te kijken... dan moet het soms op een andere manier, en dat vinden ze toch allemaal niet leuk.
 I: Nee.
 R: Dat probeer ik ze dan duidelijk te maken. Aan de mensen. Door allerlei dingen te organiseren, om te laten zien dat het ook anders kan.
 I: Ja.
 R: Wij zijn er natuurlijk vanuit de energietransitie heel erg beperkt, ik zou eigenlijk naar een soort sociaal programma moeten gaan zoals we dat hier ook hebben gehad.
 I: Ja.
 R: Wil je deze wijk echt weer er bovenop krijgen dat het ook weer jaren mee kan? Dan moet je eigenlijk naar een soort geïntegreerd programma gaan, wat we hier ook hadden. Een wijkactieprogramma waarin je niet alleen vanuit jou.... Kijk we hebben natuurlijk in die energietransitie een beperkte scope, maar het gaat natuurlijk eigenlijk veel breder. We hebben nu gezondheid er bij, maar het moet nog eigenlijk veel breder. Gezondheid gaat over zo veel facetten.
 I: Ja.
 R: Onderwijs, noem maar op, eigenlijk moet het daar allemaal over gaan.
 I: Ja.
 R: En dat gaat het nog niet.
 I: Nee. Jij ziet het voor je dat het nog veel breder kan, en met meer partijen ook samen denk ik?
 R: Ja. ja. Alleen dan eigenlijk zou de energietransitie daar een onderdeel van moeten zijn en nu is het hét programma.
 I: Ja.
 R: En dat is natuurlijk wel.... dat ligt heel gevoelig in de politiek als bij ons.
 I: Ja.
 R: Want wij willen vooral die woningen van het gas af halen en dan is het klaar. En al die mensen er in, ja sommige collega's van mij vinden die mensen die er in wonen... ja dat is gewoon lastig.
 I: Ja.

atie	
Aandacht en support zoeken	
ig Density	
Opgevakkoppeling	